Dr Dragan Simeunović

Političko nasilje

radnička štampa

POLITIČKO NASILJE

Izdavač

NIRO »RADNIČKA ŠTAMPA«
Redakcija publicistike
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 5

Direktor
RADOSLAV ROSO

Urednik
PREDRAG JEREMIĆ

Tehnički urednik
SLOBODAN IVKOV

Nacrt korica
STEVAN VUJKOV

Plasman
NIRO »Radnička štampa«, tel. 330-921

Štampa i korektura
GIRO »Nikola Nikolić«, Kragujevac

Tiraž 1.500 primeraka

YU ISBN 86-7073-060-X

Dr Dragan Simeunović

Političko nasilje

radnička štampa

BIBLIOTEKA »IDEJE«
VIII KOLO

Recenzenti

Prof. dr RADOSLAV RATKOVIĆ
Prof. dr MIHAILO PEŠIĆ

U finansiranju štampanja
ove knjige učestvovala je i
Republička zajednica nauke
SR Srbije

BEOGRAD, 1989.

1. RAZGRANIČENJE POJMOVA MOĆI, SILE I NASILJA

»Demonizacija reči i pojma nasilje jeste velika teorijska zabluda i praktična opasnost, te umesto što se izbegava govoriti o nasilju, treba nasilje izučavati i naučno objašnjavati.«

Karl Marks

1.1. *Moć, vlast, sila i nasilje*

Moć, sila i nasilje, pa i autoritet i vlast, spadaju u one termine političkog vokabulara, koji su osobeni i po tome što im značenja nisu sasvim razgraničena.

Takvo nerazgraničenje dovodi do toga da je u savremenoj politikološkoj, pravnoj i sociološkoj literaturi veoma prisutno njihovo definiciono izjednačavanje i korišćenje kao sinonima.

Neophodno je, dalje naglasiti da su moć, sila i nasilje, i njihove uzajamne relacije, predmet ovog razmatranja isključivo kao društvene pojave, s obzirom na to da neke od njih, kao i njima srodne pojave, postoje i u prirodi.

Tako npr., shvaćena prosto kao snaga, energija, pa čak i kao »energija vlasti«[1], društvena moć biva uvek nedovoljno razlikovana od snage, odnosno energije kao fizičke pojave ukoliko se ne naglase njena proizvodna i teleološka društvena dimenzija na planu samoostvarivanja čoveka i društva. Otuda je i ontološko izjednačavanje moći i rada[2] sasvim opravdano,

1 Đorđević J.: *Politički sistem*, Beograd, 1967, s. 82

2 Vidi npr.: Sutlić, V.: *Praksa rada kao znanstvena povijest*, Zagreb 1974.

tim pre ako se iz njega izvodi određenje proizvodne moći kao osnove celokupne društvene moći[3] koja se samo u različitim pojavnim oblicima izražava »na raznim područjima života društva: ekonomska moć, ideološka moć, religiozna moć, i druge«.[4]

Ekonomska moć je osnova političke moći i kao takva, tesno povezana sa njom. Posedovanje prve je uslov za posedovanje druge, i obrnuto, politička moć služi uvećanju ekonomske moći. Zajedno, sa drugima predstavljaju društvenu moć.

Izvedena iz ekonomske, politička moć predstavlja mogućnost da se formalnim i neformalnim uticajem u sferi politike utiče na ključne tokove razvoja društva, a koja je najčešće ispoljena kroz odnose podređenosti i nadređenosti, pri čemu stepen uticaja obično stoji u proporcionalnom odnosu sa stepenom moći.

Ukoliko se posmatra kao faktor uređivanja međusobnih odnosa u društvu, može se uočiti da se politička moć ispoljava ne samo u duhu Ničeovog učenja kao n a d m o ć u odnosu snage, volje i ljubavi[5], nego daleko više i kao specifična s p o s o b n o s t realizacije cilja. Zbog toga se politička moć i da odrediti kao »sposobnost nosilaca društvene moći da političkom aktivnošću — akcijom ostvaruju svoje interese i ciljeve nezavisno od volje, interesa i ciljeva drugih društvenih i političkih subjekata«[6].

Zavisno od toga da li predstavlja sposobnost realizacije sopstvenih, grupnih ili društvenih interesa moć se može definisati i kao lična, grupna ili društvena.

---

3 Oreb, M.: *Marksizam o odnosu revolucije i nasilja*, »Pogledi« 1 /84.
4 Ratković, R.: op. cit., str. 129.
5 Nietzsche, F.: *Der Wille zur Macht*, Leipzig, 1930. s. 516—517.
6 Milosavljević, S.: *Politička akcija*, Beograd, 1977., s. 87

Među definicijama moći kao sposobnosti uticanja izdvajamo Openhajmovu po kojoj je moć »sposobnost uticanja, ograničavanja ili kažnjavanja[7], iz čega sledi da je politička moć sposobnost određenja, izvršenja i legitimiziranja kako degradacije tako i nagrađivanja i rehabilitacije svakog objekta moći u njenom domenu.

Složićemo se i sa time da »moć kao nadmoć u klici sadrži nasilje«[8], jer je izvođenje nasilja manifestacija moći, ali samo uz ogradu da nasilje može biti i manifestacija nemoći, jednako, uostalom, kao što može biti znak opadanja ili nestanka autoriteta. Po Milsu, ono je čak »poslednji oblik moći«.[9] Kako je svako kažnjavanje nasilje, iz ove definicije sledi da je moć i sposobnost vršenja nasilja shvaćenog i kao sankcije, ali i kao instrumenta ograničavanja, odnosno uticanja.

Ako sila kao instrument prinude predstavlja sredstvo temeljenja i izražavanja moći onda i sama moć znači autoritet izražen kroz zahtev za obaveznim kao legitimnim izražavanjem. U ovom smislu definiše i Veber moć kao korišćenje »svake šanse da se sopstvena volja sprovodi u okviru jednog društvenog odnosa, makar i protiv otpora i bez obzira na čemu se ta šansa temelji«.[10]

Sila je sredstvo ostvarenja i održanja moći, a nasilje je način iskazivanja i sprovođenja moći kada subjekt moći svoj uticaj posreduje silom u komunikaciji sa objektom moći. Ono je jedan od načina na

7 Oppenheim, F. E.: *Dimensions of Freedom: An Analysis*, New York, 1961., s. 7.

8 Petrović, G.: *Filozofija i revolucija*, Zagreb, 1983, s. 103.

9 Mills, C. W.: *The Power Elite*, New York, 1956, s. 171.

10 Weber, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1956, s. 28.

koji se moć kao potencija akcijom svoga subjekta transformiše u realno i direktno, svrsishodno posredovanje uticaja u granicama koje određuju njen društveni gabarit.

Međutim, niti se moć realizuje samo silom, niti je nasilje nekakav obavezni način realizovanja moći. Iako smatramo da posedovanje moći ne iziskuje nužno primenu sile, ne možemo se složiti sa drugim, obrnutim pravcem ove relacije — da »sila ne mora biti u korelaciji sa moći«.[11] Tamo gde postoji sila postoji i moć, a svaki čin nasilja kao društvenog ili političkog nasilja povezan je sa iskazivanjem društvene odnosno političke moći. To naravno ne znači niti da je sila jedina osnova moći, niti da je ona to u onom smislu u kom je kao isključivu osnovu moći i pravo posedovanja vidi Štirner kada kaže: »ja polažem pravo kao na svojinu na sve ono za čije se postizanje osećam dovoljno jakim«.[12]

Mada moć uvek znači i posedovanje ili mogućnost kontrole sredstava i puteva primene sile osnova moći koja je najbitnija je uvek ekonomske prirode (posedovanje ličnog ili mogućnost raspolaganja društvenim bogatstvom).

Međutim, osnove moći nisu samo materijalne, nego i društvene, pa i psiholške prirode. Tako npr., informacione, iskustvene i naučne osnove moći su sadržane u sposobnosti pravovremenog posedovanja i racionalnog korišćenja tačnih, korisnih i poverljivih informacija i stručnog znanja, dok je njena socijalno-statusna osnova položaj koji subjekt

11 Stojanović, R.: *Sila i moć u međunarodnim odnosima*, Beograd, 1982. s. 81.

12 Stirner, M.: *Der Einzige und sein Eigentum*, Leipzig, 1844, s. 340.

moći zauzima u društvu, i to pre svega, u političkoj, vojnoj i privrednoj, a zatim i u svakoj drugoj hijerarhiji, što znači da se sadrži u značaju i vršenju odgovarajućih društvenih funkcija.

Takođe, još je Hobs u 10. poglavlju »Levijatana« primetio da već i same percepcije nečije moći od strane stvarnih ili potencijalnih objekata mogu značajno da doprinesu realnom uvećanju potencijala njegove moći. Npr. ukoliko se nečija moć procenjuje od strane drugih većom nego što su joj njene objektivne materijalne i društvene osnove i dometi, to svakako doprinosi uspešnosti sprovođenja njegovog uticaja, odnosno ostvarivanja njegovih interesa i ciljeva kao subjekta moći u relevantnoj komunikaciji — njenom sprovođenju u odnosu prema njima kao objektima moći. Što je percepcija objekata moći veća, veća je i mogućnost da se naiđe na njihovu poslušnost pri naređivanju koje vrši percipirani subjekt moći, odnosno, da se naiđe na njihovu spremnost za realizaciju njegovih interesa i ciljeva pri upućivanju poruke u kojoj je izraženo ili nagovešteno da se takva reakcija od njih očekuje.

Moć može biti zasnovana na tome šta jeste neko, ili šta ima, i kako se to i od koga percipira, ali uvek i na tome kojoj se društvenoj grupi pripada.

Ako je politička moć institucionalizovana i ako počiva na pozicijama sa pravnom sposobnošću odlučivanja, tako da imaoci ovih pozicija poseduju institucionalizovane mogućnosti za donošenje odluka, ona se označava kao vlast. Dakle, vlast je jedna vrsta moći[13].

13 Vidi: Tadić, Ljubomir: *Nauka o politici*, Beograd, 1988, str. 85—93.

Sven Papke sa pravom primećuje da je na neki način svaka vlast specifikum za sebe, i da se sve forme vlasti stoga mogu tipologizirati prema društvu. Tako npr. po njemu, politička vlast u industrijskom društvu »predstavlja komplementarnu funkciju privrednih položaja, ali s tom funkcijom nije identična. U p r a v n a v l a s t, koju treba osvojiti, npr., putem izbora, ostaje u odnosu na takve stvarne pritiske sekundarna«[14].

No, postoji i opšta karakteristika svake vlasti, a to je da je ona o r g a n i z o v a n o nasilje jedne klase sa ciljem obezbeđenja njene dominacije u društvu. Ipak, kada je reč o političkoj vlasti, postoji i tendencija naglašavanja posebnosti diktature proletarijata koja treba da bude izražena u dinamičkom spoju nasilja i demokratije u kome osnove i elementi demokratije snaže, ne mehanički-uzlaznom putanjom, već postupno, kroz borbu suprotnosti i uz moguće i neumitne zastoje u ostvarivanju nastojanja da se realizuje slobodan razvitak svakog pojedinca kao uslov slobodnog razvitka za sve.

Proletarijat bi trebalo da se koristi političkom vlašću kao instrumentom kojim ne samo ostvaruje svoju političku dominaciju nego i strateške ciljeve socijalističke revolucije.

Pošto je v l a d a v i n a ništa drugo do s k l o p odnosa društvenih snaga koji omogućuju odlučujući uticaj na usmeravanje kretanja u društvenoj zajednici ili u nekoj oblasti društvenog života moguće je govoriti o vladavini neke klase ili partije, ali isto tako i o vladavini neke porodice, odnosno dinastije.

Poznati su najrazličitiji tipovi legitimne vladavine u dijapazonu od totalitarne do demokratske, kao i sas-

14 Papcke, S.: *Machtfragen*, »Marksizam u svetu«, 1/85.

vim nesvakidašnji kao što je npr. harizmatični tip vladavine koji po Veberu karakteriše emocionalna odanost masa najistaknutijoj ličnosti i vezivanje za nju kroz uzajamno duboko poverenje, naklonost i poštovanje.

Legitimna vladavina je legitimno institucionalizovana moć. Za razliku od nje nelegitimna vladavina je moguća samo kroz represivno nasilje koje treba da obezbedi apsolutnu poslušnost. Njoj primerena prognoza je kratkoročnost trajanja vladavine uzrokovana nemogućnošću uspostavljanja totalne kontrole. Stoga se značaj legitimiteta svakog društveno-političkog sistema sastoji pre svega u tome što omogućava njegovo funkcionisanje bez vanrednih, nasilnih, dalekosežno-rizičnih političkih angažmana. Kako je demokratija najčešće onaj pratilac legitimiteta koji omogućuje najmanji stepen naprezanja vladajućih da zadrže vlast otuda se i javlja, i to ne kao trenutna politička pomodnost već kao svojevrsna politička tradicija, nastojanje diktatorskih režima da se proglase demokratskim. U tome, naravno, ne treba videti i opšte pravilo.

Iako se legitimnost primene sile ogleda najbolje u konkretnom političkom životu, kroz koji ili jača ili se umanjuje, ne treba nikad zaboraviti da je suštinska karakteristika svake vlasti i to da ona mora živeti sa dozom spremnosti da se brani od onih koji je ugrožavaju. Nema te vlasti koja se ogradila u potpunosti od nasilja, jer, odreći se upotrebe sile ili raspolaganja njom, značilo bi sebe negirati kao vlast.

Osnovni odnos sile, nasilja i vladavine je sledeći. Sila je sredstvo vladavine, a nasilje je način ili metod vladavine kojim vladajući ostvaruje svoj uticaj na usmeravanje kretanja u društvenoj zajednici ili u nekoj oblasti društvenog života.

Sila, njeno posedovanje, ali i stalna ili trenutna sposobnost korišćenja, odnosno mogućnost njene primene, su podloga na kojoj se temelji svaka politička moć. Ujedno, ona je i sredstvo i iskazivanja i sprovođenja moći. Ipak, i pored toga sila je samo jedan od instrumenata politike, a ne njeno univerzalno sredstvo.

Moć, sila i nasilje su sastavni, organski deo politike, koji imaju svoje određeno mesto i ulogu u političkim procesima. Kako je svako definiciono svođenje politike na sticanje i sprovođenje moći isključivo putem političkog nasilja samo gruba redukcija pojma politike, tako je i svako apstrahovanje ili izbegavanje uključivanja kategorija moći, sile i nasilja u definicione okvire politike samo druga osiromašujuća, nenaučna krajnost.

U političkom životu pored sile postoje neosporno i druga efikasna sredstva za dosezanje odgovarajućih ciljeva i razrešavanje konfliktnih situacija.

Karakteristika sile je da je ona, u suštini, iako često neophodno, istovremeno, uvek i ekstremno i nepopularno sredstvo sprovođenja moći zbog brutalnosti pojavnih efekata svoje konkretne, odnosno direktne primene kao očigledno nehumane aktivnosti. Gola sila bi trebalo da bude poslednje sredstvo sprovođenja moći, i poslednja njena osnova, odnosno njen izvor. U slučaju nužnosti njene primene, neophodno je njeno što opskurnije i racionalnije korišćenje, čak i kao objektivno društveno neophodno stabilizaciono i zaštitno sredstvo, jer svaka neracionalna, prekomerna, kao uostalom i nedovoljna, upotreba sile pre rađa ili pojačava otpor i revolt nego što obezbeđuje povinovanje ili gradi autoritet.

Stepen organizacione sposobnosti primene sile se može odrediti kao stepen mogućnosti njene brze, sva-

kovremene i po akterima, konkretnim sredstvima, obimu i intenzitetu — cilju i uslovima primerene primene.

Društveno korisna funkcija upotrebe sile je sadržana u klasnoj primeni kao poslednjem modusu sprovođenja volje i interesa klase proletarijata. Marks silu vidi i kao političku i kao ekonomsku kategoriju na šta ukazuje niz mesta u njegovom opusu. Jednostrani prilaz sili, samo kao političkoj datosti, iako je dominantan i u savremenoj marksističkoj teoriji, nije ispravan. Upravo nasuprot ekonomskoj sili kao »sili svojine« i »sili nad tuđim radom«[15] Marks i definiše pojam političke sile kao oficijelne organizovane sile svakog društva. U veoma često navođenom izvodu iz »Kapitala« da je »sila babica . . .« po pravilu se izostavlja drugi deo Marksove misli koji glasi: »ona je i sama ekonomska potencija«[16]. Nema političke sile bez ekonomske jer je svaka »svojina svakako takođe vrsta sile«[17]. Politička sila se uvek oslanja na ekonomsku silu, pa je otuda za Marksa i Engelsa i sporedno da li je vlast osvojena mirnim ili nasilnim putem, jer, i u jednom i u drugom slučaju sila jednako može biti upotrebljena za izmenu proizvodnih odnosa i njihovo nametanje proizvodnim snagama. Od adekvatnosti uspostavljenog odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa silom zavisi ne samo trajanje zadržavanja uslova za nasleđenu materijalnu proizvodnju, nego i stepen ve-

---

15 Marx K.: *Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral,* Dela t. 7, s. 274, uporedi: MEW, t. 4, s. 337.

16 Marx, K.: *Kapital,* Zagreb 1947, s. 673.

17 Marx, K.: *Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral,* op. cit. s. 274.

rovatnoće i potrebe vršenja svakog, pa i političkog nasilja u novouspostavljenom poretku[18].

Nerazgraničenje značenja sile i nasilja je više nego česta pojava u sferi kolokvijalne i teorijske terminske upotrebe. Za razliku od sile koja je, budući da je sredstvo kojim se deluje, statična kategorija i kao takva materijalna pretpostavka i mogućnost nasilja, nasilje kao delovanje uvek podrazumeva akciju i dinamiku pri čemu već samim svojim postojanjem i mogućnošću svoje upotrebe i sila kao latentna pretnja može da predstavlja i određenu formu indirektnog psihološkog nasilja što uzrokuje i njhovu tesnu pojmovnu povezanost (ili čak, u mnogim jezicima čestu terminološku istovetnost[19]. Uzrok tome je verovatno to što je već samo postojanje, odnosno posedovanje sile oblik uticaja, a u određenom smislu i oblik potencijalne nasilne akcije.

Da sila deluje i kada se ne upotrebljava direktno vidi se i iz niza istorijskih primera u kojima je sila uticala već samim svojim postojanjem na ostvarivanje određenih interesa onoga koji je poseduje. Takvo delovanje sile može narasti i do granica nasilja, ali samo kao indirektnog nasilja kojim je suprotni pol direktno nasilje kao direktna, kako Marks kaže »nasilna primena sile«[20]. Uopšte, nasilje nikad

18 Jedan od retkih autora koji se tim problemom uspešno bavio u nas je Žarko Puhovski. Vidi: Puhovski, Ž.: *Revolucija i kapital*, »Naše teme«, 11/73; *Granica društvene promjene — promjena društvene granice*, »Marksistička misao«, 1/83, i: *Sila kao komunikacijska osnova*, »Pogledi«, 1/84.

19 Još kod Aristotela u delu *Metafizika* i za silu i za nasilje upotrebljavao se samo jedan termin — b i a, koji se, uz to, odnosi i na delovanje sile i u prirodi i u društvu. Danas, npr. u nemačkom jeziku termin Gewalt služi za označavanje i sile i nasilja.

20 Marx, K.: *Kritičke primjedbe uz članak jednog Prusa*, Dela, t. 6, s. 162.

nije sadržano samo u činu direktne upotrebe sile in concretum, već i indirektno u veoma izraženoj spremnosti na to koja se situaciono približava samoj granici čina direktnog nasilja, kao što su npr., za direktno nasilje na dovoljnoj sili zasnovani, pritisci, odnosno pretnje silom, što uzrokuje da se objekt pritiska, odnosno pretnje oseti realno ugroženim i doživi ih kao psihičko, odnosno indirektno nasilje nad sobom.

Međutim, ni mnoga razlikovanja sile i nasilja nisu bez mana. Tako npr., poznata Sorelova distinkcija sile i nasilja se svodi u stvari na to da je sila (force) organizovana snaga klase za održanje poretka manjine i kao takva je ona moguća samo kao buržoaska (»la force burgeoise«), dok je nasilje (violence) instrument destrukcije i ukidanja datog poretka i kao takvo isključivo proletersko (»la violence proletarienne«). Pošto je izvorni klasni metod borbe proletarijata, ono stoga poseduje dve dimenzije — revolucionarnu i oslobodilačku, koje po njemu sila ne može imati, jer, dok sila želi da nametne organizaciju izvesnog društvenog poretka u kom vlada manjina, nasilje »negira organiziranu buržoasku silu i želi ukinuti državu koja pretstavlja njenu središnju jezgru«[21]. Najviša i završna forma nasilja je generalni štrajk, zaključuje on u svojoj apologiji nasilja.

Ovakvo određivanje i razlikovanje sile i nasilja se može smatrati u najmanju ruku jednostranim, jer isključuje mogućnost postojanja dva realiteta: buržoaskog nasilja i proleterske sile konstituisane kao država.

21 Sorel, G.: *Revolucija i nasilje*, Zagreb, 1980., s. 15.

1.2. *Nasilje i političko nasilje*

Iako su danas, moglo bi se reći u svetskim razmerama, jednako kolokvijalno i teorijski omiljene, reč nasilje za razliku od reči revolucija spada u veoma moderne opšte političke izraze. Njena masovna i opšta savremena teorijska upotreba počinje tek krajem 60-ih godina[22].

Mada bez pretenzija da se u ovom radu bavimo detaljnom i iscrpnom kritikom mnoštva raznovrsnih definicija nasilja neophodno je konstatovati da su od svih definicija nasilja najnepotpunije svakako one koje vide nasilje samo tamo gde »ima krvi« i uopšte one koje ga svode samo na direktno i fizičko nasilje. Jedna od najrasprostranjenijih takvih definicija je bez sumnje ona koja se već dugo u političkoj teoriji i političkom žargonu SAD uzima kao zvanična (njen tvorac je »US National Commission of the Causes and Prevention of Violence«), po kojoj je »nasilje odnos kroz koji se povređuje telo ili život osoba ili oštećuju stvari«. Takođe, ni etabliarna sovjetska naučna misao o nasilju dugo i bitno ne prekoračuje ove teorijske granice. Tako npr. u »Velikoj sovjetskoj enciklopediji« nasilje se određuje kao »napad na ličnost koji se sastoji u nanošenju udaraca, povreda i drugih učinaka koji proizilaze iz primene fizičke sile».[23]

Tek nedavnom pojavom posebnih studija o nasilju kao što je Denisovljeva »Sociologija nasilja«[24] učinjen je bitan pomak u redefinisanju pojma nasilja.

---

22 Jedan od savkako bitnih uzroka naglog povećanja interesa građanske teorije za istraživanje fenomena političkog nasilja bili su turbulentni rasni nemiri u SAD u periodu 1965—1968. g.

23 »Baljšaja sovjetskaja enciklopedija«, t. 29, s. 193.

24 Denisov, V.: *Sociologija nasilja*, Moskva, 1979.

Dalje, nasilje se najčešće tumači kao primena sile jačeg nad slabijim. No, da li je to uvek tako? Nasilne metode mogu koristiti i slabiji protiv jačih pa je ustvari reč više o pitanju izbora sredstava u rešavanju konflikta. Svako ko bar malo obraća pažnju na empiriju (bar ličnu) neće se složiti sa stavom da »samo tamo gdje postoji nadmoć moguće je nasilje, i to nasilje može izvršiti samo jači u odnosu na onog koji je slabiji«[25]. Kao prvo, pošteno treba reći da je uglavnom tako. Nasiljem se mogu služiti i slabiji i jači, ali ko će dobiti bitku i time eventualno izvršiti i konačno nasilje zavisi od niza pretpostavki koje (ne)zadovoljene uzrokuju da npr. u sticanju okolnosti neke konkretne mikrosituacije nasilju podlegne, trenutno ili trajno neko ko je sa makroaspekta nadmoćniji, odnosno »jači«. Pitanje je, naravno ne samo leksičke prirode, šta se podrazumeva pod pojmom jači van njegovog banalnog, kolokvijalnog konteksta? Jer, slabiji može vršiti nasilje nad objektivno jačim, npr. kada ga iznenadi ili ukoliko se jači ne brani na adekvatan način. Da li to onda znači da je on jači?[26]

U ovaj problemski domen razmatranja nasilja spada i sledeći, po Kuvačiću utvrđen, »klasičan pojam nasilja« kao onaj »koji uključuje protivljenje i otpor žrtve«.[27] Tu se takođe može primetiti da raznovrsni faktori kao što su iznenađenje, enormna razlika u odnosu snaga, visok nivo tolerancije ili dobro pripremljeno vršenje nasilja, posebno institucionalnog, mogu doprineti stvaranju i takve interakcije u kojoj uopšte

25 Petrović, G.: op. cit. s. 103.

26 Treba se npr. setiti individualnog i institucionalnog nasilja ispoljenog prema Jugoslaviji u vreme Rezolucije Informbiroa. Znači li ono to da je svaki od ubica jugoslovenskih graničara bio jači kao pojedinac ili deo institucije, i u kom onda pogledu?

27 Kuvačić, I.: *Obilje i nasilje*, Zagreb, 1979., s. 23.

nema otpora, pa čak ni protivljenja objekta nasilja, mada je nasilje realno izvršeno.

Veoma su rasprostranjene i one definicije nasilja u kojima se svako, pa i političko nasilje teži objasniti isključivo kao agresija. Tako se već i kod nas nasilje definiše kao »ekstremni oblik agresije nelegitimnom ili neopravdanom upotrebom fizičke ili psihičke sile«[28]. Objašnjavati nasilje, a posebno političko nasilje, isključivo varijablama koje objašnjavaju interpersonalnu agresivnu interakciju i samu agresiju nije dobar put pojašnjenja pojma ni političkog nasilja, a ni socijalnog nasilja uopšte, već zato što se pravila uočena u ponašanju pojedinaca ne mogu mehanički prenositi na plan objašnjenja aktivnosti velikih grupa i institucija. Jedan od najistaknutijih predstavnika ovakvog objašnjenja političkog nasilja je svakako, Ted Gar, koji dosledno tradiciji frustaciono-agresione škole i samu revoluciju određuje kao jedan od oblika političkog nasilja koji se da objasniti ponašanjem pojedinaca. Po Garu je ključni element svakog akta nasilja samopotvrđivanje. Zato, kad definiše nasilje kao »svesnu upotrebu fizičke sile radi ozleđivanja ili fizičkog uništavanja«[29], on ne nalazi za bitno čak ni to da se utvrdi ko to radi i u kom kontekstu. Jedino je važno da je prisutno samopotvrđivanje na bilo koji način: »da se zadovolji gnev, postigne osveta, potvrdi ponos, stvori strah kod drugih«.

Tek pomak od interpersonalnog do makrosocijalnog nivoa posmatranja nasilja omogućuje razlikovanje nasilja kao akta agresivnosti pojedinca od nasilja kao vida društvene aktivnosti.

---

28 Šeparović, Z.: *Nasilje i žrtve*, »Pogledi«, 1/84, s. 70—71.

29 Gurr, T. R.: *The Revolution — Social Change Nexus: Some Old Theories and New Hypotheses*, Comparative Politics, 1973, s. 359.

Nakon staljinskog perioda kulta nasilja, delom kao reakcija na njega, i najverovatnije zbog težnje da se društveni problemi i konfliktni odnosi rešavaju što humanijim putem, i u savremenoj marksističkoj teoriji se već duže vremena zapostavlja izučavanje nasilja što doprinosi trajanju njegovog kulta i uopšte njegovom mistifikovanju. Treba se setiti da još klasična misao marksizma resko opominje da je veća ideološka zabluda i teorijska opasnost izbegavati govoriti o nasilju nego nasilje izučavati i naučno objektivno objašnjavati.

Socijalno nasilje nije samo po sebi ni pozitivno ni negativno. Ono je uslovljeno prirodom društvenih odnosa od kojih i zavisi karakter njegove ispoljenosti. Stoga treba prevazići svaku teorijsku demonizaciju nasilja, inače veoma prisutnu i u svakodnevnom političkom žargonu, jer i to pretstavlja svojevrsnu fetišizaciju sile i nasilja što su, uostalom, još temeljno kritikovali Marks i Engels zamerajući ne samo Diringu tretiranje nasilja kao »apsolutnog zla«. Da ni danas demonizacija nasilja nije teorijska retkost potvrđuju brojni teorijski diskursi o nasilju, pa i definicije od kojih, samo primera radi, navodimo Volterovu. Po njemu, nasilje je isključivo »destruktivna strana sile«[30], a pojam nasilnog je »ograničen u smislu destruktivnog zla«[31]. Ovakve i slične definicije previđaju da je sila samo sredstvo koje se može instrumentalizovati za različite ciljeve.

Misteriju nasilja u društvenom i političkom životu treba razrešavati polazeći od Marksove misli da je sav društveni život bitno praktičan. Otuda i na-

---

30 Walter, E. V.: *Power and Violence*, »The American Political Science Review«, vol. VIII, No 2/1964, s. 354.
31 Ibidem.

silje kao i »sve misterije koje teoriju navode na misticizam nalaze svoje racionalno rešenje u ljudskoj praksi i u poimanju ove prakse.«[32]

Pre svega, treba reći da svako socijalno nasilje kao praktična delatnost predstavlja tip komunikativnog ponašanja mada ne i tako eksplicitan tip opštenja kao npr. jezik. Mada nije najeksplicitniji sila je najopštiji medij komunikacije, jer, »silu, u funkciji poruke, ili pak silu po sebi, 'razumije' i slijepac i stranac, i glupan i posve malo dijete, dapače: životinja, pa, po mnogim tvrdnjama, i biljka«.[33]

Nema previše osnova za raščlanjivanje pojma sile u ovom delu knjige ali je zato veoma osnovano i moguće već na ovom mestu razlikovati učinke njenog rada kao psihičko i fizičko nasilje.

Svaka poruka koja bi trebalo da iziskuje odbrambeno reagovanje je moguća forma nasilja kao nasilnog komuniciranja, odnosno prinude. Da bi se moglo govoriti o nasilju kao vidu komunikacije u slučaju komuniciranja putem pretnje ili upotrebe sile mora biti zadovoljen uslov postojanja stvarne ugroženosti recipijenta, odnosno objekta nasilja, relevantan obimu i intenzitetu nasilja kojim se subjekt nasilja njemu obraća kao autor svojevrsne poruke. Prevelika ugroženost stvara od njega prosti objekt nasilja, a svest o nedovoljnoj mogućnosti ugrožavanja ne obezbeđuje prijem poruke na željeni ili ciljani način.

Ako se socijalno nasilje određuje kao oblik interakcije onda nema nasilja bez subjekta i objekta. Subjekt vršenja socijalnog nasilja kao upotrebe i rada sile je čovek, odnosno društvo i njegove institu-

---

32 Marx, K.: *Teze o Feuerbachu*, Dela, t. 6, s. 6.
33 Puhovski, Ž.: *Sila kao komunikacijska osnova*, 1/84, »Pogledi«, s. 37.

cije, a objekt nasilja može biti humanitet (pojedinac-društvo), prirodni entiteti i neživa materija. Vršenje socijalnog nasilja je uvek prouzrokovano postojanjem različitih interesa između subjekta i objekta nasilja. Šta više, može se reći da se socijalno nasilje uvek vrši radi ostvarivanja određenih interesa.

Nasilje je ljudska delatnost, a sila je sredstvo, ono nije prosta upotreba sile već njen rad, kao oblik ljudske delatnosti u kojoj se direktno ili indirektno koristi sila. Ono je delatnost kojom se neki čin, aktivnost, radnja ili proces otpočinju, vrše ili zaustavljaju, odnosno održavaju ili ubrzavaju, ili se neka forma i suština stvaraju, transformišu ili razaraju nasuprot volji i intenciji ostvarenja interesa i zadovoljenja potreba objekta nasilja ukoliko je svestan, odnosno nasuprot njegovoj unutrašnjoj (prirodnoj) strukturi ili zakonitostima ukoliko se ne radi o čoveku.

Karakter nasilja kao ljudske i društvene delatnosti uvek zavisi od njegove funkcije u sferi društvenih odnosa koje i samo izražava, a funkcija nasilja uvek zavisi i od vrste društvene strukture u kojoj se vrši, kao i od vrste sukoba interesa u kome ono posreduje. Tako npr. politički strukturirano nasilje kapitalizma je uvek ekonomski zasnovano na klasnom interesu i neljudskoj potrebi održanja eksploatacije, a sama ekonomska eksploatacija nije drugo do vid društvenog nasilja koje osnovu ima u određenom, konkretnom društveno-ekonomskom poretku. Zato, ni političko nasilje nikada nije samo po sebi ni progresivan ni reakcionaran društveno-politički fenomen već mu se društveno-istorijska konotacija može odrediti samo u zavisnosti od ciljeva koji ga određuju kao sredstvo, kao i od njegove primerenosti stvarnim potrebama i objektivnim i subjektivnim uslovima društva u kojima se vrši.

Budući da nastaje kao posledica izostajanja odnosno neizgrađenosti pretpostavki za autentičnu, prirodnu ljudsku komunikaciju u dosadašnjem razvitku ljudskog društva, društveno nasilje nikada nije, i nije ni moglo biti, socijalno-ontološka datost već oblik ljudske aktivnosti koji nastaje u komunikaciji socijalnih aktera u kojoj oni direktno ili indirektno koriste silu i time uspostavljaju tu komunikaciju kao violentnu, od prirode otuđenu i otuđujuću delatnost.

Kako je svako nasilje d e l o v a n j e silom, konkretno, direktno, ili indirektno njenom latentnom potencijom, npr. pri pretnji silom sa intencijom ostvarenja interesa i ciljeva, odnosno zadovoljenja potreba, ono se najkraće može odrediti kao delovanje silom radi stvaranja takve situacije, odnosno uređivanja međusobnih odnosa u društvu koji vode realizaciji ciljeva i interesa onoga koji vrši nasilje. Ukoliko je reč o socijalnom nasilju kao vidu komunikacije, onda se to realizovanje ciljeva i interesa subjekta nasilja po pravilu vrši suprotno volji i interesima onih učesnika interakcije nad kojima se nasilje vrši.

Termin socijalno, odnosno društveno nasilje koristimo u ovom radu ne samo da bismo izvršili distinkciju između političkog nasilja i ostalih formi nasilja u ljudskom društvu, već i zato što nasilje postoji u širem smislu i u prirodi, npr. kao krvoločnost, a ne isključivo kao društveno nasilje. Time se, već i po tome, naše shvatanje nasilja razlikuje od onih koja nasilje vide isključivo kao personalnu komunikaciju, primera radi od Vaskezovog shvatanja, po kome je nasilje isključivo ljudska upotreba sile i p r a t e ć i fenomen praksisa[34], ili od Orebovog po kome samo ljudi mogu

34 Vasquez, S. A.: *Filozofija praxis*, Zagreb, 1983. g. s. 336.

biti subjekti i objekti nasilja[35], jer, po nama, kako je već navedeno, čovek može vršiti nasilje ne samo nad čovekom, nego i nad prirodom pa i nad materijalnim svetom koji ga okružuje.

Brikner, šta više, razlikuje čak dve vrste nasilja nad prirodom koje su ustvari imanentne odnosu kapitalizma prema njoj. Prva vrsta nasilja nad prirodom je po njemu nasilje »nad spoljnom prirodom koje je proizvelo ekološku krizu zato što je odnos kapitala prema prirodi bio čist odnos eksploatacije«.[36] Međutim, postoji još jedna vrsta nasilja nad prirodom, jer »takođe tako nešto kao ekološka kriza postoji i u sferi unutrašnje prirode čoveka«[37] i to upravo iz tog istog razloga.

Nasilje nije isključiva odlika varvarskih društava, niti znak nepostojanja svesti ili neposedovanja lične i političke kulture. Ono je, kao i za takva društva, jednako vezano i za savremena, visoko razvijena industrijska društva i njihov razvitak. Šta više, socijalno nasilje je i danas u mnogim civilizovanim sredinama ne samo tradicionalan, nego i legalan oblik komunikacije u različitim sferama ispoljavanja i održanja dominacije, npr. u porodici, na poslu, u procesu obrazovanja, a posebno u različitim sferama institucionalnog iskazivanja subordinacije. Uopšte u urbanim sredinama, a naročito u velikim gradovima, prisutan je porast violentnog kriminala i organizovane delinkvencije ne samo odraslih i maloletnih, nego i dece organizovane u dečje bande u starosti od 7—13 godina. Samo u SAD od 1985 do1986. g. uhapšeno je 1396 maloletnih ubica. Više od 90% trpelo je fizičko, mentalno

---

35 Oreb, M.: op. cit. s. 22.
36 Brückner, P.: *Über die Gewalt*, Berlin, 1979, s. 134.
37 ibidem

ili seksualno zlostavljanje roditelja, obično oca. Verovatno je upravo zato otac i najčešće žrtva malih ubica. Inače deca u SAD izvrše godišnje prosečno oko 300 ubistava što je u direktnoj vezi sa činjenicom da se u istoj sredini prosečno godišnje dogodi od 100000 do 500000 slučajeva seksualnog nasilja nad decom. Slične, mada nešto manje brojke nasilja obeležavaju i druge razvijene sredine, pri čemu treba imati u vidu da se svi slučajevi nikada ne registruju.

Da nasilje koje vrše deca itekako može biti i političko pokazuje i podatak po kome su deca albanske narodnosti u SAP Kosovo od 1981 do 1988 godine izvršila preko 900 kamenovanja vozova, mahom iz političkih pobuda.

Takođe, i nasilničko ponašanje u saobraćaju je u periodu od 1970—1981. g. prouzrokovalo samo u Evropi milion mrtvih i 20 miliona ranjenih što je po učinku 10 puta više od posledica nuklearnog napada na Hirošimu. I nasilje na sportskim terenima i oko njih, pre svega na fudbalskim stadionima, je u izrazitom porastu. Mada najekstremniji, engleski fudbalski navijači nisu nikako usamljeni primer već samo ekstremna indikacija jednog, već stvorenog, pravila ispoljavanja navijačkih strasti. Dovoljno je spomenuti samo broj mrtvih navijača na stadionu u Briselu 1985. pa da se shvati da socijalno nasilje ima, ponekad i te kako izraženu iracionalnu dimenziju. Šta tek treba reći za objavljivanje i vođenje rata između Hondurasa i Salvadora do koga je i zvanično došlo samo zbog fudbalske utakmice. Mada su uzroci ovog ratnog sukoba svakako dublji i kompleksniji, ipak, ni ozbiljni istraživači ovaj sportski događaj nisu svrstali u običan povod nego u jedan od stvarnih uzroka. Da je nasilje fenomen koji ljude pri-

vlači, pa i fascinira, pokazuju i brojke o omiljenosti upravo onih vrsta sportova u kojima se ono sasvim legalno koristi u cilju pobeđivanja (čitaj onesposobljavanja), sportskog rivala. Samo od 1900-te do 1988. g. u bokserskom ringu umrlo je oko 1000 ljudi. Prema rečima Ernsta Jokla »nokaut je jedini zakonom dozvoljeni način ubistva nevinog«.[38]

Neki tradicionalni vidovi socijalnog nasilja, kao što je npr. nasilje u porodici nad ženama, decom i uopšte mlađim članovima, i dalje predstavlja jedan od najozbiljnijih društvenih problema. Zlostavljanje dece je prema podacima UNICEF-a svakodnevna višemilionska pojava koja se i u nekim sasvim civilizovanim sredinama kao što su npr. Engleska i SR Nemačka smatra normalnim metodom vaspitanja i stvaranja roditeljskog, odnosno pedagoškog autoriteta.

Samo u SR Nemačkoj u poslednjoj deceniji godišnje umire više dece zbog roditeljskog zlostavljanja nego zbog zaraznih bolesti, a godišnje se registruje 20000 slučajeva seksualnog zlostavljanja dece.

Nasilje mladih je u porastu ne samo među delinkventima i asocijalnim licima nego i među tzv. »normalnim« pripadnicima mlade generacije. Npr. broj oružanih obračuna među đacima je u svetskim razmerama u stalnom, iako u najvećem broju sredina blagom, porastu, o čemu su kao pojavi prisutnoj i u našoj sredini, mada pre novoj i ekscesnoj nego ukorenjenoj i širih razmera, nedavno i iscrpno obaveštavala naša sredstva informisanja. Međutim, u nekim sredinama trend razrasta ove pojave je mnogo izraženiji. U toku 1983. g. na američkim fakultetima bilo je »više

---

38 Prema: Petrović, K.: *»Nasilje u sportu — segment nasilja u suvremenom svijetu«*, »Pogledi«, 3 /84, s. 98.

od 277 hiljada slučajeva krvavog nasilja! Bostonski studenti, npr. svako jutro prolaze kroz detektor za metalne predmete i oružje. U Floridi moraju kroz rendgensku kontrolu«.[39] Takođe, prema podacima Detroitske policije samo u prvih 9 meseci 1986. g. u ovom gradu je pucano na 206 mladića mlađih od 17 godina.

Da je socijalno nasilje kompleksan fenomen koji se ne može otklanjati administrativnim zabranama njegovog vršenja nego iskorenjivanjem njegovih socijalnih uzroka pokazuje i obrnut primer. U zemljama u kojima je usled administrativnih zabrana došlo do smanjenja nasilja roditelja nad decom naglo je poraslo nasilje dece nad roditeljima, kao npr. u SAD i Kanadi gde oko 15% mladih tuku roditelje. Indikativno je da je u istim sredinama porast maloletničke delikvencije više nego dramatičan.[40] To potvrđuje da na ovom planu trajni problem građanskog demokratskog društva jeste pre svega u tome što je u njemu »nasilje stavljeno van zakona i, u stvari, ukinuto u kolanju ideja, ali je zadržano u stvarnom životu u formi kolonizacije, nezaposlenosti i najamnine«.[41] Naravno, još je gora perspektiva nadrastanja i prevazilaženja nasilja kao vida ljudske interakcije u onim sistemima koji se mogu označiti kao despotski ili totalitarni. Samo jedno socijalističko društvo koje sledi put dosezanja opšteljudske humanosti i samorealiziranja slobode može doseći pretpostavke za umanjenje i konačno eliminisanje nasilja iz ljudskog društva.

Na osnovu brojnih statističkih pregleda i drugih izvora saznanja da se zaključiti da ukupno društveno

---

39 Petrović, K.: op. cit., s. 86.
40 Prema: »Le Monde« od 21. 01. 1984. g.
41 Merlo-Ponty, M.: *Humanizam i teror*, Beograd, 1986. g, s. 139.

nasilje u nekim sredinama opada, ali je zato političko nasilje u porastu sa razrastom funkcija politike. Takođe, dok se obim neposrednog fizičkog nasilja smanjuje, raste obim psihičkog nasilja, kao i nasilja ljudi nad prirodom. Privid opšteg enormnog povećanja nasilja, koji ponekad nastaje i pored toga što se obim i intenzitet socijalnog nasilja u nekim sredinama smanjuje, prouzrokovan je time što su ljudi postali kultivisaniji i ne primaju ga više kao normalnu pojavu usled sve izoštrenijeg etičkog refleksa koji je indikator porasta nivoa njihove svesti. Takođe, i obilje informacija o nasilju pojačava utisak o njegovom uvećanju.

Društveno nasilje je staro koliko i ljudsko društvo, a političko koliko i politika. Teorijski najzapaženija istorijska oznaka političkog nasilja je najčešće sadržana u tome što je uvek bilo javno i teorijski tretirano kao nužno zlo, dok se glad vladajućih za nasiljem i efektivne razmere njegovog izvođenja najčešće bile daleko veće od društvenih potreba, pa i potreba date, onovremene politike.

Polazeći od toga da je svako nasilje primena sile i političko nasilje se kao jedan od pojavnih oblika ukupnog društvenog nasilja može najopštije odrediti kao direktna ili indirektna — latentna primena sile u sferi politike i političkog, odnosno kao direktna ili indirektna primena sile nad svešću, telom, životom, voljom ili materijalnim dobrima stvarnog ili potencijalnog, odnosno pretpostavljenog političkog protivnika. Kao dinamička društvena kategorija političko nasilje nije ništa drugo do vrsta političkog čina, odnosno aktivnosti. Dok je društveno nasilje moguće označiti kao spoj racionalnog i iracionalnog u neodređenoj srazmeri, političko nasilje je teleološka delatnost, odnosno aktivnost u kojoj svest, i racionalni momenat treba da

pretežu nad iracionalnim. Budući da je političko ono je uvek svesno i ne može nikad imati atribut potpuno slepog delovanja.

Suprotno Nibergovom mišljenju[42] kao i mišljenju drugih koji smatraju da je političko nasilje prirodan oblik političke aktivnosti i uopšte ponašanja, političko nasilje pretstavlja klasnim antagonizmima izazvan ili iznuđen, odnosno uslovljen oblik političkog delovanja. Od pojave klasa i politike do danas, antagonizam klasnih interesa uslovljava da su odnosi među ljudima u sferi političkog života uvek posredovani i nasiljem.

Političko nasilje se pojavilo na određenoj etapi razvoja ljudskog društva u kome su konkretni uslovi klasno-antagonistički struktuirane društvene zajednice nametali istorijski primerena sredstva i metode razrešenja konflikata u sferi politike, pa tako i nasilje kao čin i aktivnost ostvarenja političkih ciljeva i, uopšte, sprovođenja klasnih interesa. Njegova suštinska karakteristika je da ne postoji van klasnih odnosa jer je uloga svih činilaca koji utiču na pojavu, razvoj, usmerenost i trajanje političkog nasilja predominantno određena uticajem klasne strukture društva.

Nasilno tlačenje klasa, naroda i njihov nasilni otpor tlačenju, brojna ubistva vladara (i ne samo vladara), pobune robova i seljaka, mnogobrojni nepravedni i pravedni ratovi i drugi pojavni oblici političkog nasilja zaključno sa savremenim »revolucionarnim« terorizmom, pokazuju da je u dosadašnjoj istoriji ljudskog društva nasilje kao sredstvo ostvarivanja određenih političkih, ekonomskih i uopšte socijalnih ciljeva

42 Nieburg, H. I.: *Political Violence, The behavioral process*, Chapter: *The Relevance of Violence*, New York, 1969.

imalo za razvoj društva u celini, pored negativne i svoju određenu pozitivnu ulogu. No i pored toga, a posebno u savremenoj građanskoj političkoj ekonomiji, političko nasilje dobija najčešće negativni konotacioni tretman. Njegova destruktivna uloga u društvu vidi se samo kao direktno, fizičko nasilje u najrazličitijim oblastima, počev od ekonomske sfere gde »koči proizvodnju«, »uništava materijalna dobra« i sl., pa sve do sfere međuljudskih i međuinstitucionalnih odnosa, pre svega međunacionalnih kao međudržavnih, međucrkvenih ili međupartijskih. Pri tome se previđa da nasilje, kao i svaka druga upotrebljena sila koja nas okružuje, nije samo po sebi ni pozitivno ni negativno. Posebno su osuda i negacija političkog nasilja izražavane u okvirima nihilističkih pogleda na politiku uopšte, ostajale, kako primećuje Jovan R. Marjanović, uvek »apstraktne i jednostrane«[43] jer su njihovi zagovornici i u političkom nasilju kao vidu političke aktivnosti videli, kao i u politici u celini, samo sredstvo otuđenja, a ne i razotuđenja.

U istoriji ljudskog društva političkim nasiljem se permanentno služe kako vladajuće klase tako i od njih potlačene sa intencijom ostvarenja dijametralno suprotnih ciljeva. Istorijske efekte, negativne po razvoj društva i odnosa u njemu, koji se postižu neracionalnom, okolnostima i potrebama neprimerenom upotrebom sile ne treba negirati, ali ne treba ipak ni zaboravljati to da sila, adekvatno upotrebljena i primerena ciljevima i okolnostima, ima i svoju pozitivnu ulogu u razvoju društva, pre svega, kao babica koja pomaže da se porodi novo društvo. Mada jeste jedno od

43 Marjanović, R. Jovan: *Politika u samoupravnom društvu*, Beograd, 1973., s. 24.

osnovnih mogućih sredstava klasne borbe političko nasilje kao društveno istorijska kategorija nikada nije ni bilo niti može biti samostalan, samociljan i od društvenih uslova neovisan činilac razvoja društva i klasne borbe.

Sa jedne strane ono je oduvek služilo obezbeđivanju sprovođenja ekonomske eksploatacije i održanju eksploatatora na vlasti, a sa druge je predstavljalo polugu rušenja starog i njegovog zamenjivanja novim i progresivnijim, kao i aktivnost na planu revolucionisanja društveno-ekonomskog uređenja. Stoga nema i ne može biti ideološki neutralnog političkog nasilja.

No, da bi se moglo razumeti kao izraz i instrument klasne i političke borbe koji nastaje na određenom stepenu razvoja ljudskog društva kao istorijska forma političkog posredovanja između čoveka, njegove prirode i društva, političko nasilje se mora stalno posmatrati u svoj njegovoj istorijskoj uslovljenosti i protivurečnoj ograničenosti, odnosno u korelaciji sa ukupnošću političke sfere društva čiji je segment i potreba.

Kako se »otuđenje čoveka, uopšte svaki odnos u kojem se čovek nalazi prema samome sebi, ostvaruje i izražava tek u odnosu u kojem se čovek nalazi prema drugim ljudima«[44], političko nasilje se u uslovima njegove nezasnovanosti na objektivnim zakonitostima društvenog razvoja potvrđuje kao otuđena i otuđujuća čovekova delatnost i vid njegove neautentične komunikacije i dehumanizovane interakcije kao neautentičnog ljudskog odnosa u kome se on, kao subjekt nasilja, nalazi prema drugim ljudima nad kojima nasilje vrši, ili njime ugrožava i povređuje čovekova dobra, i obrnuto, jednako kao i objekt nasilja.

44 Marx, K.: *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, Dela, t. 6, s. 222.

Svako posmatranje političkog nasilja samo kao sredstva dominacije i ograničavanja kretanja i razvoja društva ispoljava svoju jednostranost u previdu da su karakter i smisao politike u celini oduvek određivani njenom zasnovanošću na objektivnim tendencijama i zakonitostima društvenog razvoja, jer samo onda kada svoj osnov nije imala u njima, ona je bila i ostajala isključivo sredstvo dominacije i sfera otuđenja — otuđena sfera, ali kad god se zasnivala na njima ona je predstavljala sredstvo efikasnijeg korišćenja stvorenih objektivnih mogućnosti za promenu položaja i svestraniji razvoj pojedinca i društva, za očovečenje čoveka.

Stoga i političko nasilje kao integralni deo politike u onoj meri u kojoj je njen funkcionalni metod i vid društveno potrebne političke aktivnosti biva, ili (iako doduše istorijski uslovljen i ograničen) instrument bržeg društvenog razvoja i političke, a time posledično i ljudske emancipacije, ili sredstvo čovekovog otuđenja, usporavanja i ograničavanja razvoja društva, upravo u zavisnosti od toga da li je ona (politika) zasnovana na objektivnim zakonitostima društvenog razvoja ili ne.

Koliko je teško pokušati objasniti silu kao sastavni deo politike, a ne dati joj istovremeno i atribut moguće poluge istorijskog progresa, pokazuje nedosledna Poperova kritika Marksovog shvatanja upotrebe sile. Odbacujući Marksovo mišljenje kao irelevantno za savremeno društvo i isključivo u funkciji »revolucije silom« Poper ističe da je »upotreba sile opravdana samo pod tiranijom koja reforme čini nemogućim bez sile, i da ona treba imati samo jedan cilj, a to je da dovede do stanja stvari koje omogućuje reforme bez sile« da bi nakon toga dozvolio upotrebu sile u politici, ali

samo kao segment realizacije »demokratskog«, a ne i komunističkog programa ostvarenja ljudskog progresa.[45]

Takođe, posmatrajući istorijski odnos nasilja i politike, mnogi su zaključili da je nasilje obavezni, pa čak i večni pratilac i ljudskog društva i politike. No, niti su svi politički procesi povezani sa društvenim nasiljem niti ga iziskuju, niti su, sigurno, svi nasilni akti u društvu u krajnjem u funkciji politike. Iako nasilje, dakle, nije uvek nužan prisutan pratilac politike, postoje ipak politički procesi i fenomeni koji su moguće tesno povezani sa nasiljem. Jedan od njih je svakako i fenomen revolucije, odnosno revolucionarni proces. Radi boljeg razumevanja njihove moguće korelacije treba imati u vidu i to, da, kao što svaki nasilni put ka vlasti podrazumeva i korišćenje nenasilnih sredstava, tako i nenasilni put podrazumeva doziranu upotrebu nasilja. Potpuno čistih puteva nema već se definiciono određuju prema tome šta preteže u odnosu prema apstraktno čistom — teorijskom modelu. Osim toga, veza nasilja i revolucije je prisutna i u tome što, kad god postoji revolucija na delu, uvek postoji i mogućnost političkog nasilja uperenog protiv revolucije, bez obzira da li je ona pretežno nasilna ili ne, dakle kontra-revolucionarnog nasilja, koje može biti kroz različite pojavne forme jednako utkano u revolucionarni proces kao i revolucionarno nasilje, kao njegova dijalektička suprotnost.

Političko nasilje koje kao »organizovano odbijanje sile silom«[46] predstavlja p r o t i v n a s i l j e, jeste po Marksu i Engelsu onaj vid društveno-istorijski uslov-

45 Poper, K.: *The Open Society and its Enemies*, London, 1966. g., s. 151.

46 Marx, K.; Engels, F.: *Nemačka ideologija*, Dela, t. 6. s. 297.

ljene interakcije između eksploatatora i eksploatisanih, porobljivača i porobljenih, dominirajućih svake vrste i dominiranih, na koje svi potonji imaju istorijsko pravo u cilju sticanja svoje, pa makar i parcijalne slobode. Stoga je i svako nasilje proletarijata na koje je on objektivno prinuđen u revoluciji uvek protivnasilje. Pri tom, po Marksu, sila nikad nije revolucionarna sama po sebi, nego je nasilje kao njen rad i njen učinak revolucionarno ukoliko karakter promena koje proizvodi potvrđuje da ono revolucionarno učestvuje u nastajanju i razvoju novoga društva.

Kao što političku vlast ne treba identifikovati sa pojmom državne vlasti pošto je ona samo osnovni vid političke vlasti, tako ni političko nasilje ne treba identifikovati sa pojmom državnog nasilja, a državno nasilje sa institucionalnim nasiljem, jer je nasilje države samo osnovni vid institucionalnog nasilja, dok je institucionalno nasilje opet, osnovni vid političkog nasilja uopšte. Država uvek raspolaže samo najvećim, ali ne i sveukupnim potencijalom političkog nasilja u jednom društvu. S obzirom na prirodu političke akcije političko nasilje može vršiti i svaki pojedinac. Ovu pojavu uočio je npr. i Maks Štirner, ali je pokušao objasniti na »donkihotovski način« pokušavajući da utvrdi smisao ne samo klasnog zločina nego i kazne kao zločina u klasnom društvu. Njega čudi što »ponašanje države« — koje je po njemu ništa drugo do nasilje, »ona naziva pravom, a nasilje pojedinca ona naziva zločinom«.[47] Već iz ovoga je očigledno da on nije shvatio da država kao klasna tvorevina nastoji da zadrži monopol nasilja samo za sebe na različite načine pa i

47 cit. prema: Marx, K.; Engels, F.: *Nemačka ideologija*, op. cit., s. 280.

institucionalizacijom nasilja. Ona ima legalni monopol na legalno političko nasilje ali, ona se time nikad ne zadovoljava već nastoji da samo svom nasilju dâ status ekskluzivnosti i oreol večne legitimnosti.

I Maks Veber govori o državi na sličan način. Po njemu monopolom nasilja organizovanom na najvišem institucionalnom nivou raspolažu najviši državni organi u okvirima važećeg prava ili zakona za održavanje, njima uređenog, zajedničkog življenja ljudi. Monopol državne sile kao »sredstva legitimne... nasilnosti«[48] poseduju svi politički sistemi nezavisno od forme društvenog uređenja.

U postojećim uslovima klasnog društva nije moguće potpuno prevazići nasilje, apsolutno ga se odreći i apsolutno ga sigurno izbeći u smislu nezahvaćenosti njim na aktivan ili pasivan način. Danas, praktično za svakoga postoji mogućnost da voljno ili nevoljno bude objekt, ali i subjekt nasilja.

S razvojem tehnologije uništenja nasilje sve više prestaje biti vid interakcije privilegovan za muški deo čovečanstva jer su njime u ratovima sve više bile pogođene i žene i deca, a u savremenim uslovima moguće nuklearne kataklizme svi su, ma koliko to cinično zvučalo, skoro apsolutno ravnopravni kao objekti nasilja. No i bez toga raste broj žena — učesnika u političkom nasilju. Tako, na primer, u redovima »revolucionarnih« terorista ne samo što je veliki broj žena, nego su nedavno osnovane i prve terorističke grupe sastavljene potpuno od ženskih članova.[49] Čak ni deca u sferi političkog nasilja ne ostaju u svakoj interakciji samo objekt bez obzira na porast njihovog učešća u

48 Weber, M.: op. cit. s. 43.

49 Npr. u SR Nemačkoj: »Die Frauen der Revolutionären Zellen« i »Rote Morgen«.

ukupnom zbiru aktera — objekata političkog nasilja — posebno na planu odmazde sa političkim motivima — npr. ubistva i silovanja dece koja su politički motivisana. Tako npr. u koncepciji »rata zvezda« se u SAD sasvim ozbiljno računa sa upotrebom talentovane dece i njihove bujne mašte na planu iznalaženja »war games« varijanti u okvirima kompjuterske kombinatorike.

Dakle, nasilje je još uvek veoma moguća pojava u životu svih ljudi bez obzira na njihovu životnu dob, kao i političku, rasnu, klasnu, versku ili nacionalnu pripadnost, socijalni status i sl.

Naravno, to se odnosi i na one koji propovedaju apsolutno uzdržavanje od nasilja. Biti pacifista još uvek ne znači biti obezbeđen od institucionalnog nasilja ili nedodirljiv za posledice turbulencije sve intenzivnijeg i raznovrsnijeg individualnog nasilja u savremenom društvu.

Pogrešno je ili nedomišljeno svako određenje nenasilja kao statičke kategorije nasuprot nasilju kao dinamičkoj kategoriji da bi se samo tako izrazila njegova suprostavljenost nasilju ili različitost od njega. Nenasilje je takođe vid ljudske aktivnosti, akcije, koji nema kao svoj osnovni određujući atribut pasivnost.

Nenasilna politička aktivnost podrazumeva politički motivisano delovanje sa intencijom neupotrebe sile ili poziva na nju. No, svako oštro i totalno razgraničenje nasilja i nenasilja u političkoj praksi pretpostavlja mehanicistički pristup problemu. Ona su kao političke aktivnosti isprepletena i ujedno duboko suprotstavljena u svom dijalektičkom jedinstvu. Svaka nenasilna politička akcija usled intencionalnosti sadrži u sebi i određenu meru prinude, odnosno pritiska, dakle i ele-

mente nasilja. Nepotpuna su i razlikovanja nasilja i nenasilja po tome što je prvo navodno usmereno samo na telo, a drugo na svest[50], jer je svako političko nasilje uvek okrenuto i ka svesti, i vrši se istovremeno i nad njom ako se vrši nad čovekom kao spojem duha i materije. Najkraće rečeno, na planu politike nenasilje se pretežno manifestuje kao pokušaj političkog delovanja bez direktne upotrebe sile. Nasilje je utkano u sve ideologije pa čak i u ona učenja koja ga se formalno odriču. Npr. gandijevsko učenje o nenasilju odriče se nasilja kao fizičkog čina i akta agresije, odnosno akta direktne fizičke povrede protivnika, ali se ne odriče prinude i pritisaka koji takođe mogu biti nasilje i to sa snažnim učinkom. U tom kontekstu treba razmatrati i nasilje nečinjenjem kao vid sprečavanja političkog protivnika da ostvari svoje namere i interese (protestno sedenje, isprečenost tenka ili broda, nedozvoljavanje dotura hrane — aktuelni primer palestinskih logora u Libanu).

Pacifistička teza da je nenasilje bolje od nasilja ma o kojim se okolnostima radilo, previđa najmanje to da postoje i neizdržljive okolnosti kao i one situacije koje upravo uslovljavaju i nameću nasilje kao protivnasilje.

2. UZROCI I OSNOVE NASILJA U POLITICI

Istražujući prirodnu i religijsku relaciju čoveka prema okolini Hegel uočava, i u »Systemfragmentu« određuje, nasilje kao uništenje zbog uništenja, kao totalnu negaciju posebnosti i predmetnosti objekta koja

50 Vidi npr.: Vasquez, A. S.: op. cit. s. 345.

nastupa usled njegove nekorisne i protivvoljne destrukcije.[51]

Nasilje nikada nije utilitarna destrukcija objekta kakva je naprimer potrošnja jer se njime ne ostvaruje svrsishodan prelaz iz jedne u drugu predmetnost. Ono je ekonomski necelishodno i nekorisno kada je duboko prirodna, svrhom neomeđena čovekova delatnost koja nikada nije doprinos opštim potrebama i pretpostavlja žrtvu a time i uspostavljanje religiozne relacije subjekta prema objektu nasilja.

Po Hegelu, prirodna osnova nasilja je žudnja kao neprevladana želja za posedovanjem objekta[52]. Kako je uništenje, mada najprostiji, ipak sigurni dokaz o potrebom posredovanoj nadmoći, ono se uzima i kao dokaz o posedovanju objekta neovisno od toga što se to posedovanje ne uspostavlja na ljudskom i utilitarnom nivou.

Neprevladavanje žudnje kao želje za ostvarenjem nadmoći rađa konflikt i borbu na smrt jer se sve nadmoći kao individualno prirodno određenje međusobno isključuju. Pošto je i najopštiji i najviši dokaz prirodnosti čoveka njegovo življenje »to je sámo stavljanje života na kocku, ono čime se obistinjuje sloboda, čime se obistinjuje to, da za samosvest nije suština bitak, ne neposredni način, kako on nastupa, ne njegova zagnjurenost u raširenost života, — nego da na njemu nema ništa što za nju ne bi bio momenat, koji iščezava, da je on samo čista zasebica. Individuum, koji se nije odvažio da život stavi na kocku, može se doduše priznati kao osoba; ali on nije postigao istinu te priznatosti

51 Nohl, H. (Hg.): *Hegels Theologische Jugendschriften*, Tübingen, 1907, s. 346—348.

52 Hegel, G. F. W.: *Jenenser Realphilosophie*, Leipzig, Meiner, 1931—1932, I, s. 15.

kao samostalne samosvijesti. Isto tako svaki mora težiti za smrću drugoga, kao što svoj život ulaže u to, jer ono drugo ne važi više nego on sam«.[53]

Nasilje u ljudskom društvu predstavlja dokaz neprevladanosti animalnih želja i nesposobnosti življenja ljudi u skladu sa sopstvenom prirodom, odnosno dokaz neuspostavljanja potrebne razlike između opšteg prirodnog i posebnog ljudskog.

Za razliku od rada kao delatnosti koja ne teži uništenju već preobražavanju objekta, nasilje ne samo što preobražava — uništava oblik objekta nego i njega samog. Međutim, i nasilje kao i rad ima svoju otuđujuću dimenziju jer se čovek čineći nasilje lišava prirodnosti bitka koji je njegov i čini od njega bitak koji mu je stran mada se u njemu održava. Čovek se udaljava od ljudske prirode i onda kada se ne uspeva uzdići iznad čisto prirodnog življenja kao neposrednosti, a udaljava se u onoj meri u kojoj ne uspeva prevladati svoju želju kao prirodno animalnu i uspostaviti je kao prevashodno prirodno ljudsku, tim pre što je želja ljudska samo onda kada je i od drugih subjekata priznata kao ljudska.

Pitanje povoda, osnova i uzroka političkog nasilja je uvek ujedno i pitanje da li je nasilje artificijelni ili suštinski atribut čoveka i politike.

Povodi za nasilnost su praktično neograničeni ali su zato uzroci i osnove nasilja kvantitativno ograničeniji i stoga saznatljiviji. Postojeća istraživanja i dominantna viđenja uzroka političkog nasilja mogla bi se orijentaciono razvrstati najmanje u dve osnovne grupe. T e o r i j e u s l o v l j e n o s t i imaju zajedničku hipotezu o nasilju kao ponašanju koje nije u čovekovoj

53 Hegel, G. F. W.: *Fenomenologija duha,* Zagreb, 1955, s. 107—108.

prirodi. Čovek se rađa bez agresivnosti i tek vremenom određeni društveni stavovi i lična iskustva uslovljavaju kod pojedinaca uverenje o korisnosti nasilja kao sredstva ostvarenja određenih interesa. Nasuprot njima, kao mnogo rasprostranjenije, egzistiraju teorije prirođenosti koje smatraju da je nasilje duboko usađeno u gene čoveka, pri čemu se istraživači ponekad duboko razilaze u detaljima, npr. da li svi ljudi imaju prirođenu agresivnost i u kojoj meri, da li je moguća permanentna kontrola svesti nad agresivnim nagonima i sl. Za najekstremnije od njih se može reći da se odlikuju subjektivističkim pristupom u tretiranju agresivnosti, jer traže uzroke nasilja isključivo ili pretežno u prirodi i biću nasilnika. Pri tom se kao najvažniji mogući uzrok obično uzima neki psihički faktor ili životni momenat, zbog čega se, uostalom, sa mnogo pažnje, i ispituju biografski tokovi počinioca nasilja. Tipičan aktuelni primer takvog pristupa su mnogobrojne studije o terorizmu, ili bolje rečeno o teroristima, koje nastoje da stvore obrazac za životni put jednog prosečnog teroriste, tako da bi, sve zajedno uzev, mogle da nose naslov: »Kako prepoznati teroristu nakon rođenja ili najkasnije u ranom detinjstvu«[54]. Može se reći da ove struje karakteriše naglašeno monokauzalno objašnjenje uzroka nasilja, agresivnosti i agresije uz potpunu zanemarenost njihove društvene geneze.

Uopšte, postoji veoma velik broj teorija, ne samo u istoriji političke misli već i danas, koje uzroke i osnove nasilja nalaze isključivo u ljudskoj prirodi. Pri tom je svaka moguća različitost njihovih zaključaka

---

54 Karakterističan primer je nedavno završen zapadnonemački, veoma obuhvatan i pretenciozan, naučni projekat: Jäger, H.; Schmidtchen, G.: Süllwold, L.: *Lebenslaufanalysen, Analysen zum Terrorismus*, bd. 2. Opladen, 1987.

uslovljena prvenstveno različitim shvatanjem ljudske prirode što je nekada posebno dolazilo do izražaja u teorijama o društvenom ugovoru. Najviše je ipak onih koje, polazeći od individualno-psiholoških svojstava, smatraju da su neki ljudi već samim činom rođenja predodređeni da vrše nasilje usled urođenog viška agresivnosti, dok svi drugi, neovisno od društvene sredine jesu apsolutno nesposobni da čine nasilje naprosto zbog toga što ono »nije u njihovoj prirodi«. No, i pored najnovijih uspeha genetike koji potvrđuju da npr. izvesne hromozomske aberacije kao i urođeni debalans hemijske ravnoteže mozga[55] mogu uticati na uvećanje potencijala agresivnosti u čoveku, a time i do povećane sklonosti ka nasilničkom ponašanju, ostaje ipak kao odlučujući uslov prisutnosti nasilja u ljudskom društvu samo društvo i njegovi uslovi za razvoj čovekove ličnosti, odnosno čovekova sredina pod čijim se neposrednim uticajem formira njegovo ponašanje. Međutim, odmah treba reći da se one teorije koje osnove nasilja nalaze u prirodi društva mogu označiti kao biologističke zbog toga što se u njima društvo vidi kao organizam, a nasilje kao sastavni momenat u njegovom funkcionisanju.

Jedna od omiljenih teza o nastanku nasilja je svakako i ona da nasilje uvek proizvodi nasilje ili da se

55 Sovjetski naučnici su se 1985. g. u naučnom časopisu »Eureka« saglasili sa rezultatima istraživanja o uzrocima preterane agresivnosti do kojih su došli istraživači Nacionalnog instituta za psihičko zdravlje (Vojno pomorska bolnica) u Atlanti, SAD. Ispitivanje tekućine leđne moždine su potvrdila da agresivnost u karakteru čoveka bitno zavisi od odnosa hemijskih materija serotonina i norepinefrina, koje prisutne u mikro količinama u mozgu stvaraju nervne impulse. Visok nivo serotonina i nizak nivo norepinefrina imaju osobe sa agresivnim ponašanjem koje po učestalosti i intenzitetu ne prelazi granice normalnog ponašanja, dok njihova obrtna srazmera predstavlja urođen disbalans hemijske ravnoteže mozga i dovodi do lakšeg, češćeg i intenzivnijeg ispoljavanja agresivnosti.

na silu mora uvek odgovoriti silom. Da to nije tačno, može se i bez nekog naročitog naučnog napora precizno empirijski utvrditi već na najnižem nivou nasilničkog ponašanja. U odnosu dve individue, nečija ispoljena agresivnost, ne mora uvek automatski izazvati nasilničku, odnosno agresivnu reakciju druge, već može, zavisno od niza drugih faktora (odnos fizičke snage, svesti, vaspitanja, lične kulture, nivoa hrabrosti, veštine, sredstva za odbranu-napad, mesta i vremena događanja itd.) dovesti i do smanjenja nivoa agresivnosti kod druge osobe ukoliko se je nasilnički ponašala, potpuno je suzbiti ili ne izazvati uopšte nikakvu nasilničku reakciju. Naravno, pri tome treba imati u vidu i mogućnost okrenutosti agresije ka sebi, kao autosankcije za neostvareni interes, ali i to da ni ona nije obavezna reakcija na nasilje na koje nije odgovoreno kontraeksternom nasilnom reakcijom.

Druga, ovoj suprotstavljena, a jednako omiljena nenaučna krajnost je da nasilje nikada ne mora proizvesti nasilje. Ova teza, tako bliska pacifizmu hrišćanskog profila i najčešće u službi opravdanja političkog nasilja vladajućih, gubi van dociranja svaku ozbiljniju naučnu i onda hipotetičku opravdanost, te se njom ovde nećemo mnogo ni baviti.

Nasilje može, ali ne mora da proizvede nasilje. Pri tome reaktivno nasilje, kao ono koje je nastalo kao reakcija na nasilje, ne mora biti ni istog tipa niti u istoj pojavnoj formi, a niti istog obima i intenziteta. Institucionalno nasilje može proizvesti institucionalno nasilje (npr. države protiv države), ali i individualno direktno nasilje neformalnog tipa kao što su pobuna, terorizam i sl., i obrnuto.

Brojna sociopsihološka istraživanja određuju agresivnost[56] i apatiju kao dve strane iste medalje, odnosno kao individualni oblik reakcije na društveno nasilje, doživljeno na radnom mestu, u saobraćaju, braku, i sl.

Međutim, agresivnost se takođe može javiti i kao odbrambeni mehanizam nesigurnih ličnosti, kao što se kod pojavno apatičnih osoba izgled često javlja kao plašt pritajene agresivnosti.

Najznačajniji, već klasični neoinstinktivisti koji su izučavali agresivnost su svakako Zigmund Frojd i Konrad Lorenc. Ono što im je zajedničko, kao i svim ostalim instinktivistima, jeste shvatanje da agresivno ponašanje izvire iz urođenog instinkta kome je za ispoljavanje potrebna samo pogodna situacija. Po toj teoriji uzrok nasilja leži isključivo u ljudskoj prirodi i osnova mu je neobuzdani nagon, »nesavladivi instinkt« za agresivnim ponašanjem.

Frojd je prvi odredio agresivnost kao nagon, rušilaštvo u čovekovoj psihi tesno povezano sa libidom. Najpoznatiji savremeni nastavljač njegovog viđenja agresivnosti kao nagona »koji pripada čovekovom biću kao i organi kojim se služi — i može biti samo ublažen«[57] je Mičerlih Aleksandar. I istraživanja Konrada Lorenca[58] su takođe usmerena ka potvrđivanju povezanosti erotskog i agresivnog držanja.

Po Lorencu nasilje je determinisano isključivo biološkim faktorom, a ne i društveno-ekonomskim uslovi-

56 Zbog višesmislene upotrebe reči agresija, From opravdano upućuje na upotrebu termina agresivnost kao smisleno određenijeg i upotrebno jasnijeg. Vidi: Fromm, E.: *Anatomija ljudske destruktivnosti*, knj. I, Zagreb, 1976, s. 13.

57 Mitscherlich, A.: *Agression und Anpassung* II, u Psyche, 1958/59, 12, s. 528.

58 Lorenz, K.. *Das Sogenante Böze. Zur Naturgeschichte der Agression*, Wien, 1963.

ma u kojima se rađa, dok je agresivnost reaktivne prirode samo u pogledu korišćenja unutrašnjih stimulansa. On svakako, pa i političko nasilje vidi samo u okviru biološko-nagonskog konteksta čovekove prirode. Kao realizovana agresivnost ono je, po njemu, uvek ništa drugo do spontana reakcija na fiziološkoj osnovi, što ne čudi ako se zna da on uvek polazi od rezultata istraživanja agresije među životinjama. Po njemu su agresija i nasilje u ljudskom društvu potpuno analogni ispoljavanju agresije među životinjama, te ih vidi kao uvek korisne i uvek osnovane samo na biološki-nagonskim osobinama čoveka. Analogijom između ponašanja životinja i ljudi Lorenc ipak nije mogao dokazati postavku o agresivnosti kao urođenoj i večitoj destruktuirajućoj karakteristici ljudskog roda, iz koje, uostalom, i danas neoinstinktivisti izvlače zaključke o neiskorenjivosti nasilja.

Nasuprot instinktivistima bihevioristi smatraju da samo društveni uslovi određuju svako, pa i nasilno ponašanje, te stavljaju zbog toga u svojim istraživanjima akcenat na opis oblika ponašanja zanemarujući pritom sve subjektivno što uslovljava to ponašanje. Jednostranost oba pravca pokušava prevazići From razlikovanjem dve vrste agresivnosti: benigne ili odbrambene koja je urođena, i maligne agresivnosti razvijene društvenim uslovima, odnosno ljudskom situacijom. Benigna agresivnost nije karakteristična samo za čoveka već i za životinje i »nužna je za opstanak jedinke i vrste, biološki je prilagodljiva i nestaje kad i njen uzrok[59]. Reč je o agresivnosti koja, mada nije oličena samo u napadu, već i u odbrani, pa i u bekstvu, nije urođeni instinkt iako je sastavni deo ljudske pri-

59 Fromm, E.: op. cit., s. 21.

rode. Drugu, negenetsku vrstu agresivnosti kao »malignu« karakteriše okrutnost i destruktivnost i ona je po Fromu svojstvena samo čoveku. Do maligne agresivnosti dolazi onda kada čovek nije u stanju da aktivno učestvuje u društvu, odnosno kada je onemogućen da stvara, ali i usled morbidnih, samo čoveku svojstvenih motiva. Tako, npr. »opterećenost nasiljem i destruktivnošću među nekim »revolucionarima«, samo su daljni primeri snažne privlačnosti nekrofilije u današnjem svetu«[60]. Dok benigna agresivnost ima svoje organske korene, maligna agresivnost je, po njemu, deo karaktera, što u krajnjem znači da je takođe segment biološke konstrukcije. U svojim psihoanalitičkim istraživanjima From je takođe ustanovio korelaciju vrsta nasilja i razvitka civilizacije, i, mogli bismo reći, ne samo na planu njegova obima, već i spektra njegove raznovrsnosti.

Iako From ide korak napred upotrebljavajući pojam agresivnosti i za reaktivno-odbrambenu agresivnost koju naziva »benignom« i za destruktivnu agresivnost koju naziva »malignom«, ni takvo određenje ne zadovoljava u potpunosti, jer, nije svaka destruktivna agresivnost maligna po društvo. Uzmemo li, npr., destrukciju kao uništenje starih, prevaziđenih odnosa ili sistema vladavine, onda bi uvek nasilno osvajanje vlasti kao mogući put ostvarenja proleterske revolucije bilo po društvo maligna, dakle zla ili opaka agresivnost. Fromovo tumačenje svake destruktivne agresivnosti kao maligne po društvo i čoveka je prihvatljivo samo ukoliko se ne iznosi sa jednog opštijeg nivoa vrednovanja. Tada se, npr., može uzeti za istinito da je, sa stanovišta onih nad kojima se izvodi, destrukcija maligna agre-

60 ibid., s. 28.

sivnost. Npr. za klasu koja gubi vlast revolucija je maligna destruktivna agresivnost jer razjeda i razara sve sisteme vladajućih vrednosti stvorenih na način primeren njenim interesima i potrebama.

Napomenimo da među značajnijim savremenim misliocima koji su se bavili ovim problemom i Brikner takođe razlikuje urođenu, spontanu agresivnost od društveno razvijane[61]. Povodom ovog, kao i sličnih mišljenja u krilu marksističke misli, mogli bismo ovde primetiti da bi možda bilo logičnije govoriti samo o *jednoj* agresivnosti koja je urođena, a koja se može iskazivati ili neiskazivati na određene načine, odnosno razvijati i usmeravati, odnosno prevladavati u zavisnosti od uslova društvene sredine.

Nasuprot učenju o agresivnosti kao nagonu, javila se krajem 30-tih godina nova teza o *reaktivnoj* prirodi agresivnosti. Njen tvorac je Džon Dalard koji je 1937. g. formulišući princip frustracije-agresije udario temelje ne samo tzv. Jelskoj školi u izučavanju agresivnosti, već i savremenom biheviorizmu primenjenom na planu istraživanja političkog nasilja i uzroka revolucije. Po njemu, frustracija nastaje usled ometanja težnje za dosezanjem željenog cilja. Njen nastanak vodi uvek ka nekoj formi agresivnosti koja se može odrediti kao delovanje sa ciljem napada na jednu osobu ili predmet. Agresivnost je uvek posledica frustraciji. Frustracija se definiše kao smetnja ciljno usmerenog delovanja, a agresivnost kao svaki odnos usmeren na predviđanje jedne ličnosti ili objekta. Prema tako shvaćenoj frustraciji agresivnost je jedini mogući oblik njenog ispoljavanja, što već kao teza zvuči dosta isključivo. Druga ozbiljnija zamerka ovakvom defini-

61 Vidi: Brückner, P.: op. cit., s. 14.

sanju agresivnosti je ta što se ne uočava razlika između stvarnog agresivnog ponašanja i agresivnih tendencija u ponašanju. Dalje, tvrdeći da agresivnost mora inducirati agresivno držanje kod drugih, Dalard, previđa da agresivno držanje može takođe oslabiti nečiji agresivitet, a ne samo izazvati ga ili pojačati. Ove, kao i niz mogućih sitnijih nedostataka su pokušali otkloniti u svojim radovima Miler, Siers, Dub i drugi nastavljači Dalardovog učenja dozvoljavajući mogućnosti i drugih oblika ispoljavanja frustriranosti sem agresivnosti, kao i izazivanja »nadražaja agresivnih tendencija«[62].

Pored »američke« varijante negiranja agresivnosti kao samostalnog nagona, javlja se, istovremeno i sasvim nezavisno od nje, i »evropska« čiji je najznačajniji predstavnik Švajcarac Kunc[63]. Međutim, i njen domet se svodi na akcentiranje reaktivnog momenta u nastajanju i ispoljavanju agresivnosti.

Jedna do danas najpoznatijih i najprihvaćenijih definicija agresivnosti je svakako Berkoviceva po kojoj se »agresivnost definiše... kao ponašanje sa ciljem povređivanja jedne ličnosti ili objekta«[64]. I njoj se ipak mogu staviti neke bitne zamerke, a najmanje bar to što se agresivnost shvata kao ciljno usmerena delatnost na jedan objekat (ličnost), iako je čest slučaj da je agresivnost, usmerena na povređivanje više ličnosti. No, kako namera ovog rada nije podrobnije bavljenje agresivnošću kao socijalno-psihološkom ka-

---

62 Vidi npr. Miller, Sears, Mowrer, Doob, Dollard: *Die Frustration-Agressions-Hypotese*, u: Hans Thomae (hg): *Die Motivation des menschlichen Handelns*, Köln und Berlin, 1965, s. 205—209.

63 Kunz, H.: *Die Aggressivität und die Zärtlichkeit*, Bern, 1946.

64 Berkowitz, L.: *The concept of agressive drive: some aditional considerations*. U Berkowitz, L.: *Advances in experimental social psychology*, Bd. 2, New York, 1965, s. 132.

tegorijom, zadržaćemo se samo u granicama njenog razgraničavanja od pojma nasilja.

Odnos agresivnosti i nasilja, odnosno njihova povezanost je najpre u tome što je svako nasilje, a posebno direktno nasilje, forma agresivnog ponašanja. Pritom ne treba zaboravljati da je sila samo jedno od sredstava ispoljavanja agresivnosti, što uslovljava da se agresivnost i nasilje suštinski razlikuju.

Pored funkcije direktnog iskazivanja neprijateljstva agresivnost ima i instrumentalnu funkciju kao sredstvo za dosezanje određenih ciljeva koji se ne sastoje samo u nanošenju štete objektu, odnosno povređivanju ličnosti. To je takođe njena spona sa političkim nasiljem. Međutim, agresivnost je najčešće spontana, a može biti čak i nesvesna što je teško uklopljiv element u definiciju nasilja, a posebno političkog nasilja.

Agresivnost je kategorija motivacije i podsticaja za razliku od nasilja koje spada u kategoriju ponašanja.

U istraživanju uzroka političkog nasilja savremene sociopsihološke teorije (Gar, Fajerabend — grupa i Hibs) stavljaju naglasak na agresivno držanje kao oblik ispoljavanja individualnog i kolektivnog nezadovoljstva, koje vodi nasilnom delovanju, a teorije o u p o r e d n i m   d r u š t v e n i m   p r o c e s i m a (Homens, Adams, Ransimen) već i samo kolektivno negodovanje određuju kao obaveznu formu političke agresivnosti.

Kada je reč o biheviorističkom istraživanju uzroka nasilja u politici svojom prihvaćenošću pažnju privlači postavka o tzv. relativnoj deprivaciji kao osnovnom uzroku političkog nasilja čiji tvorac Ted Gar je-

ste ujedno i najznačajniji savremeni predstavnik ovoga pravca. I danas za taj pravac karakterističnu tezu o frustracionoj agresiji kao uzroku političkog nasilja postavio je još Džon Dalard. Nju je kasnije razvio Berkovic, a savremeni najznačajniji predstavnici pored Gara su još i K. Fajerabend i R. L. Fajerabend. Odlika ovog pravca je proveravanje hipoteza kroz izuzetno bogat empirijski materijal.

Njihova polazna teza jeste da je svakoj agresiji uzrok frustracija. Da bi izazvala agresiju koja se može označiti kao kolektivno političko nasilje, frustracija mora biti sistematska frustracija neke grupe ili datog društva u celini. U konkretnom istraživanju može se uvek odrediti stepen sistematske frustracije kroz diskrepancu između socijalnih iščekivanja, na jednoj, i zodovoljenja potreba, na drugoj strani. Stalno rastući zahtevi su često u raskoraku sa mogućnostima postojećih političkih sistema, te je stepen sposobnosti vladajućih da zadovolje socijalna iščekivanja po Fajerabendu obrnuto proporcionalan stepenu unutrašnje političke nestabilnosti jedne zemlje.

Ono što je kod Fajerabenda uzrok — sistematska frustracija kod Gara[65] je sam pojam relativne deprivacije. Relativna deprivacija koja je danas postala nezaobilazan pojam ne samo u okvirima bihevirističkog istraživanja, predstavlja ništa drugo do diskrepancu između vrednosnih iščekivanja i vrednosnih zahteva i njihovog ispunjenja. Vrednosna iščekivanja se mogu odrediti po Garu kao sklop onih uslova i dobara koje pripadnici jedne nacije smatraju kao sebi moralno, pravno i uopšte realno pripadajuće. Vrednosni za-

65 Gurr, T.: *Why Men Rebel?* Princeton, 1970, je Garovo najpoznatije delo.

htevi obuhvataju sve ono što se od društva očekuje, posebno na planu ličnog i socijalnog standarda, ali i u svim drugim oblastima, uključujući naravno i politiku, a što je po proceni masa realno ostvarljivo u datom trenutku. To što ćemo ovde dosta pažnje pokloniti Garu, jeste ne samo zbog rasprostranjenosti njegovog učenja, već i zbog toga što je savremeni bihevriorizam u njegovom učenju dostigao svoj teorijski vrhunac u istraživanju političkog nasilja.

Po Garovom modelu diskrepanca između iščekivanog i ostvarenog stvara racionalno i iracionalno nezadovoljstvo koje je glavna osnova svakog nasilnog delovanja. Različiti oblici ispoljavanja nezadovoljstva, kao što su ljutnja, gnev ili bes, se stapaju u jednom društvu u jedno kolektivno, odnosno, masovno nezadovoljstvo. Da bi se nezadovoljstvo materijalizovalo u konkretno nasilje, neophodno je pre toga izvršiti politizaciju nezadovoljnih masa, jer je ono ključna pretpostavka aktualizacije masovnog nezadovoljstva. Potencijal političkog nasilja ipak ne ovisi samo o stepenu kolektivnog političkog nezadovoljstva, već je uslovljen i sposobnostima režima da se prilagođava kriznim političkim situacijama. Pri utvrđivanju potencijala kolektivnog političkog nasilja u jednoj konkretnoj sredini Gar uzima u obzir ne samo postojanje političke opozicije, političkih protivnika, disidenata i pobunjenika u datoj sredini, već i način ophođenja vladajućih prema njima. Pri tome je po Garu svaki preoštar kao i premekan stav vlasti, jednakodoprinoseći element uvećanja potencijala kolektivnog političkog nasilja.

Takođe i jedan netipični predstavnik bihevioristicke škole kao što je Dejvis po nama zaslužuje da uđe u ovaj pregled.

Mada takođe nalazi svesno nezadovoljstvo kao osnovni uzrok ne samo nasilja već i revolucije, ono što on potencira jeste daleko više stanje svesti nego nezadovoljstvo. Da bi se stvorio revolt potrebno je imati dovoljan nivo svesti o teškoći svoga položaja. Stoga »stabilnost i nestabilnost zavise u krajnjem od stanja svesti, od raspoloženja u okviru jednoga društva«[66]. Nasilje nastaje kao reakcija svesnog sagledavanja ličnog društvenog položaja koji mora po pravilu biti nezadovoljavajući jer samo vesok stepen frustracije vodi nasilnoj akciji. No, iracionalni elemenat je i kod Dejvisa bitniji od objektivnog stanja u društvu. Zato je osnovni uzrok »koji vodi ka revoluciji mnogo pre svesno nezadovoljstvo sa odnosima nego stvarni nedostatak životnih namirnica, činjenična neravnopravnost i činjenična nesloboda«[67].

Dejvisova originalnost u istraživanju uzroka nasilja i revolucije je u tome što smatra da se masovno nasilje i revolucija mogu najpre očekivati onda »kada jedan dugotrajni period stvarnog privrednog i društvenog porasta biva smanjen kratkom i teškom recesijom«[68]. Po njemu, to izaziva stanje šoka koji doprinosi podizanju nivoa svesti o nemogućnosti ispunjenja svojih iščekivanja koja su do tada smatrana realno dostižnim: »Za vreme faze rasta bivaju pothranjivana iščekivanja da će se i ubuduće moći zadovoljavati rastući zahtevi, a za vreme recesije kada realnost zjapi daleko od ovih optimističkih iščekivanja šire se strah i frustracija«[69]. Oni, ukoliko stalno rastu, dovo-

66 Davies, J. C.: *Eine Theorie der Revolution*, u: Beyme, K. v. (Hrsg.): *Empirische Revolutionsforschung*, Opladen, 1973. g., s. 186.

67 ibidem.

68 ibidem.

69 ibidem.

de do dovoljno visokog nivoa masovnog nezadovoljstva kada se ono materijalizuje u različitim oblicima političkog nasilja.

Međutim, da intenzitet i obim nasilja nisu proporcionalno relevantni svojim društvenim posledicama, Dejvis, ne uočava jednako kao ni Gar. Prevrati, pobune, i druge forme političkog nasilja koje su izvršene bez mnogo nasilja mogu doneti značajnije posledice po datu zajednicu od prevrata i pobuna koje su izvršene uz mnogo nasilja.

Takođe, dobrom poznavaocu biheviorizma neće promaći da je pojam relativne deprivacije uveden uglavnom usled spoznaje da siromaštvo kao apsolutna deprivacija nije obavezan uzrok ni političkog nasilja ni revolucije.

Zatim, iako Gar npr. pokušava putem empirijskih pokazatelja dokazati svoje atraktivne hipoteze o neizbežnosti intenzivnog i sveobuhvatnog nasilja u revoluciji, njega upravo kao empirijskog istraživača revolucije i nasilja veoma argumentovano osporava Klaus fon Bajme smatrajući da kod Gara postoji vrlo malo varijabli koje su »podzidane sopstvenim istraživačkim podacima«[70].

Bez namere da potpuno potcenimo ukupne rezultate bihevioriističkog istraživanja mora se ipak reći da ovakvi modeli u svim svojim varijantama ne sagledavaju totalitet društvenih pojava i omogućuju visok nivo manipulacije u dobijanju zaključaka i rezultata i to upravo stoga što se suviše oslanjaju na iracionalne momente. Naravno, i svako odbacivanje iracionalnog pri istraživanju nasilja bila bi svojevrsna naučna zabluda jer je nasilje graničnik između sveta racia i

70 Beyme, K. v.: op. cit. s. 25.

nagona. Negirati u potpunosti svaku naučnu vrednost Garovom istraživačkom modelu samo zbog toga što je u njemu naglasak stavljen daleko više na iracionalno nego na racionalno u iznalaženju uzroka političkog nasilja bilo bi pogrešno već i stoga što nasilje kao socijalni i psihološki fenomen ima neosporno pored racionalne i svoju iracionalnu, nagonsku i reaktivnu stranu koja izranja iz osobenosti ljudske prirode ili iz uslovljenosti situacionog reagovanja na sredinu koja okružuje subjekt nasilja. U svakom nasilnom činu sadržano je i racionalno i iracionalno u odnosu relevantnom odnosu nužnosti intervencije u postojeće i nivou dostignute svesti o mogućnostima i načinu te intervencije.

Iracionalne osnove nasilja su neke ideologije i pokreti poput nacizma nastojali da prošire i učvrste kao jedino poželjne. Kako je nacizam u krajnjem iracionalizam on zato, daleko više nego na racio, polaže na mračnu stranu čovekove svesti, na osećanje masa, pre svega na »nacionalni« osećaj kao osećaj više nacionalne vrednosti, osećaj nacionalne ugroženosti i sl. Nije nimalo slučajno nastala i obilato korištena udarna propagandna krilatica toga vremena — »Vođa govori srcu«.

Političko nasilje može da ima svoj iracionalni osnov i u neosnovanoj sumnji u ispravnost postojeće vrednosne orijentacije društva, odnosno, neosnovanoj sumnji u pravednost društveno-ekonomskog uređenja, vladanja, u efikasnost pravosuđa[71] i sl. Da nasilje ima

71 Ubistvo popularnog političara Gaitána 1948. g. u Kolumbiji pokrenuo je talas iracionalnog »osvetničkog« nasilja nezabeleženih razmera koji je do sada odneo preko 200.000 ljudskih života. Neverica u efikasnost pravosuđa je uglavnom među seoskim stanovištvom inicirala »ličnu pravdu« i to tako intenzivno da je prema zvaničnim statistikama od 1947. pa sve do 1977. g. ubistvo predstavljalo glavni uzrok smrtnosti lica u Kolumbiji u starosnoj dobi od 15 do 44 godine.

svoju snažnu iracionalnu osnovu pokazuju i podaci o njegovom povećanju u vremenu koje sledi nakon svakog većeg, dakle obimnijeg i intenzivnijeg, sa nasiljem povezanog društvenog potresa. Tako npr., u prvim godinama posle drugog svetskog rata se u svim zemljama koje su u njemu učestvovale osetno povećao broj »običnih« ubistava, među njima i u SFRJ u kojoj je za 15 godina nakon rata izvršeno čak 15.000 ubistava[72]. Takođe, i Brikner zapaža fenomen povećanja obima nasilja i posebno broja ubistava nakon nekog rata. Npr. »upotreba vatrenog oružja u privatnim obračunima ili brutalizacija individualnih i socijalnih konflikata u SAD su sasvim jasno porasli sa Vijetnamskim ratom. To je ono, što je Cezar označio kao povratni udar brutalnosti imperijalista na sopstvenu zemlju. Svaka jedinica, koja se vratila iz jedne zemlje poput Vijetnama može se smatrati kao živi izvor nasilja. Nije samo država ta koja se brine za to da kroz ratničko izvođenje njenog monopola nasilja njeno stanovništvo i ona sama budu »rebarbarizovani«, nego je takođe i ekonomija ta koja tome doprinosi«[73]. Iako bi bilo pogrešno tumačiti ovakav porast nasilja samo kao posledicu mentaliteta formiranog ratom, ne može se ipak prenebreći ni očiti recidivni uticaj u ratu izgrađene atmosfere olakog ugrožavanja tuđih života kao svojevrsne morbidne iracionalne socijalne navike uslovljene uticajem rata na psihu.

Zbog svega toga, ukoliko se iracionalnim faktorima odrede njihove realne dimenzije Garov model ne može biti drugačije korišten do kao pomoćni instrumentarij, a nikada kao glavno istraživačko sredstvo, i

72 Tomić, M.: *Smrtna kazna u krivičnom pravu*, Beograd, 1985. s. 93.
73 Brückner, P.: op. cit., s. 120—121.

to pre u analizi oblika nego vrsta političkog nasilja, i ne u svakoj sredini niti za svaki oblik. Pri ovakvom ograđivanju polazi se od toga da Gar previđa da je ljudsko nezadovoljstvo subjektivitet, odnosno subjektivni stav i stanje koje kod grupe, kao i kod pojedinca, ne mora biti realni izraz objektivnog položaja. Stoga iako nije zanemarljivo kao uzrok pojave političkog nasilja, a posebno nekih oblika kao što su pobune, neredi i nemiri, ono sigurno ne zaslužuje ni toliku istraživačku pažnju koju mu pridaju Gar, Fajerabend i drugi bihevioristi koji vide frustaciju kao glavni ili jedini uzrok političkog nasilja. U kritici Gara svakako je najdalje za sada otišao Sven Papke koji je njegove istraživačke radove o nasilju i revoluciji svrstao u kontrarevolucionarnu literaturu.[74]

Po nama, osnovna greška ovih učenja je izražena pre svega u svođenju uzroka i osnova ne samo nasilja nego i revolucije samo na ljutnju, bes i nezadovoljstvo, jer, što bi rekao Breht, »razljućeni građani još uvek nisu revolucionari«. S druge strane, pri našem ocenjivanju njihovog učenja nije sporno da postojanje nezadovoljstva, a naročito masovnog nezadovoljstva, spada u izvore stvarne ili potencijalne opasnosti po onoga protiv koga je usmereno. Slažemo i sa tim da se stepen opasnosti bitno uvećava sa porastom nezadovoljstva, jer je empirijski neosporno da je »nezadovoljstvo poput zveri, nemoćno kada se rodi, a strašno kad ojača« (Meša Selimović).

Međutim, da bi se izvela bilo koja violentna politička akcija (o revolucionarnoj akciji da i ne govorimo), potrebno je posedovati ili obezbediti daleko vi-

---

74 Papcke, S.: *Progressive Gewalt, Studien zum socialen Widerstandrecht*, Frankfurt a /M, 1973. s. 207.

še pretpostavki i uslova od samog nezadovoljstva, ma kako ono masovno i intenzivno bilo. Nezadovoljstvo, bes i ljutnja, sami po sebi ne znače u politici ništa ukoliko ne postoje drugi činioci neophodni za vođenje političke akcije, npr. ukoliko potencijalni akteri nisu uobličili svoje ciljeve i odabrali njima i uslovima primerene metode i sredstva akcije, drugim rečima, ne znače ništa ukoliko se nisu stekli potrebni uslovi za političko delovanje.

Uostalom, o nezadovoljstvu kao nezadovoljstvu sobom, Marks i Engels, još davno, napisali su sledeće: »Nezadovoljstvo sobom je ili nezadovoljstvo sobom u okviru izvesnog stanja kojim je uslovljena čitava ličnost, npr. nezadovoljstvo sobom kao radnikom — ili moralno nezadovoljstvo. Znači, u prvom slučaju to je — istovremeno i poglavito — nezadovoljstvo postojećim odnosima. U drugom slučaju, ideološki izraz samih ovih odnosa, koji ni u kom slučaju ne izlazi iz njihovih okvira, već je sav njihov«[75]. I dalje, kritikujući Štirnera, »samo je nezadovoljnom uči moglo pasti na um da svoje razmišljanje o revoluciji i pobuni zasnuje na zadovoljstvu i nezadovoljstvu; na raspoloženjima koja su svojstvena malograđanskom krugu iz kojeg... crpe svoje inspiracije«[76].

Svako masovno nezadovoljstvo koje vodi političkoj akciji, zaključno sa nezadovoljstvom klase koja otpočinje revoluciju, nalazi svoju primarnu formu u nezadovoljstvu stanjem ekonomskih odnosa u datom društvu zato što »u društvu koje nazaduje radnik trpi najviše. Za specifičnu težinu svoga

75 Marx, K., Engels, F.: *Nemačka ideologija*, Dela, t. 6, s. 309.
76 ibidem.

tereta on ima da zahvali svom položaju radnika, a za težinu tereta uopšte — položaju društva«[77].

Dakle, radnici otpočinju svoju političku kao klasnu borbu uvek nezadovoljni svojim neposrednim društveno-ekonomskim položajem koji formira njihov neposredni materijalni interes. Međutim, da bi oni uspeli u toj borbi moraju prevaliti dug put razvitka svesti od nezadovoljstva radi neostvarenosti konkretnih materijalnih interesa do spoznaje istorijskih ciljeva kao njihovih istorijskih interesa. Svako posmatranje interesa kao čisto empirijskih vodi pogrešnom zaključivanju o mogućnostima zadovoljenja potreba ili »kretanju prirodnog nagona«, jer, kako primećuje Habermas, interes »ne može biti ni čisto empirijski, a ni čisti interes«[78], te stoga nijedan »ostvareni interes ne dovodi do zadovoljstva (Happiness), već do pozitivnog rezultata (Success)«[79].

»Bunt dolazi iz stomaka, kao i snovi, ali iz praznog«[80] kaže Bloh. Međutim, nejasno usmereno nezadovoljstvo nečim, uvek pre predstavlja subjektivni, ne sasvim orijentisani podsticaj na akciju nego realnu osnovu političkog nasilja i političkog delovanja uopšte. Tako, npr. »šećer i kafa su dokazali svetskoistorijski značaj u XIX veku time što je nestašica u tim proizvodima, izazvana Napoleonovom kontinentalnom blokadom, naterala Nemce na ustanak protiv Napoleona i tako postala realna osnova slavnih oslobodilačkih ratova 1813. g. Odavde sledi da ovaj preobražaj istorije u svetsku istoriju nije samo čisto apstraktno delo 'sa-

77 Marx, K.: *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, Dela, t. 3, s. 189.
78 Habermas, J.: *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt, a /M. 1968, s. 172.
79 Schmidt, A.; Rusconi, G. E.: *Frankfurtska škola*, *Bgd.*, 1974. s. 177.
80 Bloch, E.: *Oproštaj od utopije*, op. cit. s. 107.

mosvesti' svetskog duha ili bilo kog drugog metafizičkog priviđenja, već sasvim materijalno delo koje se empirijski može dokazati, delo čiji dokaz predstavlja svaka individua, onakva kakva je, kako jede, pije i odeva se«[81].

Nečiji osećaj nezadovoljstva, iako može biti i deo opšte rasprostranjenog nezadovoljstva koje dovodi do masovnog agresivnog ponašanja kao kolektivnog čina, uvek ostaje i duboko ličan što je uočio i Svetozar Marković koji političko nasilje vidi kao reaktivno delovanje, kao čin protivnasilja, koji kao kvalitet svoju osnovu ima i u mnogobrojnosti, kao kvantitetu, istim interesima usmeravanih subjekata političkog nasilja: »tek kad se u jednom pokorenom narodu pojavi mnogo ljudi koji po svom ličnom osećanju ne mogu da trpe nasilje, onda je tek mogućan zajednički rad za oslobođenje od tiranije: prevrat ili revolucija«[82]. Ili, što bi rekao Bloh za pobunjenog čoveka, »do cilja stiže bunt samo ako njegov subjektivni podsticaj odgovara objektivnoj neodrživosti, dakle ako se subjektivna protivurečnost povezuje s nekom društvenom objektivnom«[83].

Kao vid potencijalne aktuelizacije kolektivne negacije legaliteta političke i društvene zajednice koja se nastoji prevladati (prevazići) svako nezadovoljstvo masa može biti korisno po revoluciju. Nju, uostalom, nikad i ne izvode zadovoljni ljudi. U tom smislu treba tumačiti i Lenjinovu misao da treba »iskorištavati sve moguće manifestacije i nezadovoljstva, prikupljati i

81 Marx, K.; Engels, F.: *Nemačka ideologija*, op. cit. s. 36.
82 Marković, S.: *Buna i revolucija*, Sabrani spisi, knj. II, Beograd, 1965, s. 387—388.
83 Bloch, E.: op. cit., s. 107.

obrađivati mrvice protesta makar on bio tek u začetku«[84].

Pošto se političko nasilje često definiše samo kao aktivnost na planu razrešenja konflikata neophodno je osvrnuti se na ovom mestu i na neke, pre svega funkcionalističke pristupe savremenom istraživanju problema konflikata u ljudskom društvu. Klasična funkcionalistička teorija integracije definisala je konflikt kao disfunkcionalnost, odnosno smetnju u harmoničnom razvoju društva koje kao celina uvek naginje izbalansiranom stanju savršenog funkcionisanja. No ovakvo određenje konflikta je relativno davno odbacila i sama građanska nauka[85]. Svako jednostrano posmatranje konflikta u građanskoj misli vodi njegovom određenju kao nečeg apsolutno negativnog (onda se npr. ne bi nikada smeli voditi revolucionarni ratovi pošto predstavljaju društveni konflikt). Tako npr. i Johan Galtung preusko definiše konflikt formulišući ga kao »inkompatibilitet između ciljeva i vrednosnih pretpostavki aktera u jednom društvenom sistemu[86], što kao određenje važi pre za konflikte u manjim kolektivima ili za konflikt unutar jednog društva, ali npr. ne obuhvata međudržavne, dakle društveno eksterne konflikte. Kao uzrok konflikta ispuštena je iz definicije i izrazita protivurečnost interesa i to pre svega onih interesa čije ostvarenje (materijalizacija) isključuje tu mogućnost drugom akteru ili ga u tome izrazito ometa. Jer, ne treba zaboraviti, da iako se

84 Lenjin, V. I.: *Šta da se radi?*, Dela, t. 5, Beograd, 1973, s. 298.

85 Vidi npr.: Dahrendorf, R.: *Gesellschaft und Freiheit*, München 1961, s. 127.

86 Galtung, J.: *Konflikt als Lebensform*, u: Galtung, J. (Hrsg): *Strukturelle Gewalt, Beiträge zur Friedens und Konfliktforschung*, Hamburg, 1975.

prema akterima konflikt može određivati od međupersonalnog do međunacionalnog, međudržavnog ili međublokovskog, on jeste uvek i međuljudski. Galtungova definicija nasilja je po mnogo čemu bliska Garovoj, ali uz jednu bitnu razliku: kod njega je nasilje uzrok raskoraka stvarnog i mogućeg, dok je kod Gara nasilje njegova posledica. Stoga on i definiše nasilje na sledeći način: »nasilje postoji onda kada je na ljude tako uticano da su njihova aktuelna somatska i duhovna ostvarenja manja od njihovih potencijalnih ostvarenja«[87]. Mada ovakva definicija uveliko prevazilazi klasično definisanje nasilja kao radnje sa fizičkim oštećenjem kao posledicom napada na život i telo, odnosno objekat, ostaje ne baš sasvim jasno šta je za Galtunga »aktuelno«, a šta »potencijalno«, i šta spada pod pojam ostvarenja. Po nama, razlika aktuelnog i potencijalnog je ništa drugo do razlika između onog što jeste i onog što je moglo biti, naravno pod uslovom da je potencijalno veća vrednost od aktuelnog. Uzroke nasilja u društvu, a pogotovu strukturalnog, Galtung vidi isključivo u »odgovarajućem putu i načinu organizacije interakcionih procesa«[88] u okviru društvenog sistema, što uvek podrazumeva i nejednaku raspodelu njegovih raspoloživih resursa. Pri tome, intenzitet i obim nasilja zavise direktno od stepena mogućnosti interakcije »nižih slojeva« u društvu i stepena monopolizacije interakcije od strane »gornje klase«.

Zbog toga, strukturalno nasilje svoju osnovu ima u nejednakoj raspodeli društvene moći. U određenju faktora koji iskazuju odnos moći i nasilja kao i pro-

---

87 Galtung, J.: *Frieden und Friedensforscung*, u: Senghaas, D. (Hrsg): *Kritische Fridensforschung*, Frankfurt a /M, 1972. s. 57.

88 Galtung, J.: *Pluralismus und die Zukunft der menschlischen Gesellschaft*, u: Senghaas, D. (Hrsg.): *Kritische Friedensforschung*, Frankfurt a /M, 1972, s. 166.

cesa stvaranja stanja nejednakog posedovanja moći, Galtungov levo orijentisani strukturalizam se iskazuje kao pokušaj izmirenja ideologija na polju istraživanja konflikta i društvenih borbi. Za njega nema strukture u društvu u koju nije ugrađena sila, te funkcionisanje strukture podrazumeva funkcionisanje sile, odnosno njen rad. Faktori koji izazivaju nejednakost su: linearno rangiranje, aciklična interakciona osnova u vidu jednosmernog puta interakcije, korelacija ranga u sistemu i položaja u interakcionoj mreži, kongruencija sistema u smislu strukturalne jednakosti interakcionih mreža, rangovna konkordacija (tendencija da se na osnovu visokog ranga u jednom sistemu, dobije visoko rangiranje u drugom u kome se participira), povezanost osnova rangiranja. Od stepena delotvornosti tih faktora zavisi i stepen društvene nejednakosti raspolaganjem moći.

Osnovni nedostatak funkcionalističke teorije konflikata jeste ignorisanje mogućnosti da svi konflikti u društvu imaju svoje poreklo u suprotnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa[89]. Pored toga što im se može zameriti i zapostavljanje ekonomskih odnosa pri istraživanju i neprihvatanje pojma klase, Galtungu, kao i mnogim drugim funkcionalistima, odnosno, strukturalistima — istraživačima uzroka konflikta i nasilja, nedostaje jedno potpunije određenje i razlikovanje fizičkih i psihičkih, odnosno duhovnih potreba (npr. slobode i razotuđenja, identiteta i sl.).

Zanimljivo je da iz funkcionalističkih, kao i iz bihevioriističkih istraživanja sledi obavezna povezanost kriznih stanja i nasilja, i to posebno u socijalis-

89 »Izvor svih kolizija u istoriji nalazi se u protivurečnosti između proizvodnih snaga i oblika opštenja« — Marx, K.; Engels, F.: *Nemačka ideologija*, op. cit. s. 56.

tičkom društvu. Automatizam u povezivanju nestabilnosti političkih i ekonomskih sistema sa pojavama političkog nasilja kao njihovim uzrokom u jednom društvu, odnosno »naciji«, više dovodi do pogrešnih nego tačnih empirijskih rezultata u procesu saznavanja uzroka političkog nasilja. Za povezanost krize i političkog nasilja neophodno je, pre svega, utvrditi izvesne uslove, odnosno faktore koji je determinišu, i, naravno, nju definisati.

P o l i t i č k a kriza je najčešće izraz ekonomske krize i predstavlja, najjednostavnije rečeno, takvo stanje jednog političkog sistema koje posebno karakteriše izražena otežanost donošenja ili sprovođenja ključnih političkih odluka vladajućih. Očituje se u nemogućnosti obezbeđenja dovoljnog broja onih koji odluke prihvataju ili sprovode.

Mogući uzroci pojave političkog nasilja, od kojih neki mogu biti i manifestacije i posledice i političke i ekonomske krize su po nama sledeći:

1. oštra suprostavljenost, nedovoljnost ostvarivanja ili nemogućnost stvarnog izražavanja interesa velikih socijalnih grupa,
2. nedovoljna sposobnost afirmativnog organizovanja i sprovođenja vlasti,
3. nedovoljna organizovanost privrednog sistema,
4. izrazite socijalne razlike,
5. rasprostranjenost i polulegalnost društveno negativnih pojava, kao što su korupcija, »veze» i sl.,
6. nesuzbijanje, nekažnjavanje i tolerisanje tih pojava (obavezno podstiče na manipulacije jedne, a smanjuje veru u sistem kod drugih),
7. mogućnost javnog i stalnog delovanja antisistemskih snaga,

8. postojanje snažnih antisistemskih organizacija ili institucija,
9. stalna i snažna politička, materijalna ili vojna podrška izvana protivnicima sistema, koji se nalaze u zemlji,
10. raznovrsno, ekonomsko, političko i vojno podrivanje sistema izvana iz više pravaca,
11. sukobi političke elite i interesnih grupa u vrhovima političkog aparata jedne zemlje,
12. nekontrolisane, nedovoljno pouzdane ili političkom vrhu nedovoljno privržene vojne snage i bezbedonosne strukture.

Ukoliko se razvoj krize ne zaustavi, završetak produbljivanja krize se može ispoljiti na političkom planu u ostavkama vladajućih ili njihovoj nasilnoj smeni. Prevazilaženje krize uvek zahteva inovativne i odlučne mere otklanjanja uzroka koji su je izazvali i koji je reprodukuju.

Tako, npr. prevladavanje krize u socijalističkom društvu podrazumeva prevladavanje onih sadržaja građanskog društva koji u socijalističkom društvu i dalje egzistiraju kao preobraženi ali neprevladani.

Kako Lenjin primećuje »svaka politička kriza, bez obzira na njen ishod, od koristi je i time što ono tajno čini javnim, razotkriva snage koje deluju u politici, razgolićuje obmane i samoobmane, fraze i fikcije, očigledno pokazuje i takoreći nasilno utiskuje u glave »ono što jest«[90]. Međutim, Lenjin se ne zadržava samo na tumačenju značaja krize kao situacije koja doprinosi formiranju saznanja o društvenoj situaciji već ukazuje na krizu i kao situaciju koja omogućuje

90 Lenjin, V. I.: Sočinenija, Moskva izdanje Četvertoe, t. 20, s. 251.

oštru diferencijaciju aktera klasne borbe u političkoj areni, jer, krize ne samo što »pokazuju ono sakriveno«, nego i »odbacuju ono uslovno, površno, sitno; čiste političko smeće, otkrivaju prave pokretače stvarnog toka klasne borbe«[91].

Najčešća greška mnogih pogleda na uzroke i osnove nasilja jeste u tome što političko nasilje tretiraju kao pokretača društvenih zbivanja. I kod mnogih onih koji se pritom okreću pre istraživanju društva nego čovekove prirode u svom nastojanju da utvrde uzroke političkog nasilja, produžava se pogrešan tok mišljenja upravo iz tog razloga, jer, iako se pokretač društvenog zbivanja mora tražiti u samom društvu, političko nasilje, kao uostalom bilo koji drugi politički događaj i politička aktivnost, nije pokretač društvenog zbivanja, odnosno društvenog kretanja. Naime spoljni izgled i pojava i procesa u društvu je takav da onaj ko nije u mogućnosti da prodre iza površine pojava, njemu izgleda kao da politički akti predstavljaju pokretača istorijskih kretanja. Dakle, »spoljni izgled stvari ide u prilog teorijama sile«[92].

Ako želimo da dublje osvetlimo političko nasilje, dakle kao kompleksnu d r u š t v e n u pojavu, onda moramo razjasniti i njegove uzroke i osnove njegovog egzistiranja u društvu, jer »dijalektički objasniti bilo koju društvenu pojavu znači otkriti njenu unutrašnju strukturu, njene funkcije u društvu, kao i uzroke njenog nastanka i menjanja«[93].

Političko nasilje je fenomen koji kao i svi drugi društveni fenomeni uvek mora biti razmatran u društvenom kontekstu u kom nastaje, egzistira ili nestaje.

---

91 ibid. t. 24, s. 183.
92 Ratković, R.: *Osnovi političkih nauka*, Beograd, 1985., s. 288.
93 Pešić, M.: Uvod u sociologiju, Beograd, 1985., s. 89.

Istoriju klasnog društva, od njegovog nastanka do danas, karakteriše nastojanje pojedinaca i grupa da pomoću sile ostvare ili obezbede svoje pojedinačne ili grupne ciljeve i interese. Zato je neophodno podvući da je rodno tlo političkog nasilja klasno društvo, pošto i ono i politika imaju istorijsku osnovu svoga nastanka u privatnoj svojini, a nastaju sa razdvajanjem grada i sela kao činu i momentu »najveće deobe materijalnog i duhovnog rada«[94]. Političko nasilje duboko izražava odnos privatnosti i otuđenja jer sa nastankom politike nastaje i nasilje koje se razlikuje od svih drugih upravo po tome što ima za svoju osnovnu pretpostavku i »prvi element da odista postoje upravljači i oni kojima oni upravljaju«[95].

Uzroke političkog nasilja treba tražiti u društvenim odnosima. U prvobitnoj zajednici nije bilo ni politike ni države, pošto nije bila potrebna sila iznad društva kojom bi se štitila privatna svojina svim sredstvima pa i političkim nasiljem. »Ako je sila uzrok socijalnih i političkih stanja«, kaže Engels, »šta je onda, uzrok sile? Prisvajanje proizvoda tuđeg rada i tuđe radne snage. Sila može promeniti potrošnju proizvoda, ali ne i sam način proizvodnje«[96]. Zato, ni političko nasilje nije uzrok nego posledica privatne svojine, jer, kao što Engels uočava, »ustanova privatne svojine mora već da postoji da bi razbojnik mogao da prisvoji tuđe dobro, dakle, sila, doduše, može da izmeni imovinsko stanje, ali ne može da stvori privatnu svojinu kao takvu«[97]. Kao tipičan primer za to uzećemo period prvobitne akumulacije kao vreme intenzivnog izvođe-

94 Marx, K.; Engels, F.: *Nemačka ideologija*, op. cit. s. 47.
95 Gramši, A.: Izabrana dela, Beograd, 1959., s. 200.
96 Engels, F.: Materijal za *Anti-Dühring* Dela, t. 31, s. 486.
97 Engels, F.: *Anti-Dühring*, Dela, t. 31, s. 468.

nja d i r e k t n o g nasilja. Od tada, prinuda ostvarena indirektnim nasiljem zauzima u sferi ekonomije glavno mesto. Za razliku od faze prvobitne akumulacije kada je instrumentalna funkcija nasilja bila u prvom planu, dalji razvitak ekonomskih odnosa prati razvijanje, a u savremenim odnosima i dominacija njegove komunikativne funkcije, jer, shodno svojoj klasnoj prirodi, nasilje buržoazije, u cilju daljeg uvećavanja eksploatacije, vodi u nova nasilja u različitim formama, a ne samo u formi eksploatacije. Navedeni primer ujedno pokazuje da politička sila »nipošto nije »neposredna«, nego da je upravo nastala p o s r e d s t v o m ekonomske moći«[98].

Kao izrazito klasni fenomen političko nasilje se uvek ispoljava u različitim pojavnim oblicima nastojanja i pokušaja razrešavanja zaoštrenih klasnih suprotnosti. Iako ima svoje osnove i u čovekovoj prirodi u vidu potencije violentnog usmerenja čovekove prirođene agresivnosti ono nije čovekova suština. Upravo su društveni uslovi u konkretnoj društvenoj sredini ti koji utiču da se ta mogućnost razvije, odnosno ispolji i bude njima usmerena. Zato i možemo reći da se osnovni podsticaji za političko nasilje nalaze, pre svega, u situacionoj osnovi društvenog života, a ne u ljudskoj prirodi, odnosno genima, jer su, ustvari, socijalni, ekonomski, i drugi uslovi klasnog društva, odnosno neke društvene sredine ti koji zakonomerno rađaju političko nasilje. Pošto je poznavanje objektivne stvarnosti uslov ne samo za uspešno ostvarenje nego i objašnjenje svake političke delatnosti, pa time i političkog nasilja, pri utvrđivanju osnova i uzroka političkog nasilja treba poći od objektivno datih uslova, od položaja čoveka u

98 Engels, F.: op. cit., s. 132.

klasnom društvu, od njegove ekonomske, političke i svake druge otuđenosti, kao i od otuđenosti zajednice kojoj pripada, jer se najznačajniji uzroci svakog političkog nasilja nalaze u strukturi postojećih društveno-ekonomskih uslova i odnosa. Tako npr. strukturalno, kao i institucionalno nasilje u politici imaju osnovu svoga postojanja pre svega u ekonomskim odnosima savremenog društva. Razvijeni i bogati silom i snagom institucija podupiru eksploataciju i produbljivanje jaza između njih i siromašnih, dok siromašnima često kao jedino oružje odgovara na ekonomsko izrabljivanje ostaje političko nasilje koje ne mora biti upereno direktno protiv izrabljivača, već se često ispoljava i u iracionalnim izlivima nasilja u okviru lokalnih konflikata.

Kao savremeni s o c i j a l n i osnovi nasilja od primarnog značaja slove: a) materijalno-ekonomski, b) idejno-ideološki, c) alijenaciono-interpersonalni i d) političko-organizacioni. Jedno egzemplarno predstavljanje tih osnova izgledalo bi u najkraćem ovako:

a) Pored ekonomskih odnosa osnovi nasilja su svakako i materijalna sredstva koja subjektu nasilja stoje na raspolaganju, odnosno, kako Engels kaže, nasilje je zasnovano »na materijalnim sredstvima koja sili stoje na raspolaganju«, jer ono nikada nije »puki akt volje, nego su za njegovo ostvarenje potrebni vrlo realni preduslovi, naime o r u đ a, od kojih savršenije nadvlađuje ono koje je nesavršenije«[99]. Pri tom, razvoj tehnologije predstavlja onaj osnov nasilja koji je danas omogućio njegove nove, još stravičnije sadržaje.

b) Kao osnove nasilja u politici Brikner, npr. utvrđuje i ideološku i religijsku svest.[100] Nema nikakve

99 Engels, F.: op. cit., s. 126.
100 Brückner, P.: op. cit., s. 14.

sumnje da je npr. brojnim ratovima i njihovoj žestini umnogome doprinela i religija svojim učenjem o mogućnosti još jednog, zagrobnog života, kojim je olakšavala, i činila uopšte moralno tolerantnim, svačiji pristup ratnom, i ne samo ratnom ubijanju.

c) Političko nasilje prema sredini često predstavlja zamenu neostvarenog ličnog uspeha i nadomeščivanje neposedovane društvene moći. Npr. nasilje otuđenog pojedinca, kao stalni metod njegovog komuniciranja često može biti prouzrokovan asocijalnim karijerizmom kao vidom socijalnog egzibicionizma čiji je osnovni imperativ: ako se već ne može biti zapažen i »neko« na društveno priznat pozitivni način, tada treba izabrati neki negativni, pri tom prividno i lakši, i brži put. Nasilno ponašanje je danas npr. u urbanim sredinama jedna od interakcionih formi mogućeg odskakanja otuđene ličnosti od sivila otuđene i otuđujuće sredine pri čemu nasilništvo uopšte, pa i u politici, biva doživljeno kao put ka negativnoj samorealizaciji ličnosti.

d) Političko nasilje ima svoju osnovu u nužnosti organizovanog političkog razrešavanja društvenih sukoba u antagonističkom društvu.

Uz to, i ekonomska, zatim politička nejednakost, kao i druge vrste nejednakosti, npr. u pogledu različitih klasno, etnički, verski itd. uslovljenih mogućnosti dostizanja stepena obrazovanja i kulture u jednom društvu, sticanja socijalne sigurnosti i uopšte, nejednakosti u uslovima života, kao npr. i neki drugi činioci poput tradicije, mogu takođe predstavljati uzroke političkog nasilja.

U onoj meri u kojoj je neko nasilje vid političke aktivnosti ili delovanja važi da su mu osnovi i koreni, kao i svakoj drugoj političkoj aktivnosti, u položaju,

strukturi i društvenim interesima pojedinih društvenih grupa i protivurečnostima koje otuda proizilaze; procesima integracije i sukobljavanja političke aktivnosti; nosiocima političkih kretanja, formama političkih kretanja; odnosima političke aktivnosti i drugih društvenih procesa.

Kao uzrok svakog političkog nasilja može se odrediti sukob društvenih interesa pošto se političkim nasiljem uvek teži ostvariti određeni interes. Ili, bolje rečeno, uzrok vršenja političkog nasilja uvek je uslovljen potrebama i interesima koji se ne moraju ispoljiti kao politički, ali su uvek društveni, odnosno uslovljeni antagonizmom društvenih odnosa. Suprotnost interesa različitih klasa, slojeva i drugih društvenih grupa je i najčešći uzrok političkog nasilja. Međutim, političko nasilje je uslovljeno postojanjem i sukoba interesa koji ne moraju biti interesi suprotnih klasa (moguć je npr. sukob interesa — etničkih, religijskih i drugih — i unutar iste klase). Političko nasilje svakako nastaje i u okviru sprovođenja političkog interesa. Po Slavomiru Milosavljeviću osnova političkih interesa i uzroka pokretanja i realizacije političkih akcija »leži u svakodnevnim ljudskim potrebama za hranom, pićem, stanovanjem, fizičkim i intelektualnim integritetom, ljudskim navikama, običajima, verovanjima, željama i očekivanjima, i njihovim saznanjima i zabludama, nastojanjima da se sve menja i da se ipak ništa previše i prejako ne promeni, u takvim stvarima kao što su rad, proizvodnja i potrošnja, u njihovim individualnim i kolektivnim sistemima vrednosti«[101], jednom rečju u vanpolitičkoj stvarnosti koja je prelomljena kroz njihovu svest.

101 Milosavljević, S.: *Politička akcija*, Beograd, 1977, s. 112—113.

U stvari svi interesi, pa i politički, su izvedeni, i to ne samo iz osnovnih prirodnih — egzistencijalnih, nego i društvenih jer je ljudsko ponašanje uvek nečim motivisano, a pre svega zadovoljavanjem sopstvenih prirodnih i društvenih potreba. Svi, pa stoga i politički interesi predstavljaju samo iz potreba izvedene uzroke političkog nasilja. Međutim, potrebe kao ljudske potrebe ne smeju se kao uzrok političkog nasilja nikada svoditi samo na osnovne egzistencijalne potrebe[102]. Ukoliko bi se prihvatila teorija da uzroci nasilja leže isključivo, ili pre svega u nezadovoljenosti potreba kao što su ishrana, odevanje, stanovanje i sigurnost života, odnosno ukoliko se te potrebe svedu na osnovne egzistencijalne, onda bi se one, kako tačno primećuje Ferdovsi, »mogle ispuniti već i u zatvoru«[103].

Kako je, istorijski posmatrano, nasilje prema svojim društvenim korenima proizvod egzistiranja neslobodnog čoveka i neslobodne zajednice, raznovrsne forme otuđenja predstavljaju istorijske osnove socijalnog, pa time i političkog nasilja manifestnog ne samo kao sukob između čoveka i čoveka, čoveka i zajednice (društva), nego i čoveka sa samim sobom. Međutim, pri tom je jedna od ključnih osnova političkog nasilja sadržana i u nastojanju čoveka da prevaziđe otuđenje, da svim sredstvima, pa i političkim nasiljem, dopre do carstva slobode.

Čoveku prirođena agresivnost i uslovi, odnosno okolnosti date društvene sredine koji proizvode nasilje mogu biti usmereni, odnosno prevladani tako što će se, pre svega, nestajanjem društveno-ekonomskih uzroka

---

102 Heler, A.: *Vrednosti i potrebe*, Beograd, 1981, s. 85 i dalje.

103 Ferdowsi, M.: *Der positive Friden*, München, 1981, s. 104.

koji stvaraju okolnosti i situacije koji proizvode nasilje omogućiti ponovno vraćanje čoveka njegovoj otuđenoj biti, a što će se na ovom planu ogledati u sposobnosti potpune samokontrole nad sobom usled samosvesti i dostignutog nivoa slobode čoveka čiji je uslov sloboda svih drugih. To će omogućiti ispoljavanje agresivnosti samo kao benigne, dakle kao ambicije, radne priležnosti i sl. Prevladavanje društvenih korena nasilja može se tražiti jedino u procesu razotuđenja.

3. VRSTE I TIPOLOGIJE POLITIČKOG NASILJA

Mnogobrojnost kriterijuma klasifikovanja političkog nasilja i raznovrsnost pogleda na njegovo poreklo i funkciju uslovili su da sa razvojem interesovanja društvenih nauka za proučavanje političkog nasilja, i nasilja uopšte, nastane i veoma veliki broj tipologija. Uporedo sa razvojem naučnog saznanja o nasilju rasla je i skoro opšta uverenost da bitna nesavršenost do skora uobičajenog definisanja nasilja, leži, pre svega, u sadržajnoj uskosti pojma koji je obuhvatao samo fizičko nasilje jer se uviđa da je prema sadržaju moguće odrediti najmanje dve vrste nasilja — fizičko i psihičko.

Najčešća forma psihičkog, indirektnog nasilja je pretnja silom koja može takođe biti doživljena kao nasilje nad psihom pri čemu lica ili stvari ne moraju biti povređeni odnosno oštećeni. Psihičko nasilje kao tip nasilja koji je moguć kako u institucionalnoj tako i neformalnoj, odnosno individualnoj primeni sile, prisutno je i kao direktno nasilje (npr. tzv. »ispiranje mozga«, zatim mučenje hemijskim sredstvima ili elektronikom — talasi), ili kao indirektno nasilje u

vidu indoktrinacije propagandom kao forme nasilja nad psihom sa ciljem izmene stavova, pa čak i retardacije duhovnih mogućnosti onoga nad kojim se vrši. Nasilnost političke propagande usmerene na političkog protivnika se ispoljava ne samo u intenzitetu već i u njenoj intencionalnosti prihvatanja parcijalnosti istine, ili totalne neistine kao istine, jer, pravo umeće propagande nije konstruisanje totalne laži nego adekvatan izbor istinitog, a zatim serviranje parcijalnih, odabranih elemenata istine, pomešanih vešto sa neistinom koja treba recipijenta kao primaoca informacije da uveri u ono što bi njen tvorac, pošiljalac i prenosilac, (koji ne moraju biti jedno), želeli. Zbog toga i politička propaganda može delom predstavljati suptilno informaciono nasilje nad voljom i svešću protivnika kada ne teži podizanju nivoa njegovog objektivnog saznanja i svesti već njenom iskrivljenju i slabljenju volje sa izraženom intencijom njene modifikacije radi kanalisanja aktivnosti objekta propagande u željenom smeru manipulacije od strane onoga ko je vrši.

Prema načinu vršenja razlikujemo direktno i indirektno nasilje. Za razliku od indirektnog, kao direktno nasilje možemo označiti ono koje po svom sadržaju obuhvata direktnu primenu sile od strane pojedinca ili kolektiva. Najčešće biva definisana kao fizički konflikt ili kao društvena »interakcija koja se iskazuje kroz jednostrano fizičko sprovođenje zahteva i očekivanja, ili još jednostavnije, kroz neposrednu telesnu konfrontaciju«[104]. Direktno nasilje je usmereno na ljudsko telo ili neki drugi materijalni oblik nasilja pri čemu je vršioca nasilja moguće identifikovati. Među vidovima indirektnog nasilja posebna istraživačka

104 Waldmann, P.: *Strategien politischer Gewalt*, München, 1977. g., s. 7.

pažnja je posvećena tzv. strukturalnom nasilju čiji je vršilac neidentifitljiv in concretum, i koga karakteriše usmerenost ne samo na fizički integritet već i na psihu. Prevazilaženjem klasičnog, preuskog opšteg određenja nasilja kao konkretnog fizičkog i personalnog napada na život i telo, dakle nasilja od strane pojedinca, izgrađen je pojam strukturalnog kao vida indirektnog nasilja od strane raznovrsnih struktura. Personalno nasilje je, dakle, najčešće direktno nasilje, sa konkretnim akterima, lako ustanovljivim kao personama koje pojedinačno, grupno ili kolektivno izvode nasilje. Strukturalno nasilje je uvek indirektno nasilje, bez konkretno odgovornih aktera, i njega, za razliku od personalnog, treba shvatiti isključivo kao nasilje društva nad pojedincem.[105] Upravo polazeći od analize odnosa u društvu Galtung je dao prvu i ujedno za sada najprihvatljiviju, a, po svemu sudeći, za sada i najprihvaćeniju,[106] definiciju strukturalnog nasilja kao nasilja koje se »nikad ne pojavljuje u formama koje bi mogle dovesti do nečijeg direktnog oštećenja, ono je ugrađeno u sistem i ispoljava se u nejednakim odnosima moći i otuda i nejednakim životnim šansama«[107].

Strukturalno nasilje je najlakše i najkraće prevodljivo kao vid socijalne nepravde. Kao tipični primeri

105 Videti više o strukturalnom nasilju kod: Galtung, J.: *Strukturelle Gewalt. Beiträge zur Friedens und Konfliktforschung*, Reinbek b. H., 1975. g.

106 Nakon Galtungove javile su se i mnoge druge definicije strukturalnog nasilja koje pretežno predstavljaju samo određenu korekciju ili nadogradnju iste što im, razume se, ne oduzima od naučne važnosti, ali ih iz istog razloga i potiskuje u drugi plan. Primera radi: Fetscher, I. *Strukturele Gewalt und die Friedensforschung heute*, u »Universitas«, 4/79.

107 Galtung, J.: *Gewalt, Frieden und Friedensforschung*, u: Senghaas, D. (Hrsg) *Kritische Friedensforschung*, Frankfurt m. M., 1972, s. 62.

strukturalnog nasilja se uzimaju glad, odnosno umiranje od gladi u određenim regionima sveta, nepismenost i široka rasprostranjenost izlečivih teških bolesti (npr. TBC). U njegovoj osnovi je ne samo nemar dela prema delu čovečanstva, već i klasna eksploatacija. Zbog toga se mogu odbaciti zamerke zbog izdvajanja strukturalnog nasilja kao posebnog tipa nasilja, ili nasilja uopšte, koje se baziraju na tezi da se ne vidi jasno komunikacija subjekta i objekta nasilja. Kriterijum za određivanje neke pojave kao strukturalnog nasilja pre jeste to da li je ona objektivno odstranljiva iz društva, odnosno može li se određenom društvenom akcijom izbeći ili ne, nego što je stepen javnosti ili učestalosti komunikacije subjekta i objekta nasilja. Kako forme personalnog, odnosno direktnog nasilja mogu, ipak, indirektno biti i deo strukturalnog pokazuje analiza položaja žene u savremenom društvu. Nejednake mogućnosti zaposlenja, vrednovanje rada i napredovanja su strukturalno nasilje jednako kao i široko rasprostranjeno, i od sistema tolerisano, nasilje nad ženama u okvirima braka. Nasilje nad ženom u jednom braku je tipičan primer socijalnog direktnog, u svakom slučaju personalnog, nasilja koje se ne može podvesti pod političko delovanje, ali je zato ukupno nasilje u svim brakovima u kojima se vrši nad ženama tipičan primer strukturalnog nasilja koje ima svoju političku dimenziju kao odraz nesavršenosti društveno-političkog sistema u kome se odvija. Primer ujedno pokazuje da se pod strukturalnim nasiljem mogu podrazumevati ukupni obimi praktično svih vrsta socijalnih nepravdi.

Posmatrajući neokolonijalizam kao imperijalizam Galtung razlikuje pet tipova imperijalizma: ekonomski,

politički, vojni, komunikacioni i kulturni[108], koji svoju osnovu imaju uvek u prinudi u okvirima odnosa razvijenih i nerazvijenih zemalja. Po njemu, imperijalizam se može posmatrati kao u jedan društveni sistem izvana uneto strukturalno nasilje, kao razvijena eksploatacija kroz ekonomsku saradnju razvijenih sa zemljama u razvoju. Spolja su ti oblici saradnje korisnoapstraktni, i kao i svi oblici strukturalnog nasilja apstraktnog obličja, te nju ne odlikuje prečesta upotreba direktnog nasilja pošto samo »imperfektni imperijalizam treba oružje, dok se profesionalni imperijalizam oslanja pre na strukturalno nego na direktno nasilje«[109]. Galtungova kritika imperijalizma je ocenjena svojevremeno u naučnim krugovima Zapada kao besprimerno žestoka, no bez obzira na sav svoj uticaj u progresivnim naučnim krugovima koji se bave izučavanjem mira i društvenih konflikata, bez obzira na nastojanja da se približi marksizmu, npr. upravo u kritici imperijalizma, Galtung ipak ostaje strukturalista, iako doduše, po mnogo čemu netipični.

Galtungov pojam strukturalnog nasilja je, u prvom redu zahvaljujući svojoj širini, relativno brzo prihvaćen, uz konzistentnu popularnost u onim naučnim krugovima koji se bave istraživanjem rata i mira, društvenih borbi, konflikata i nasilne političke aktivnosti uopšte. Međutim, ta ista širina pojma omogućuje podvođenje takoreći svega i svačega pod strukturalno nasilje, tako da sam Galtung, uviđajući tu preobuhvatnost, od početka 70-ih godina ne upotrebljava više taj

108 Vidi opširnije: Galtung, J.: *Eine strukturelle Theorie des Imperialismus*, u: Senghaas, D. (Hrsg.): *Imperialismus und strukturelle Gewalt*, Frankfurt m/M., 1973, od 29. strane i dalje.
109 ibid., s. 55.

termin »da se reč nasilje ne bi suviše otrcala«[110]. Tako je preširok definicioni okvir imao dvostruke posledice: naglu prihvaćenost termina u iznenađujuće širokim razmerama, i izbegavanje njegove upotrebe od strane samoga tvorca, koji je zbog tog svog autorstva uspeo biti istovremeno podveden i pod neomarksizam i pod kritički konzervatizam[111]. Uzrok te preobuhvatnosti, po nama, leži u Galtungovom određenju pojma strukture. Naime, ako se ima u vidu da su po njemu osnovne strukture strukturalnog nasilja vertikalna podela rada povezana sa jednosmernim komunikacionim tokom, nepostojanje ravnopravne horizontalne interakcije i nemogućnost okretanja toka komunikacije u obrnutom smeru, nameće se utisak da mu je definicioni uzrok prema kome je izgradio definiciju strukturalnog nasilja onakvo određenje strukture kako ga je upravo odredio Karl Dojč, dakle kao »mnoštvo po sebi protivurečnih samoodržavajućih, osnažujućih i reprodukujućih procesa«[112]. Zbog toga je i logično da zamerku zbog nejasnog određenja strukture prati i druga, upućena zbog p r e š i r o k o g određenja strukturalnog nasilja. Naime, strukturalno nasilje je po njemu uzrok nesklada između onoga što je moguće i stvarno, odnosno, ono postoji uvek kada se na ljude tako utiče da je njihov stvarni učinak manji od mogućeg. Stoga on strukturalno nasilje i određuje kao s v u d a p r i s u t n i fenomen savremenog društva vidljiv ne samo u takvim nedaćama kao što su nepismenost, umiranje od bolesti protiv kojih postoje efikasna sredstva, nego čak i u

---

110 Galtung, J.: *Gewalt, Friedensforschung*, s. 62.

111 Vidi npr.: Hornung, K.: *Frieden als Heilglauben? Uberlegungen zur Kritik der neomarxistischen und sogenannten »kritischen« Friedensforschung.* U »Europäische Wehrkunde«, Nr. 26 /1977.

112 Prema: Gantzel, K. J. (Hrsg.): *Herrschaft und Befreiung in der Weltgesellschaft*, Frankfurt a. M., 1975, s. 31.

svakoj nesprečenoj obmani, manipulaciji ili banalnoj laži. Ipak, nasuprot tome on insistira da se nerasprostranjenost neke, npr. hrišćanske religije ne smatra strukturalnim nasiljem[113] i pored toga što crkva smatra da je ona rasprostranjena manje nego što je moguće. Kao kritički prilog Galtungovoj definiciji i shvatanju strukturalnog nasilja mogli bismo zaključiti da istinsko strukturalno nasilje nije samo nasilje društva i institucije nad pojedincom, već i nasilje institucije nad institucijom i, posebno, društva nad društvom.

Prema nosiocima, odnosno prema kvantitativnom obimu subjekta, kao kriterijuma klasifikovanja razlikujemo individualno i kolektivno nasilje pri čemu mnogi pod individualno nasilje ne svrstavaju samo akte izvršene od strane pojedinca, već i od brojno ograničenih, užih grupa. Individualno nasilje ne treba shvatiti kao personalno već u smislu kvantitativne pojedinačnosti. Ono je uvek društveno određeno jer ima onu društvenu formu koju mu nameću društveni uslovi, odnosno društvena struktura datog miljea. Za razliku od individualnog koje je spontano ili pripremljeno, kolektivno nasilje može biti i potpuno spontano, kao npr. u slučaju nereda (iako neredi nisu ni uvek ni sasvim neorganizovani), ali i visoko organizovano, npr. u okviru jedne nasilno izvedene revolucije. Zatim, suprotno individualnom, kolektivno nasilje podrazumeva istovremenu primenu sile od strane većeg broja udruženih pojedinaca, društvenih grupa, institucija i organizacija. Po stepenu svoje organizovanosti može biti veoma različito, pri čemu je viši stepen organizovanosti u izvođenju kolektivnog na-

113 Galtung, J.: *Gewalt, Frieden, Friedensforschung.* U: Senghaas,D.: (Hrsg.): Kritische Friedens-forschung. Frankfurt a. M., 1972, s. 59.

silja bitan, ali nikad i jedini faktor uspešnosti njegove primene.

Distinkcija između odbrambenog i agresivnog nasilja kakva postoji na nivou individualnog ponašanja, po Markuzeu[114] je relevantno projektabilna i na istorijskom nivou, odnosno opštedruštvenom planu. Na istorijskom planu ta distinkcija prerasta u razlikovanje revolucionarnog od kontrarevolucionarnog nasilja, pri čemu se revolucionarno nasilje ne može izopačiti u goli teror lišen atributa revolucionarnosti jer u »pravoj revoluciji uvek postoje sredstva i putevi da se (to) spreči«[115]. Rrevolucionarno nasilje sprovođeno kao revolucionarni teror upravo kao teror emplicira svoje vlastito transcendiranje ka jednom slobodnom društvu, dok to beli teror ne čini. Teror koji se primenjuje u odbrani Severnog Vijetnama bitno se razlikuje od terora koji se primenjuje u agresiji«[116].

Prema kriterijumu rasprostranjenosti moguće je razlikovati masovno i punktualno nasilje. Punktualno nasilje kao određenje obuhvata ne samo nasilje nad pojedinačnim objektima i radi pojedinačnih ciljeva već je, najčešće, i prema brojnosti svojih nosilaca vid individualnog nasilja. Posebna pažnja izučavanju ove vrste nasilja se poklanja u nemačkoj političkoj teoriji. Subjektivističku, kao sasvim novu dimenziju tezi o punktualnom nasilju dodao je u svojim radovima Klausen po kome punktualizacija na-

114 »... nasilje koje vrši policajac kad savladava ubicu veoma je različito, ne samo izvana, nego i u svojoj nagonskoj strukturi, u svojoj supstanciji, od nasilja policajca koji premlaćuje demonstranta. I jedno i drugo je nasilje, ali imaju sasvim različitu funkciju« — Marcuse, H.: *Das Ende der Utopie*, Berlin, 1967, s. 69.
115 ibid., s. 70.
116 ibid., s. 69—70.

silja nije samo objektivni uvid u stanje stvari, već i plod subjektivnog tretiranja čina političkog nasilja što dolazi do izražaja u procesu »heroizacije« i personalizacije, kada se, na primer, uspeh »nasilne akcije masa reducira na zasluge vođa«[117]. Na taj način se i samo nasilje po njemu punktualizira kroz proces personaliziranja delatnosti masa.

Podela političkog nasilja na državno i nedržavno nije dovoljno naučno zasnovana već i stoga što, iako je svako državno nasilje — političko, postoje različiti oblici nedržavnog nasilja koji ne spadaju u oblast politike, kao što je npr. politički nemotivisano nasilno postupanje[118] — silovanje, ubistvo iz koristoljublja i sl. Stoga ćemo u radu više koristiti podelu na kolektivno, kao ono koje izvodi država, ali i ono koje se izvodi protiv nje, i individualno nasilje koje je upereno protiv postojeće države i institucije, ali i protiv pojedinaca, i društvenih grupa. Razlog više za ovu opredeljenost je i to što državno nasilje kao nasilje države i njenih institucija danas sve više uzima odlike procesa u kome javna i intenzivna upotreba sile, ne samo u unutrašnjim okvirima jednog društva, svoje mesto ustupa, što je više moguće, i uvek kada je to moguće, kamufliranim i indirektnim oblicima prinude u cilju izbegavanja oreola nedemokratičnosti što otežava njihovu identifikaciju i klasifikaciju. Danas primetno, i sve više, vladajući izbegavaju brutalno ispoljavanje upotrebe državne sile, što naravno ne znači uvek to da ta država postaje slabija, već samo rafiniranija u upotrebi sile sa jasnim ciljevima: izbegavanje javne, pre

117 Glaussen, D.: *List der Gewalt*, Frankfurt a/Main, New York, 1982., s. 106.

118 Međutim, to ne znači da i silovanje kao i svaki drugi čin socijalnog nasilja ne može biti i političko nasilje.

svega međunarodne osude sopstvenih akcija, zadržanje i učvršćenje postignutog nivoa poverenja u postojeći sistem, i, posebno, izbegavanje izazivanja masovnog nezadovoljstva i političkih protesta. Sve suptilnije korišćenje državne sile dovelo je danas do stanja razvijenih nasilnih metoda vladanja tesno povezanih sa svim mogućim oblicima manipulacije u sferi politike, i zato ne mnogo primetnih, namenjenim isključivo njihovom prikrivanju. Legalno i nelegalno sprovođenje moći vladajućih se, u prvom redu vrši kroz zakonite mehanizme prinude, da bi se tek onda, nakon iscrpljivanja ili zakazivanja pravnih resursa pribeglo nelegalnoj primeni sile.

Po vremenu trajanja trenutno nasilje kao čin razlikuje se od dugotrajnog nasilja kao aktivnosti i procesa. Npr. terorizam kroz svoje akte predstavlja samo povremene violentne ispade i poremećaje u toku i ritmu života društvenog organizma, dok represivno-državno ili institucionalno nasilje više imaju atribut relativne trajnosti i procesualnosti, i to u prvom redu zbog stepena organizovanosti kojim institucije mogu da obezbeđuju tu trajnost izvođenja nasilja tako dugo dok za to postoje uslovi, odnosno, u krajnjem dok i same postoje.

Podela na instrumentalno i komunikativno nasilje izvršena je prema odgovarajućoj funkciji[119]. Instrumentalna funkcija nasilja iskazuje se u primeni sile kao sredstva za ostvarenje konkretnog cilja. Komunikativna funkcija nasilja se ogleda u njegovom signalnom svojstvu kao sredstvu poruke. Kao takvo, ono je ne samo direktna komunikacija sa objektom već i posredna opomena, odnosno poruka i pri-

119 Waldmann, P.: op. cit. s. 22.

mer drugima. Kao komunikativno delovanje nasilje neretko iskazuje ne samo trenutnu situaciju, već ukazuje i na uzroke nastanka i moguće pravce njenog razrešenja. Dok se kao primer instrumentalnog nasilja obično određuje kazna zatvorske izolacije iz društva izrečena pojedincu zbog narušavanja zakona, za primer komunikativnog nasilja se obično uzimaju nasilne demonstracije, pobune, i uopšte forme nasilnog političkog protesta koji pored konkretnog cilja služi i skretanju pažnje na socijalni, ekonomski ili politički položaj jedne društvene grupe ili klase u celini. Temeljna analiza rasnih nereda 1965. g. u Los Anđelesu kao jednog od mnogobrojnih u SAD pokazuje da Crnci nisu realno imali — osim intenzivnog izvođenja »nelogičnog« nasilja, nikakve druge komunikacione mogućnosti da bitnije skrenu pažnju javnosti na svoj nepodnošljiv društveno-ekonomski i rasni položaj[120]. Međutim, ova podela je teško prihvatljiva jer je u praksi instrumentalnost nasilja neodvojiva od njegove komunikativnosti, kao i njegova instrumentalna od njegove komunikativne funkcije. Tako, npr. malopređašnji primer kažnjavanja pojedinca zatvorom ima pored svoje instrumentalne i opominjuću funkciju, dakle komunikativnu. Takođe, i primer navedenih nereda potvrđuje da oni, pored svoje komunikativne, imaju i svoju, iako prilično difuznu, instrumentalnu funkciju koja se ispoljila kroz direktno nasilje nad rasistički orijentisanim pripadnicima policije, trgovcima koji su imali različite cene za bele i crne kupce itd. Instrumentalna funkcija nasilja je, uopšte uzev, u ispoljavanju lako prepoznatljiva i najčešće trivijalna, dok kod komuni-

120 Coser, L. A.: *Gewalt und gesellschaftlicher Wandel*, u.: Beyme, K. v.: (Hrsg.), op. cit., s. 85.

kativne to nije slučaj s obzirom na njegov veoma često naglašen simbolički karakter. Uopšte, mada je po nama svako nasilje uvek i određeni vid otuđene komunikacije velik broj autora izdvaja komunikativno nasilje kao poseban tip nasilja. Posebno je npr. Tarner[121] razvio učenje o nasilnom protestu kao apelu. Po njemu, komunikativno nasilje može imati oblik pretnje, upozorenja i apela.

Prema razložnosti kao racionalnoj usmerenosti nasilja prema objektu nad kojim se izvodi i racionalnoj primerenosti cilju razlikuje se racionalno i iracionalno nasilje. Racionalno nasilje, je dakle, razložno objektno-ciljno nasilje, dok se kao iracionalno nasilje označava besciljno, objektu nad kojim se izvodi neprimerno nasilje, odnosno nasilje nemotivisano konkretnim ciljem. Dok je racionalno nasilje upotreba sile radi dosezanja određenog cilja, kod iracionalnog nasilja racionalni cilj ne postoji, stoga najčešće je reč o različitim varijantama spontanog ispoljavanja agresije. Ova podela, iako duboko uvrežena u savremenoj politikologiji, ima, usled doziranja subjektivizma, i svoje vidne nedostatke, naročito onda kada se pod racionalnim podrazumeva subjektivno smisleno, a pod iracionalnim besmisleno nasilje, jer npr., za onoga koji čini nasilje ono može izgledati sasvim racionalno, dok objektu nasilja ili nekom drugom ono može izgledati iracionalno. Stoga se kao neophodna dopuna ovoj podeli često uzima i antinomija svesnog i nesvesnog nasilja. Čest primer za iracionalno političko nasilje je tzv. »Trashing« kao slepo ispoljavanje nasilja nad objektom, npr. neselektivno raz-

121 Vidi: Turner, R. H.: *Die Wahrnehmung von Protest durch die Offentlichkeit*, u: Heinz, W. R., Schöber, P. (Hrsg.): *Theorien kollektiven Verhaltens*, Bd. 1, Darmstadt /Neuwien, 1972.

bijanje prozora na ulici radi podgrevanja atmosfere nasilja, kao izraz neartikulisanog nezadovoljstva i sl. Takvo nasilje je prividno bezobjektivno nasilje u smislu nevršenja selekcije, jer izgleda kao da je samo sebi cilj, i izaziva veći reaktivni strah nego objektivno usmereno nasilje jer je svako moguća žrtva, odnosno svi su ugroženi. Zato ono i ne izaziva nikad masovan osećaj solidarnosti sa vršiocem nasilja već, naprotiv, najčešće totalne odbojnosti prema njemu. Besciljno nasilje kao samocilj izaziva veći strah od ciljno usmerenog jer je i teže objašnjivo i teže razumljivo, a samim tim i teže moralno prihvatljivo. Kada je svojevremeno slepi revolt nedovoljno zrele radničke klase našao izlaz u uništavanju mašina i drugih sredstava za proizvodnju, time se, po Marksu, potvrdio samo status proletera kao otuđenog subjekta koji svoj postvareni položaj iskazuje uništavanjem industrijskih objekata usled posmatranja odnosa među stvarima kao odnosa među ljudima.

Podelu na logično i nelogično nasilje spada takođe u grupu rasprostranjenih tipologija (posebno u američkoj političkoj teoriji). Navodimo je više zbog rasprostranjenosti njene upotrebe, a ne zbog njene istraživačke vrednosti jer je i sami njeni zastupnici nisu mogli primeniti ni u kom drugom istraživanju političkog nasilja, osim na primeru rasnih nemira u SAD kada je utvrđeno da su akciono jezgro pobunjenika predstavljali dobro situirani, obrazovani pripadnici crne rase, što je okvalifikovano kao »nelogično nasilje«[122].

Mnoge slične tipologije političkog nasilja poput klasifikovanja na normalno i nenormalno,

---

122 Coser, L. A.: *Theorie sozialer Konflikte*, Neuwied/Berlin, 1972; i Feagin, J. R./Hahn, H.: *Gheto Revolts, The Politic of Violence in American Cities*, New York/London, 1973.

odnosno patološko političko nasilje koje je postalo skoro uobičajeno u građanskoj političkoj teoriji, kao i određivanje političkog nasilja kao običnog kriminala prisutno u učenjima koja, doduše sve manje, dolaze iz zemlje realnog socijalizma, tretiraćemo, kao i niz sličnih, kao potpuno naučno neobrazložene i neprihvatljive, pa time i neprimerene za razmatranje u ovakvoj vrsti rada.

Institucionalizovano nasilje se razlikuje od strukturalnog po tome što svojom regulativom obuhvata sve pravnim, ali i moralnim i religijskim normama sankcionisane odnose u društvu. Ispoljava se u sprovođenju ozakonjenih svojinskih odnosa, volje klase na vlasti i ozakonjenih normi društvenog ponašanja. Kao takvo, ono je u okvirima jednog pravnog poretka prihvaćeno od strane onih nad kojima se izvodi, kao oblik legalne primene sile. Odlika klasičnog institucionalizovanog nasilja je tada racionalna, zakonskim normama primerena upotreba državne sile, koja se od personalnog nasilja jasno razlikuje već po indirektnosti primene zbog čega je možemo odrediti i kao indirektno nasilje. No, najčešće se ono pokazuje kao šire od legalnog nasilja, jer uključuje u svoj domen važenja tradiciju, moral i običaje. Njegova uloga može biti u pojedinačnim primerima isto tako negativna kao što je u globalu uzev uvek postavljena kao pozitivna, čak i ukoliko ne predstavlja istinski izraz volje društva, odnosno onih nad kojima se vrši. Korišćeno za održanje određenog društveno-ekonomskog uređenja, institucionalno nasilje je pretežno sredstvo društvene prevencije i kontrole čija je mera pozitivne primenjivosti i društvene korisnosti sadržana u primerenosti zadovoljenja potreba koje vode društvenoj korisnosti zbog čega ne mora biti u proporciji sa upotrebom, od-

nosno primenom drugih, nenasilnih sredstava uređenja odnosa u društvu, odnosno obezbeđenja normalnog funkcionisanja datog poretka. Institucionalno nasilje jeste *de iure* primenjivanje sile od strane državnih, kao i nedržavnih institucija i organizacija u okvirima ustavom, pravom i zakonom utvrđenog poretka. Međutim, u praksi svih političkih sistema institucionalno nasilje obuhvata, doduše u vrlo različitim razmerama, kako sprovođenje moći kroz vršenje vlasti pomoću fizičke sile, tako i protivpravno zadiranje institucija u različite oblasti ljudskog bitisanja posredstvom raznovrsnih prinudnih mera.

Svako izjednačavanje pojma institucionalnog i strukturalnog nasilja je pogrešno jer je institucionalno nasilje mnogo uži i konkretniji pojam od strukturalnog nasilja. Kod institucionalnog nasilja su ustanovljivi konkretni akteri, dakle, kako izvršilac nasilja, tako i žrtva. Kod strukturalnog nasilja je teže konkretno identifikovati vršioce — aktere. Na primer, ako se rasprostranjenost neke bolesti koja je danas izlečiva, recimo tuberkuloze, smatra strukturalnim nasiljem nad određenim, siromašnije stojećim slojevima ili u određenim, siromašnijim regionima sveta, nivo apstraktnosti identifikacije je daleko viši. Izjednačavanje njihovih pojmova je pogrešno i stoga što je strukturalno nasilje moguće i bez ikakvog posedovanja institucija, a najčešće je za njega nemoguće optužiti neku konkretnu instituciju. Ono leži u društvenim, pre svega, klasnim odnosima, odnosno, ugrađeno je u njihovu strukturu. Institucionalni omotač klasne vladavine daje nosiocima i neposrednim izvođačima institucionalnog, posebno državnog nasilja, privid klasne neutralnosti. I državno nasilje je uži pojam od institucionalnog nasi-

lja jer obuhvata samo nasilje državnih institucija kao mehanizma sprovođenja volje vladajuće klase.

Pored države kao glavnog subjekta institucionalnog i institucionalizovanog nasilja sa njenim podstrukturama kao što su sudstvo, vojska, policija, političko vođstvo, birokratski aparat itd., kao subjekti institucionalnog nasilja u jednom društvu se mogu još pojaviti političke i društvene, pre svega crkvene organizacije i zajednice i paramilitarističke strukture (naoružani i usmeravani, odnosno od države nesprečavani građani koji vrše nelegalno nasilje). Najpoznatiji vršioci — subjekti institucionalizovanog nasilja koji ne pripadaju institucijama su Kju Kluks Klan, eskadroni smrti i dobrovoljni čuvari poretka u istočno-evropskim socijalističkim zemljama i NR Kini. Pored njih, nosilac ove vrste nasilja mogu biti i sve druge, najraznovrsnije institucije i društvene grupe ukoliko je njihovo političko delovanje institucionalizovano.

Da institucionalizovano nasilje uvek može odneti za relativno kratko vreme više žrtava nego neinstitucionalno, pa čak i više nego što iznosi ukupan broj žrtava palih u jednoj uspešnoj revoluciji najbolje pokazuje primer Kube. Predrevolucionarni period Batistine vladavine, koji se inače može posmatrati kao relativno čist oblik policijske diktature, rezultirao je u poslednjih 7 godina svoje egzistencije sa oko 20.000 ubijenih, dok ukupni broj žrtava palih u kubanskoj revoluciji, dakle u periodu od oko 2 godine, ne prelazi broj od nekoliko stotina.[123]

Pri tom, izvođenje institucionalnog nasilja je spojeno sa manjim, ili nikakvim ličnim rizikom inicijato-

123 Taber, R.: *Der Krieg der Flöhe, Guerilla: Theorie und Praxis*, München, 1971, s. 107.

ra i organizatora, pa i samih izvršilaca u poređenju sa rizikom prisutnim kod izvođenja neinstitucionalnog, individualnog ili kolektivnog nasilja, gde se obično inicijator, organizator i neposredni izvršilac iste ličnosti, ili pak, sve uključene u proces neposrednog izvršenja, kao npr. u »revolucionarnom« terorizmu.

MOGUĆI OBLICI POLITIČKOG NASILJA PREMA NJEGOVOJ INSTITUCIONALNOSTI:

A. *Neinstitucionalizovano nasilje*
(individualno i kolektivno)

1. Pretnja silom i pritisak
2. Psihofizičko zlostavljanje — mučenje
3. Političko ubistvo i atentat
4. Subverzija (posebno nerad)
5. Diverzija
6. Nasilni neredi i nemiri
7. Terorizam
8. Gerila
9. Oružani ustanak
10. Oslobodilački, građanski i revolucionarni rat

B. *Institucionalizovano nasilje*

1. Pretnja silom i pritisak
2. Psiho-fizičko zlostavljanje — mučenje
3. Političko ubistvo (naročito masovno) i atentat
4. Subverzija (složeni oblici — npr. međunarodna ekonomska prinuda)
5. Diverzija

6. Pomaganje nereda i nemira u tuđoj sredini, ali ne i direktno izvođenje
7. Terorizam, posebno državni i dirigovani terorizam — npr. antijugoslovenski
8. Pomaganje gerile u tuđoj sredini, ali ne i direktno izvođenje
9. Pomaganje ustanka u tuđoj sredini, ali ne i direktno izvođenje
10. Oslobodilački, građanski i revolucionarni rat
11. Represija i represalija
12. Oružana intervencija

Više pojavnih oblika, bogatstvo opsega i veća intenzivnost institucionalizovanog nasilja uslovljeni su većim mogućnostima u raspolaganju upotrebe sile od strane države i drugih institucija, organizacija i grupa koje institucionalizovano raspolažu organizovanom silom.

4. POJAVNI OBLICI POLITIČKOG NASILJA

4. 1. Osnovni oblici

4.1.1. Pretnja silom, prinuda i pritisak

Marksistička teorija otuđenja smatra da »prinuda protivreči čovečnom postupanju«[124] i razlikuje unutrašnju i spoljnu prinudu. Unutrašnja prinuda otuđenog čoveka nastaje u »uslovima realnog društvenog nasilja, od kojih zavise oblici mišljenja«[125] i pred-

---

124 Marx, K.; Engels, F.: *Sveta porodica*, Dela, t. 5, s. 157.
125 Adorno, T.: *Prismen, Kulturkritik und Gesellschaft*, Berlin und Frankfurt, a. M., 1955, s. 50.

stavlja svojevrsni društveni pritisak u mentalnim kategorijama.

U »Nemačkoj ideologiji« Marks i Engels naglašavaju »da istinski socijalisti pod »spoljnom prinudom« ne podrazumevaju ograničavajuće materijalne uslove datih individua, već samo državnu prinudu, bajonete, policiju, topove, koji su — daleko od toga da predstavljaju osnovu društva — samo posledica njegove rasčlanjenosti!«[126].

Svaka prinuda kao radnja podrazumeva nasilje kao direktnu ili indirektnu upotrebu sile, npr. putem raznovrsnih pritisaka i pretnje silom sa ciljem ostvarenja interesa, intencije i volje subjekta koji prinuđuje, obično suprotnih interesima, intencijama i, posebno, uvek suprotnih, volji onoga ko se prinuđuje. Prinuda kao stanje predstavlja aktualizovani momenat ostvarenja interesa i intencija subjekta prinude putem stvarne ili nameravane upotrebe sile koja je, ustvari, i dovela do toga da je objekt nasilja protiv svoje volje privoljen na vršenje ili nevršenje odgovarajućih radnji koje vode realizaciji interesa i intencija onoga koji ga prinuđuje.

Diskrepanca na planu posedovanja materijalnih osnova nasilja, nužnost komuniciranja, a posebno svaka forma zavisnosti predstavljaju one osnove prinude bez kojih ona lako postaje nefunkcionalna.

Pritisak se javlja kao oblik nasilja onda kada se računa sa interesom onoga na koga se pritisak vrši da očuva svoje identitetne resurse moći, u smislu očuvanja onoga što ima ili onoga što jeste, po cenu odgovarajućih ustupaka koji vode ostvarenju pritisaka onoga ko pritisak vrši, a da se još uvek bitno ne naruša-

126 Marx, K.; Engels, F.: *Nemačka ideologija*, op. cit. s. 398.

va ukupni integritet (moći) onoga na koga se pritisak vrši.

Kao forma otvorenog pritiska i ispoljena namera i mogućnost aktualizacije rada sile **pretnja silom** je oblik indirektnog nasilja, dakle, vrši se bez direktne upotrebe sile sa ciljem realizacije odgovarajućih interesa kroz izazivanje straha od povreda fizičkog integriteta i narušavanja identiteta ukoliko se radi o jedinki ili grupi, ili teritorijalnog integriteta ukoliko se npr. radi o državi kao objektu nasilja, kao posledicama u slučaju neizlaženja u susret subjektu pretnje. Pretnja silom se može ispoljiti i u svom institucionalizovanom i svom neformalnom, individualnom vidu, te kao legalno, legitimno ili kao nelegalno i nelegitimno nasilje. Pretnja silom predstavlja potencijalno ili stvarno nasilje u zavisnosti od intenziteta, ostvarljivosti pretnje, kao i ukupnih ugrožavajućih mogućnosti onoga koji preti. Nije svaka pretnja silom nasilje već samo ona koja jeste, ili izgleda onome kome se preti, ozbiljna i ostvarljiva. Objekt pritiska može pretnju ili pritisak usled procene ili saznanja o nivou spremnosti i realne mogućnosti prerastanja potencijalnog kao indirektnog u aktuelno, odnosno direktno, npr. fizičko nasilje doživeti kao vid psihičkog, direktnog ili indirektnog nasilja nad sobom[127]. Ukoliko je objektivno zasnovano i ostvarljivo, ono to uvek i jeste. Ako se zastrašujuća fizička dimenzija sile prikazuje i koristi, odnosno upotrebljava tako da bi se predočili svi mogući posledični efekti njene upotrebe nad objektom pretnje, ili isti prikazali kao veći, onda je to već aktivitet, rad sile, u njenom, ne samo apstraktnom obli-

---

127 Iz ovog i drugih srodnih razloga iz SAP Kosovo se samo u periodu 1981—1988. g. iselilo oko 25.000 Srba i Crnogoraca.

ku. Već i samo postojanje sile, shvaćene u širem smislu i kao postojanje sredstava za razaranje poput nuklearnog oružja, predstavlja kao potencijal nasilja enormnog intenziteta svojevrstan, široko rasprostranjen pritisak na svest čoveka, a time i psihičko nasilje na makrosocijalnom nivou. Kao indirektno nasilje pretnja silom je prisutna i na interpersonalnom i na interinstitucionalnom planu. Kao državno nasilje javlja se često u formi približavanja vojnoj intervenciji ili ratu sve do momenta kada se, ili postižu ciljevi, ili kada se od strane onoga koji preti proceni da su okviri indirektne primene sile kao pretnje ispunjeni, nakon čega se od nje privremeno ili trajno odustaje, a interesi se dalje mogu realizovati kako direktnim nasiljem, tako i mirnim, nenasilnim putem. Tipičan primer indirektnog nasilja kao ugrožavanja pretnjom silom je manifestacija snage u međunarodnim odnosima (manevri na granicama, približavanje ratnih brodova kriznim žarištima od posebnog strateškog interesa i sl.), jer svaka objektivno zasnovana pretnja silom npr. ratom, usled trenda naglog približavanja momentu njene aktualizacije[128] kao direktne upotrebe sile, uvek predstavlja, a danas vrlo čestu, formu indirektnog političkog nasilja.

128 U studiji »Nasilje bez rata« rađenoj od strane »Washingtoner Brookings — Institution« navodi se da su samo SAD (za druge nuklearne sile slični podaci nisu dostupni), u periodu od 1946—1975. g. vršile 215 puta vojnu mobilizaciju u cilju realizacije političkih interesa, pri čemu je 19 puta tajno ili javno vršena pretnja strategijskim nuklearnim oružjem, i čak 4 puta atomskim ratom (1956. u vreme Suecke krize, 1958. pri iskrcavanju trupa SAD u Libanonu, 1962. u okvirima konflikta sa SSSR-om oko Kube i 1973. u »arbitraži« u bliskoistočnom ratu).

Zanimljivo je da je broj pretnji sve veći što je i statika vojne sile u obličju i obimu nuklearnog potencijala veća, tako da danas kao plod te trke i imamo neracionalno tretiranje pretnji silom od strane »velikih« kao normalnog ili konvencionalnog ponašanja koje pripada njihovom spoljnopolitičkom imageu. Bez sumnje, iskoreniti sam takav način »razmišljanja« u međunarodnoj zajednici bio bi već veliki doprinos miru.

4.1.2. Psihofizičko zlostavljanje — mučenje

Svako mučenje je nasilje bazirano na saznanju o dva svojstva ljudske vrste, prvo, da čovek nerado doživljava fizički bol i duševnu patnju, i drugo, da ih ne može dugo podneti.

Izvesna selektivnost u korišćenju mučenja kao institucionalizovanog oblika nasilja postojala je u klasnom društvu oduvek, i po različitim osnovama u različitim vremenima. Još u antičko doba slobodni građani nisu smeli biti mučeni, dok je npr. i u demokratskoj Atini, svaki rob koji bi se pojavio pred sudom u ulozi svedoka morao po zakonu najpre biti mučen pošto u protivnom njegov iskaz nije imao nikakve vrednosti. Takođe, i zloglasni period inkvizicije je imao dvostruke kriterije koji su omogućavali sasvim subjektivnu selekciju. Danas se institucionalizovano mučenje nigde ne primenjuje npr. nad onima koji izdržavaju kazne zatvora radi krivičnih dela počinjenih u saobraćaju. Međutim, za svaki period razvoja ljudskog društva je na ovom planu karakteristično upravo to da su, ideološki, odnosno politički protivnici uvek mučeni. Institucionalizovano mučenje političkih protivnika je u najvećoj meri *gran cum salis* prećutno odobravano nasilje države i drugih institucija kao zaštitna mera vladajuće klase od zavera i nasilja uperenog protiv nje, i nije nikada bilo, niti može potpuno biti izbačeno kao način komuniciranja iz upotrebe u međuljudskim odnosima klasnog društva. Štaviše, ono danas doživljava uz pomoć razvijene tehnike i hemije neslućenu konjukturu. Uopšte, istorijska ironija mučenja jeste u tome da sa sve većim napretkom civilizacije raste i obim i intenzitet i raznovrsnost psihofizičkog zlostavljanja čoveka

od strane čoveka kao vida izrazito nečovečne komunikacije.

Po definiciji OUN — mučenje, odnosno tortura »jeste svaki akt kojim se namerno izazivaju jak bol ili patnja, fizički ili psihički, bilo da to čini zvanično lice ili da se to radi na njegov nagovor, kako bi se od lica podvrgnutog tim postupcima ili kaznama, ili od trećeg lica dobila obaveštenja ili priznanja, kako bi se ono kaznilo za delo koje je izvršilo ili se sumnja da je izvršilo, ili, kako bi se ono ili ostala lica zastrašila«[129].

Kao oblik političkog nasilja mučenje je uvek vid svesnog interpersonalnog nasilja (učestvuju najmanje dve osobe) koje obuhvata niz bolnih i ponižavajućih i (za razliku od čisto sadističkog postupanja) racionalnih postupaka sistematskog psiho-fizičkog zlostavljanja kojima se politički protivnik želi kazniti, intenzivno poniziti ili prinuditi na davanje određenih informacija. Mučenje se ispoljava kao psihičko ili fizičko nasilje, odnosno, kao i psihičko i fizičko nasilje istovremeno. Objektivno razgraničenje i podvajanje mučenja na čisto fizičko i čisto psihičko nasilje je teško izvesti pošto većina postupaka zlostavljanja izaziva istovremeno i psihičku i fizičku patnju. Tako npr., telesno kažnjavanje kao sankcija je uvek bila tradicionalno javno izvođena na tzv. trgu ili stubu srama, a budući da je istovremeno bila u funkciji degradacije kažnjenog, to je on istovremeno trpeo pored fizičkog bola i psihičku patnju. To potvrđuje i jedan od najstravičnijih načina mučenja za koji je teško reći da li više izaziva fizički bol ili duhovnu patnju, a koji se sastoji u čvrstom pove-

129 Deklaracija o zaštiti svih lica od podvrgavanja torturi i ostalim svirepim, nečovečnim ili ponižavajućim postupcima i kažnjavanju — usvojena Rezolucijom Generalne skupštine UN, br. 3452 (XXX) od 9. 12. 1975.

zivanju sastavljenih nogu trudnim ženama neposredno pred porođaj što je sprovođeno u nacističkim logorima za vreme II svetskog rata prema »patentu« izvesne Ilze Koh[130].

Međutim, po nama, tradicionalna podela na fizičko i psihičko nasilje ipak opstaje, pre svega, kao način akcentiranja fizičke ili psihičke dimenzije mučenja ili pak primene odgovarajućih sredstava i postupaka koji pretežu u mučenju. Izvesno je da postoje vidovi zlostavljanja koji donose pretežno jedan vid trpljenja, dakle, pretežno fizičkog ili psihičkog. Tako npr., mučenje u funkciji poniženja može da ima za cilj izazivanje isključivo intenzivne psihičke patnje mučenog kroz podvrgavanje opštem ruglu ili javno izraženoj verbalnoj osudi masa. U te postupke spadaju svakako postupci vođenja osuđenika na javna mesta, najčešće kroz ulice, sa raznovrsnim tablama i napisima o vrsti počinjenog delikta koje osuđenik mora nositi u rukama ili, još češće, okačene o vrat. Takav postupak degradacije je primenjivan do skoro u celoj Evropi, (u Srbiji krajem XIX veka na taj način su sprovođeni uhapšeni socijalisti — npr. Mita Cenić), a danas uglavnom u Iranu i Sudanu, ali nije nepoznat i u sudskoj praksi socijalističkih zemalja — npr. u NR Kini za vreme »Kulturne revolucije«.

Uz institucionalizovana intezivna fizička ili psihička mučenja idu obavezno i tzv. »tradicionalne« metode dodatnog zlostavljanja, kao što su npr. bedna hrana, nehigijenske ćelije, izloženost enormnoj vrućini ili hladnoći, grubi i prljavi fizički rad, pretrpanost ćelija[131].

130 Prema: Dimitrijević, V.: *Strahovlada*, Bgd., 1985, s. 129.

131 Mada smatramo da za ove metode nije nužno navođenje primera, ipak za ovaj poslednji navodimo podatak da je u iranskom zatvoru Evin u tipskim zatvorskim ćelijama veličine 9x5 m, ina-

Fizičko mučenje obuhvata postupke zlostavljanja kojima se, pre svega, ugrožava nečiji fizički integritet. Najčešće se primenjuje kao sankcija, način poniženja, ali i kao metod prinudnog dobijanja informacija. Obuhvata sve vrste batinanja i uopšte telesnih kazni, sakaćenje (npr. danas — odsecanje ruke za krađu u Sudanu), »elektrošokove«, i uopšte sve vrste strujnih udara, vešanje za palčeve ruku i nogu (Turska), držanje glave pod vodom, nalivanje žrtvi ogromnim količinama tekućine, obično vode, ali danas sve više gaziranih i drugih tečnosti, kao i niz drugih raznovrsnih metoda koji su plod više ili manje izuzetne mašte mučitelja kao što je npr. dugotrajno ležanje na leđima na stolu sa glavom koja visi preko ivice (primenjivano nad italijanskim teroristima)[132]. Vojin Dimitrijević, koji se najiscrpnije kod nas bavio problemom torture, navodi još kao načine fizičkog mučenja uobičajene u nekim sredinama: »zabadanje igala pod nokte (npr. Ruanda i Bolivija), čupanje noktiju (naročito često u doba proganjanja »titoista« u istočnoevropskim zemljama, a danas npr. u Peruu i Avganistanu), čupanje kose (npr. Italija, Bangladeš), paljenje šibica umetnutih između prstiju ili drobljenje prstiju između kojih su umetnuti razni predmeti (npr. Zair i Filipini), udaranje glavom napred i nazad (npr. Izrael i Južna Koreja) i prskanje suzavca pravo u lice (npr. u SAD). Uz sve to sleduje i izazivanje opekotina cigaretom (što je takoreći opšta praksa), vrelim ugljevljem (npr. u Mauritaniji) ili sumpornom kiselinom (npr. u Salvado-

če predviđenim za 8 zatvorenika, godinama bilo na dugotrajan boravak smešteno u proseku po 85 zatvorenika, zbog čega su bili prinuđeni da godinama stoje i spavaju na smenu. Prema: »Iran Yournal« nr. 6 /82, s. 17.

132 Folter in Italien, Oberursel, 1982, s. 126.

ru)«[133]. Tome treba dodati i seksualno zlostavljanje muških zatvorenika koje se posebno upražnjava u turskim zatvorima.

Da ni radikalne promene u sferi vlasti ne donose neke naročite izmene na ovom planu, pokazuje primer Irana u kome su za vreme Šaha Reze Pahlavija od strane tajne službe SAVAK za mučenje političkih protivnika korišćeni: »aparat Apolo[134], elektrošok uređaji, užarene površine peći, čelični bičevi, opekotine sa cigaretama, lomljenje ruku i silovanja«[135]. Danas, nakon »islamske revolucije«, Homeinijeva tajna služba SAVAMA koristi isti aparat Apolo, elektrošok — uređaje, bičevanje i dr. manje-više iste metode fizičke torture. Pored trovanja talijumom (vrsta mišomora) i višečasovnog stajanja na izranavljenim stopalima najveću novinu predstavlja izvlačenje jezika žrtvi iz usta pomoću specijalnog uređaja sve dok iz usta ne pljusne krv.[136]

P s i h i č k o, ili »čisto« mučenje se primenjuje sve više, a posebno od početka 70-ih godina, zbog dobijanja sve pouzdanijih rezultata i neostavljanja tragova na žrtvi, bar ne onih vidljivih koji bi mogli poslužiti kao dokazi. Sve priče o njemu kao humanijem obliku postupanja nego što je fizičko mučenje su bez osnova jer su njegove posledice veoma teške, posebno po psihičko zdravlje mučenog. Da klasična tortura ustupa sve više mesto rafiniranijim tehnikama zlostavljanja pokazuju i brojna naučna istraživanja. Novi, »psihički trend« mučenja iziskuje i novi kadar. Za razliku od starih, moderni mučitelji danas predstavljaju pre-

133 Dimitrijević, V.: op. cit., s. 63.
134 Koristi se radi proizvođenja eha krikova žrtve udesetostručene jačine što uvećava njen užas i uopšte fizičku patnju. Pri tom mučitelji nose specijalne slušalice.
135 Iran — Yournal, op. cit. s. 10.
136 Ibid. s. 16.

težno visokoobrazovani kadar, mahom psihologe i medicinske stručnjake koji se nakon studija doškolovavaju u specijalnim školskim centrima kao što su npr. u SAD: Eselen institut u Big Sernu, Škola za mučenje u Lengliju (CIA), IPA (Internacionalna policijska akademija), za tim slične ustanove u Džordžtaunu, Vašingtonu, i u niz vojnih centara za obuku, između ostalog i u zoni Panomskog kanala; ili pak, u SR Nemačkoj: Hangelar, Lansberg, Bajern, Ependorf, Visoka vojna škola u Hamburgu itd.[137]

Psihičko mučenje se najčešće primenjuje kao metod dosezanja informacija od mučenog, a retko kao sankcija i način degradiranja. Npr. kao sankcija se ispoljava u višestrukom izvođenju žrtve na gubilište radi tobožnjeg izvođenja smrtne kazne, ali i u prisustvovanju buduće žrtve pravim pogubljenjima, u smeštaju u skoro apsolutno zvučno izolovane ćelije, potpune obojene u belo i sa stalno upaljenim svetlom[138] (primenjuje se u nekim zatvorima SR Nemačke nad zatvorenicima — »revolucionarnim« teroristima), ali isti i slični metodi se koriste i za slamanje volje radi dobijanja informacija. Tako npr., nad uhapšenim italijanskim teroristima u cilju slamanja psihičkog otpora i dobijanja priznanja početkom 80-ih godina primenjivao se »metod ruskog ruleta«, ali sa praznim pištoljem.

Prema velikom broju istraživača kao osnovne mogu se odrediti sledeće metode koercivne izmene ličnosti i ponašanja, odnosno psihičkog mučenja: pranje mozga (Brain Washing), psihotehnike i upotreba farmaceutskih proizvoda i droga. Pored toga, Keler[139] još

137 Prema: Folter in Italien, s. 89.
138 ibid. s. 126.
139 Keller, G.: *Die Phycologie der Folter*, Frankfurt, a/M, 1981.

i klasifikuje psihotehnike na tehnike: deprivacije, hipnoze, interakcije, intervjua, komunikacije i kondicioniranja.

Pod pranjem mozga se podrazumeva niz, na konvencionalnim principima teorije učenja i motivacije zasnovanih, postupaka u cilju brzog i temeljnog menjanja ličnosti, odnosno izmene njenog sistema vrednosti, ideoloških stavova i opredelenja, i uopšte političkog ponašanja žrtve. Najčešće se u fazi pripreme primenjuju, pored prekida svih vrsta komuniciranja sa dotad poznatim licima ili saradnicima, raznovrsni metodi psihičkog iscrpljivanja, npr. totalna izolacija, potpuni permanentni mrak ili jako permanentno osvetlenje u ćeliji, jednolična ishrana, zatim metodi stvaranja napetosti, osećanja neizvesnosti i pozitivne motivacije za poslušnost monopolizacijom opažaja žrtve kroz sprečavanje svih radnji koje ne odgovaraju zahtevu za jačanjem poslušnosti, nakon čega sledi paralelno razvijanje obeshrabrenja i zavisnosti. Za sve to vreme se sa žrtvom komunicira isključivo pogrešnim jezikom koji je ona prinuđena da postepeno usvaja. Tek nakon procene da se postigao zadovoljavajući stepen depersonalizacije pristupa se fazi intenzivnih propagandnih radnji, pre svega predavanja i razgovora koji imaju za cilj da uz postepene materijalne ustupke popune stvorenu »ideološku prazninu« učenjem novih ideoloških sadržaja.[140] Pri tom su najstrože zabranjeni humor i upadice, a kazne za odbijanje saradnje su rigoroznije nego u prethodnim fazama. Nakon krize i definitivnog sloma ličnosti počinje usva-

140 Vidi npr.: Schein, E.: *The Chinese indoctrination program for prisoners of war: A study of attempted brainwashing*, u: Sigel, R. (ed.): Learning about, politics, A reader in political socialization, New York, 1970.

janje novih stavova i oblika ponašanja. Ovakav »kurs« prinude modifikacije ličnosti i ponašanja traje obično 9—12 meseci pod timskim nadzorom psihologa i psihijatara.

Među tehnikama deprivacije najčešće je korištena, i verovatno zato najviše istraživana[141], tzv. senzorska deprivacija koja znači prekid komunikacije sa spoljnom sredinom što dovodi do gubitka čulnih podražaja usled naglog prekida priliva informacija. Postiže se pomoću najmodernijih tehničkih rešenja — npr. putem apsolutne senzorske izolacije u tzv. »gluvim« ćelijama, ali skoro isto tako efikasno i sasvim primitivnim sredstvima, kao npr. u Urugvaju i Severnoj Irskoj, pomoću kapuljače koja pokriva celu glavu i koja se nosi neprekidno i do 100 časova u stojećem položaju, bez prava na jelo, piće ili pauzu radi vršenja nužde. Gubitak osećaja za socijalne kontakte, koji se obično postiže veoma brzo, izaziva stanje šoka, halucinacije, gubitak volje, i, najčešće potpunu sugestibilnost žrtve. Kombinovano sa ovom tehnikom, ali i posebno, koriste se veoma često kao metode prinudnog menjanja ličnosti radi dobijanja neke informacije ili priznanja i tehnike deprivacije sna, hrane ili vode.

U tehnike interakcije spadaju one koje se mogu označiti kao vrlo rafinirane, ali ujedno i vrlo stare, odnosno, davno poznate. Jedna od klasičnih je svakako ona kada najmanje dva mučitelja igraju uloge po sistemu tzv. »crno-bele« tehnike doživljaja žrtve. Prvi mučitelj se iskazuje kao agresivan i grub, da bi ga zatim zamenio drugi, human i blag uz obaveznu napomenu da u slučaju nepostojanja saradnje postoji

141 Vidi: Zubek, J. P.: *Sensory Deprivation*, Fifteen *Years of Research*, New York, 1969.

mogućnost povratka prvog. Danas se pri stvaranju »ljudskog« kontakta sa žrtvom ide u cilju njenog otvaranja čak toliko u detaljne pripreme da se mučitelj oblači u stilu socijalnog statusa žrtve ili čak nastoji da govori istim narečjem radi što lakše i brže identifikacije putem poverenja. Kao uobičajena tehnika interakcije javlja se veoma često i mučenje pred porodicom ili mučenje nekoga od nedužnih članova porodice pred žrtvom od koje se očekuje informacija, što se obično naziva tehnikom posredne interakcije.

Među tehnikama komunikacije posebno su posledično opasne po žrtvu tzv. tehnike »duplo povezane komunikacije«[142], naravno, ukoliko se primenjuju dovoljno dugo. Zasnivaju se na istovremenom izdavanju ljubaznih molbi i oštrih zapovesti, stvarajući tako u psihi žrtve tzv. »haotičnu orijentaciju« kao stanje psihičke i intelektualne dezorijentisanosti koje dovodi do gubitka identiteta i brzog sloma njene volje i živaca usled psihotičnog orijentacionog rascepa ličnosti, pa čak posledično i do šizofrenije. Silvia Amati navodi kao tipičan primer ove tehnike brutalno fizičko postupanje sa žrtvom koje je praćeno najučtivijim mogućim verbalnim obraćanjem lišenim pri tom svakog cinizma.

Tehnike kondicioniranja se obično zasnivaju na tzv. »Pavlovljevom refleksu«. Npr. ritualizacija mučenja u Iranu dovodi u stanje straha skoro sve zatvorenike uvek istovremeno i tačno u isto vreme, bez obzira da li će oni biti mučeni ili ne, jer se zna da mučenje počinje svakoga dana tačno u 9 časova. Dobar deo ovih tehnika se zasniva na otkrivanju fobija žrtve

---

142 Amati, S.: *Reflexionen über die Folter. Zur Einleitung einer psychoanalytischen Diskussion*, u: »Psyche« 3/1977.

i zatim prilagođavanja zlostavljanja tim fobijama. Među najbizarnije tehnike kondicioniranja koje se primenjuju u Čileu svakako spada i prinudno masturbiranje žrtve praćeno stalnim isleđivanjem sve dok se ne dobije željena informacija.[143]

Kada je reč o upotrebi farmaceutskih proizvoda u cilju mučenja i isleđivanja žrtve pada u oči podatak da se od medikamenata namenjenih za lečenje psihičkih obolenja veoma koriste oni neuroleptici čije prekomerne doze dovode do jako izražene govorljivosti i olakšanja svake manipulacije u cilju dolaženja do informacije. Prve slučajeve ove vrste zlostavljanja opisao je Fanon u svojoj analizi alžirsko-oslobodilačkog rata[144]. U nizu lekova koji u prekomernim dozama deluju kao »serum istine« najpoznatiji su Skopolamin, Pentotal i Amital koji se žrtvi ubrizgavaju intravenozno. U Čileu, a i šire u Latinskoj Americi, koristi se čak i kurare, iako je veoma toksičan. U ovaj vid zlostavljanja možemo svrstati i prinudno davanje droge radi izazivanja modifikacije ličnosti i zavisnog ponašanja žrtve. Od halucinogenih supstanci najčešće se koriste ELS, meskalin, psilocibin, ETP, a od psihostimulativnih amfetamin i benzendrin. Međutim, zloupotreba droge se može vršiti i u cilju stimulisanja za političko delovanje. Najpoznatiji primer toga je tzv. »Mi Laj slučaj« kada su američki vojnici pod dejstvom hašiša likvidirali sve stanovnike sela Mi Laj u Vijetnamu neovisno od njihove dobi, pola i političkog opredeljenja. Uopšte, može se reći da primenjena u dozama potrebnim za manipulaciju, sva ova

143 Geuter: U.: *Interview mit dem exilchileanischen* Arzt Dr. *Jorge Barudy*, »Psychologie und Cesellschaftskritik«, 6—7/1978, s. 94.
144 Fahon, F.: *Die Verdammten dieser Erde*, Reinbek, bei Hamburg, 1969, s. 218.

sredstva imaju za zajedničko svojstvo to što ostavljaju veoma štetne i dugotrajne posledice po psihičko, pa i fizičko zdravlje žrtve.

Posebno štetnim i agresivnim metodama psihofiziološkog mučenja se smatraju *psihohirurgija*, *električna stimulacija mozga* i *elektrokonvulzivna terapija*.

Psihohirurgija, koja se inače koristi u lečenju mentalno obolelih, može biti upotrebljena i za menjanje ličnosti mentalno zdravih političkih protivnika ili ratnih zarobljenika. Operacijom (prefrontalna lobotomija) se jednostavno presecaju veze između frontalne moždane kore i talamusa nakon čega dolazi do gubitka agresivnosti, i uopšte izmene ličnosti u pravcu smanjenja svake volje, pa i volje za otpor manipulaciji.

Osnivač ESB metode — *električne stimulacije mozga*, Hoze Delgado sa Jelskog univerziteta je, ubrzo nakon svog otkrića da se putem ugrađenih elektroda na određene tačke mozga može bitno uticati na ljudsko ponašanje, bio i prvi predlagač njene zloupotrebe u cilju suzbijanja političkih nereda i predupređivanja revolucija.

Elektrokonvulzivna terapija se sastoji u davanju elektrošokova nakon čije duže primene se postepeno gube intelektualne i voljne sposobnosti žrtve. Stoga se u okvirima politički motivisanog mučenja ona najčešće primenjuje nad intelektualcima visokog ranga — disidentima, radi smanjivanja njihovih kreativnih mogućnosti za ugrožavanje sistema.

Prethodno izloženim saznanjima treba svakako priključiti i ona o nasilnom, medicinski neosnovanom, *psihijatrijskom tretmanu* psihički *zdravih* političkih protivnika radi izmene njihovog mišljenja ili zadržanja u bolničkoj izolaciji. Još je Staljin

mnogima koji su »idealnom državnom socijalizmu« nalazili mane tražio poremećaj u psihi ili centralnom nervnom sistemu[145], dok danas, npr. samo u Južnoj Africi postoji čak 14 radnih logora za obojene političke protivnike koji nose naziv psihijatrijske bolnice i u kojima su oni stalno podvrgnuti eksperimentalnom mučenju[146].

Postupci psihičkog zlostavljanja imaju za cilj otkrivanje najtananijih i najintimnijih sfera čovekove psihe i definitivno razgolićavanje njegove misaone strukture. Međutim, i pored sve usavršenijih i raznovrsnijih metoda mučenja ostaje do kraja nerešiv mučiteljev zadatak da sazna šta žrtva zaista zna i misli, a šta »priznaje« da bi se mučenje prekinulo. Tako iznuđeni iskazi i dobijene informacije, upravo zbog toga, nikada za mučitelja i nemaju svojstvo pune pouzdanosti, što opet uslovljava dalje mučenje radi »provere« dobijenog iskaza. Uopšte, savremeni metodi mučenja, koji, za razliku od starih, samo bolje onemogućuju njegovu naknadnu utvrdljivost, nisu samo »praksa odčovečenja vladajućih kojima se kvalitet vladavine pojavljuje samo još kao kvantitativna vrednost merne skale u depersonaliziranoj tehnici električnih strujnih udara«[147], već su dvostruko odčovečenje, kao odčovečenje ne samo mučitelja, već, i pre svega, mučenog, kroz obeščovečenje.

Posebno u strategiji kontrarevolucije mučenje među metodima političkog delovanja ima svoje stalno visoko mesto, i to ne samo kao vid represije već i kao

145 Kao glavni punkt sprovođenja »političke psihijatrije« do 1989. g. u SSSR-u slovi Centralni instraživački institut za sudsku medicinu u Moskvi, poznatiji kao Serbskij — institut.

146 Koch, P.; Oltmanns, R.: *Die Würde des Menschen, Folter in unserer Zeit*, Hamburg, 1979, s. 238.

147 Claussen, D.: op. cit., s. 227.

put dosezanja informacija. Međutim, osnovni, rekli bismo instrumentalni nedostatak svakog mučenja jeste dvojakost ispoljavanja njegove komunikativne funkcije koja se ne reflektuje samo u upozorenju protivnika i izazivanju straha od posledica nepoželjnog političkog, npr. revolucionarnog delovanja (ličnog, razume se), već i u skretanju pažnje javnosti, najčešće u vidu gnušanja i saosećanja sa mučenim. Tako je na primer »primena mučenja u Alžiru dozvolila protivnicima alžirskog rata da delotvorno napadnu kolonijalne represije pred francuskim javnim mnenjem imajući pri tom važnu akciju u opštedruštvenom procesu saznanja metropole o alžirskom problemu«[148].

4.1.3. Političko ubistvo i atentat

Političko ubistvo možemo najkraće definisati kao ideološki, odnosno politički motivisanu potpunu i trajnu fizičku eliminaciju stvarnog, potencijalnog ili pretpostavljenog političkog protivnika kao vid sankcije zbog njegovog političkog ubeđenja ili delatnosti, ali i preventivno. U prilog takvom određenju ide i saznanje da se od nastanka politike do danas kao vid represije primenjuje megacid, odnosno masovno političko ubistvo, kao masovna likvidacija političkih protivnika, njihovih pristalica ili srodnika, a u ekstremnim slučajevima generalizacije pojma protivnika (što je naročito bilo svojstveno nacističkoj ideologiji)[149], i svih lica odre-

---

148 Elsenhans, N.: Frankreichs Algerienkrieg. Erstkolonialisierungsversuch einer kapitalistischen Metropole. Zum Zusammenbruch der Kolonialreiche, München, 1975, s. 468.

149 Masovno političko ubistvo je kao osnovni instrument nacističkog genocida korišćeno i na našem tlu. Za vreme II svetskog rata jedan nemački život vredeo je po nacistima najmanje 50

đene, političke, nacionalne, etničke[150], rasne ili verske pripadnosti. Masovno političko ubistvo predstavlja karakterističan oblik isključivo institucionalizovanog nasilja za razliku od individualnog političkog ubistva koje je kao sredstvo politike dostupno i instituciji i pojedincu, odnosno, zavereničkoj grupi, pa stoga može predstavljati i institucionalno i neinstitucionalno nasilje.

Da može postojati istorijska društveno-ekonomska uslovljenost masovnog političkog ubistva pokazali su Marks i Engels u »Nemačkoj ideologiji« na primeru masovnog ubijanja skitnica u XV i XVI veku, jer su se one, kao znatan deo populacije, svojim neradničkim ponašanjem »suprotstavljale« novoj politici koja je od svih zahtevala da rade u cilju jačanja manufaktura. Njihov nerad za vladajuće postepeno dobija značaj političkog otpora koji već egzemplarno ugrožava osnovne ekonomske i političke interese vladajuće klase, te je njihovo istrebljenje shvaćeno kao politički obračun, pa je »između ostalih, samo engleski vladar Henri VIII naredio da se obesi njih 72.000«[151].

Sa sličnog polazišta kao i engleska buržoazija su prividno krenuli i nacisti u uslovima obnovljenog privrednog poleta određujući upravo Slovene i Cigane kao nearijevske narode između ostalog i zbog toga što su

srpskih. Da je ideologija iznad dnevne politike pokazuje naredba nemačkog komandanta za Jugoistok od 22. 12. 1943., po kojoj je jedan nemački život vredeo i 50 hrvatskih, mada su ustaše smatrale da su uspele »naučno« dokazati neslovensko poreklo hrvatskog naroda i širile propagandu među hrvatskim življem da su Hrvati izuzeti iz genocidnih kombinacija. Prema: Glišić, V.: *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944*, Beograd, 1970., s. 256.

150 Savremeni genocid predstavlja namerno i sistematsko »proređivanje« nekih etničkih grupa u zemljama u razvoju pomoću bakterija TBC i velikih i malih boginja.

151 Marx, K., Engels, F.: op. cit. s. 51.

u istoriji uvek predstavljali manje »proizvodno-uspešne narode« i time prirodno otuđene na istrebljenje. Takođe je i po ovom, a ne samo npr. po etničkom ili religijskom osnovu osuđeno i jevrejstvo. Naime, Jevreji po nacistima nisu imali pravilan, »arijevski« odnos prema radu, već su do bogatstva dolazili uglavnom ili isključivo mahinacijama i, uopšte, prevarom.

Izvršenja masovnog političkog ubistva u obliku represivne ratne akcije, te ideološki, verski, nacionalistički uslovljenog i obojenog istrebljenja stvarnog ili pretpostavljenog protivnika, uvek su u istoriji delovala upravo suprotno od iščekivanog efekta akcije. Pored primera II svetskog rata, savremeni primeri iz borbe naroda zemalja u razvoju argumentuju da ovakva, represivna vrsta, masovnog političkog ubistva izaziva još veći otpor, praćen uvek uvećanjem podrške međunarodne javnosti stvarnim i mogućim žrtvama.

Poseban vid političkog ubistva je institucionalizovano ubistvo, koje najčešće izvodi država. Prema uvidu u raznovrsnost načina izvršenja smrtne kazne nad političkim krivcima moglo bi se reći da ni državi ne nedostaje maštovitost pri odabiru egzekucije. Naprotiv, pored već ustaljenih, i široko rasprostranjenih kao humanih, i otuda (samo kod vladajućih) omiljenih načina izvršenja smrtne kazne kao što su egzekucija pomoću električne struje i streljanje, još uvek se u 20-tom veku legalno primenjuje odsecanje glave, vešanje, trovanje i davljenje.

Posebno okrutno davljenje pomoću garote je vršeno u Španiji za vreme Franka. Ono je predstavljalo čitavu ceremoniju psihofizičkog zlostavljanja koja se

završavala tako što je osuđeni umirao u groznim mukama gutajući sopstveni jezik[152].

Ubrizgavanje otrova u venu pomoću injekcije se, za, sada, vrši samo u Teksasu i Oklahomi, a elektrokucija se, osim u SAD, sprovodi još i na Filipinima. U Boliviji se često osuđeniku na smrt napune želudac i usta barutom da bi zatim bukvalno eksplodirao[153]. U NR Kini se ispaljuje hitac u potiljak.

Da i sam čin pogubljenja predstavlja uvek i psihofizičko zlostavljanje, čak i onda kada zakonodavac teži što bezbolnijem izvršenju smrtne kazne, ne treba mnogo dokazivati. Dovoljno je, primera radi navesti da i prilikom elektrokucije žrtve često moraju da pretrpe više strujnih udara (prema Anaškinu čak i do pet)[154], što izaziva neopisivu patnju.

U istoriji su poznati bezbrojni načini izvršenja institucionalizovanog ubistva političkih protivnika od kojih ovde navodimo samo neke: nabijanje na kolac, ubijanje glađu i žeđu, otvaranje krvnih sudova, skalpiranje, premlaćivanje do smrti, gušenje u dimu, kuvanje u kazanu itd.[155]

Političko s a m o u b i s t v o je vid političkog protesta i simbolički akt kome u osnovi leži težnja da se samouništenjem (samospaljivanje, smrt gladovanjem i sl.) ukaže na drastičan način na neke odnose u datom društvu. Kao prelazan slučaj između političkog ubistva i političkog samoubistva mogu se smatrati oni primeri u kojima se kao izvršilac ubistva javlja sama žrtva ili

---

152 Anaškin, G. Z.: Smertnaja kazn kak isključitelnaja i vremennaja mera ugolovnogo nakazanija zarubežnih socijalističeskih stranah Evropy, Trudy vsesojuznoj jurisdikcij, Moskva, 1973. g., s. 117.

153 Vidi: Višnar, F.: *Policijsko-industrijski kompleksi u savremenim građanskim društvima — mehanizmi državne kontrole, represije i torture*, »Pogledi« 1 /84, s. 102.

154 Anaškin, G. Z. Op. cit., s. 117.

155 Vidi: Tomić, M.: Op. cit. s. 79.

usled naređenja i nečim uslovljene nemogućnosti izbora ili, obrnuto, usled mogućnosti izbora kao što je bio slučaj sa nekim revolucionarima koji su izdali revoluciju i zbog toga osuđeni na smrtnu kaznu, a potom dobijali napunjen revolver uz verbalnu sugestiju ili bez nje.

Istorija a t e n t a t a potvrđuje da je »fiksna ideja vladara da je nezamenljiv zarazila i njegove protivnike — oni olako prihvataju kao istinu ono što je oduvek bila zabluda. Individualni teror se zasniva na uverenju da istoriju prave carevi, kraljevi i predsednici — uverenju koje dele samo carevi, kraljevi i predsednici. Onaj koji baca bombe ne može da izmeni velike i nepoznate društvene snage — tehnički i industrijski potencijal, skupno stanje klasa, odnose svojine i administrativni aparat. Iz ovih razloga nijedan atentator modernog doba nije otvorio novu epohu, čak su i dva strelca u Sarajevu bili pioni u većoj igri. Akcije bacača bombi ostale su anegdote«[156].

Dakle, prva osnovna zabluda većine atentatora kao neposrednih izvršilaca ili aktera — naručilaca, sastoji se upravo u tome što usled precenjivanja uloge ličnosti u istoriji smatraju da ubistvo tiranina, diktatora, odnosno ličnosti od političkog značaja, treba automatski da donose oslobođenje klasi, naciji, ili nekoj užoj društvenoj grupi. Ta greška u zaključivanju povlači za sobom kao svoju suprotnost i drugu zabludu koja se sadrži u stavu da atentator — ubica treba ili da bude slavljen ili bar da prođe nekažnjeno, dok treća zaokružuje različita mišljenja o vaspitnosti delovanja atentata, npr. da će se sledeći vladar bolje ponašati i sl. Ove

156 Enzensberger, H. M.: *Politik und Verbrechen*, Frankfurt a /M, 1964, s. 327—328.

zablude niču iz ideološkog tla i stoga se ne javljaju u slučajevima kada politička ubistva izvode ideološki nemotivisani akteri — plaćeni profesionalci ili pojedinci specijalno pripremani od strane državnih struktura za poslove egzekucije, jer su im motivi i ciljevi sasvim drugačiji.

U istoriji socijalističkog pokreta individualno-političko ubistvo, sa izuzetkom anarhista, se etički ne odobrava sem u slučaju kada je to individualno ubistvo deo opšte, kolektivne i organizovane progresivne akcije npr. revolucionarnog ustanka, narodnooslobodilačkog rata, zaštite revolucije i sl. Među predstavnicima građanske naučne misli uvek je bilo glorifikacije političkog ubistva, odnosno atentata, kao sredstva razrešavanja društvenih konflikata. Tako npr. Hajncen, inače kritikovan od Marksa zbog nenaučnog objašnjenja uloge sile u istoriji, smatra političko ubistvo »fizičkom nužnošću«. Kao pojavni oblik političkog nasilja političko ubistvo je za njega supstralno-kategorijalni elemenat svake revolucije, te će u vreme Nemačke revolucije 1848. godine napisati pretenciozan rad na tu temu pod naslovom »Ubistvo«. Suprotno njemu i mnogim drugim, a danas i »revolucionarnim« teroristima, Marks je kao nenaučna odbacivao sva poistovećivanja kapitalističkog sistema sa pojedincima koji u njemu vrše značajne privredne ili političke funkcije. Njegovo stanovište, »koje razvijanje ekonomske funkcije shvata kao prirodno-istorijski proces, može manje nego i koje drugo baciti na pojedinca odgovornost za prilike čija je on socijalna tvorevina«.[157] Stoga je i sasvim besmisleno pojedinačno ubijati ljude koje vrše funkcije, a

157 Marx, K.: Predgovor prvom izdanju, *Kapital*, t. 1. Beograd, 1947, XLVI

posebno onda kada se nisu stekli uslovi za revoluciju, jer je sistem taj koji produkuje i njih i funkcije, i obezbeđuje uvek nove koji će ih zameniti. Da Marksova misao nije uticala na sve koji su sebe smatrali revolucionarima pokazuje i onaj period Oktobarske revolucije, odnosno neposredno nakon osvajanja vlasti, koji je predstavljao period oživljavanja atentatizma među socijalrevolucionarima. Posebno je tzv. levo krilo socijalrevolucionara nalazilo u atentatu sredstvo »korigovanja revolucije« kroz izvođenje atentata na vodeće ličnosti iz redova boljševika. Sa stanovišta marksističkog učenja o revoluciji svako pojedinačno političko ubistvo u uslovima nepostojanja revolucionarne situacije, pa time i ono koje je utemeljeno na pozitivnim namerama (npr. iniciranje revolucije), ne vodi mobilizaciji masa i stvaranju revolucionarne situacije, već, naprotiv, čvršćem etabliranju ili uspostavljanju diktatorskih režima. Jedan istinski revolucionarni pokret neće stoga uludo žrtvovati ljude i sredstva za, od revolucionarnih zbivanja izolovano, političko ubistvo, koje kao takvo, u krajnjoj liniji ne može predstavljati ništa drugo do teroristički akt.

Ovde je neophodno ukazati i na to da je uobičajeno, ne samo kolokvijalno, već i teorijsko izjednačavanje političkog ubistva i atentata. Niti je svako političko ubistvo plod atentata niti se svaki atentat završava ubistvom. Prva bitna, logička razlika između političkog ubistva i atentata, je već u tome što pored uspelih postoje i neuspeli atentati što naravno, ne može biti slučaj kod političkog ubistva, a druga, što atentat podrazumeva ugrožavanje života neke relativno važne političke ličnosti, što kod vršenja i određenja političkog ubistva nije nužno i uopšte ne mora biti slučaj, te stoga atentat i možemo odrediti kao jedan specifičan

nasilan način izvršenja ili pokušaja političkog ubistva. Treće, atentat podrazumeva ugrožavanje života jedne osobe ili relativno malog broja ličnosti, dok političko ubistvo može imati i masovne razmere. Klasičan primer masovnog političkog ubistva kao zločina *par exelans* je nacistički pogrom Jevreja, Slovena i Roma u II svetskom ratu[158]. Zatim, pojam atentata podrazumeva postojanje zavere, dok kod političkog ubistva, posebno institucionalizovanog, to ne mora biti slučaj. Političko ubistvo i atentat se razlikuju i prema načinu, odnosno sredstvima izvršenja. Atentat se najčešće izvodi vatrenim oružjem i eksplozivnim materijalima, i ređe hladnim oružjem, dok za političko ubistvo uopšte nema ograničenja u izboru sredstava, npr. može biti korišten otrov. Kao pojmovi, političko ubistvo i atentat se dakle presecaju, ali se ne poklapaju.

4.1.4. Diverzija

Klasična vojna doktrina (Žomini i Klauzevic) određuje diverziju kao taktičku varku, odnosno deo borbenih dejstva u pozadini ili krilima neprijatelja radi odvlačenja njegove pažnje i snaga od glavnog pravca udara kako bi se na tom prostoru postiglo odlučujuće preimućstvo od značaja za konačni ishod borbe. Jedno savremenije shvatanje diverzije bi trebalo da je vidi još uvek i kao deo borbenih dejstava, ali i kao svaku tajno organizovanu akciju usmerenu na neočekivano nanošenje materijalne štete stvarnom ili potencijalnom protivniku kroz potpuno uništenje ili delimično oštećenje nekog od njegovih značajnijih materijalnih obje-

158 Dovoljno je navesti kao primer broj od 7.000 streljanih građana i đaka u Kragujevcu.

kata, ali i dela ljudstva, upotrebom eksploziva ili zapaljivih hemijskih, radioaktivnih ili bakterioloških sredstava,[159] u cilju slabljenja njegovog ukupnog političkog, vojnog, ekonomskog i moralnog potencijala. Stoga je ona kao akt direktnog nasilja moguća i u miru kao i u ratu. Njeni nosioci su tada najčešće vojne i političke institucije i organizacije, odnosno države, ali i političke zavereničke grupe i terorističke organizacije. Nakon završetka II svetskog rata pripadnici jugoslovenske fašističke emigracije izveli su uz pomoć stranih obaveštajnih službi veliki broj diverzantskih akcija uperenih protiv SFRJ.

Od diverzije treba razlikovati s a b o t a ž u kao tiho i prikriveno delovanje od strane pojedinaca ili grupa u okviru vršenja radnih i društveno-političkih obaveza sa ciljem izazivanja dezorganizacije rada i nanošenja materijalne štete, kako konkretnoj radnoj organizaciji tako i radi podrivanja postojećeg privrednog i društvenog poretka u celini. Prikrivenost delovanja se ispoljava u nastojanju da se sabotaža predstavi kao posledica nemara ili lošeg kvaliteta materijala, odnosno uređaja sa kojima se radi. Za razliku od diverzije ne mora predstavljati organizovano i planirano neposredno oštećenje materijalnog objekta i ispoljava se kao vid pasivnog grupnog ili individualnog političkog otpora protivniku. Danas je vrlo česta u SAP Kosovo.

Neke definicije diverzije ukazuju i na pojam psihološke diverzije, ali se, po nama, pre može govoriti o psihološkim efektima diverzije.

---

159 U najrasprostranjenija savremena diverzanstva sredstva, pored različitih vrsta eksploziva, spadaju i lakozapaljive pločice. Od toksičkih sredstava se najviše koristi botulin, od mehaničkih usitnjen karbid volfram ili silicijum dioksid — kvarc, a od otrova flor-karbonska jedinjenja, prirodne otrovne materije (alkaloidi, životinjski toksini) i neorganske otrovne materije.

4.2. Složeni oblici

Složeni oblici nisu prosta celina više osnovnih, već njihov međuzavisan, dinamičan, često protivurečan spoj.

4.2.1. Nasilni protesti, pobune, neredi i nemiri

U svakoj formi političkog protesta sadržani su elementi upozorenja i najave otpora, odnosno prinude. Da li će se prinuda uopšte ispoljiti, i u kojoj meri, a i kada se ispolji hoće li to biti u formi direktnog ili indirektnog nasilja, zavisi od totaliteta specifičnosti svake protesne situacije ponaosob. Do prerastanja nenasilnih u nasilne forme političkog protesta dolazi usled:

— intenziviranja ideološko-političke delatnosti,
— promene uslova izvođenja političkog protesta,
— nadjačavanja strasti i emocija nad limitima razuma,
— izbijanje instinkta za samoodržanje u prvi plan,
— smišljenog ili spontanog usmeravanja učesnika od strane internih vođa protesta ili nekog spoljnog akcionog jezgra na nasilne, kao primerenije, metode ispoljavanja protesta.

Nasilnost političkog protesta se najčešće izaziva ili pojačava situacionom dinamikom. Nenasilni politički protest, ma koliko da je dobro planiran, organizovan i kontrolisan, može usled promene uslova izvođenja da nadraste planirane okvire intenziteta ukoliko se njima stvara atmosfera fermentacije strasti i emocija koja vodi bujanju iracionalnih sadržaja datog događanja. Najčešći primer za to je sukob policije sa demonstran-

tima. Planirane zadatke obe strane (koji obično ili ne podrazumevaju direktnu upotrebu sile, ili tek u krajnjem slučaju) situaciona dinamika konflikta može, usled obostrano naraslih strasti i emocija, učiniti sporednim ukoliko one dostignu nivo dovoljan za spontanu racionalizaciju nasilnog delovanja kao intenzivnijeg stepena neposrednog angažovanja od očekivanog ili potrebnog, što iskazuje nasilje kao moćno sredstvo radikalizacije protesta.

Kao uzroci političkog protesta mogu se označiti svi, već izloženi uzroci političkog delovanja uopšte. Ipak izdvajamo neke, npr. ekonomske, jer su politički protesti daleko češći u periodu ekonomskih kriza, nego u fazama prosperiteta društva. Npr. nezaposlenost kao manifestacija kriznih stanja uvek predstavlja osnovu masovne manje ili više artikulisane solidarnosti i stoga, mogući izvor brze agregacije pojedinačnih političkih protesta u masovni usled frustracije i ogorčenja uperenog prema poretku koji ne obezbeđuje, prema proceni onih koje nezaposlenost pogađa, zadovoljenje njihove egzistencijalne kao osnovne lične sigurnosti, zbog čega se i lakše odlučuju na konkretnu akciju protiv njega. Uopšte, uzroci socijalnih nasilnih protesta kao otpora određenoj politici su najčešće ekonomske i političke prirode. Kod ekonomskih uzroka nije ni iznenađujuće ni ništa novo da rastuća beda i siromaštvo prouzrokuju nasilne nerede i nemire, ali je svakako vredno pažnje i pomena utvrđivanje brzog privrednog progresa i opšteg blagostanja kao uzroka društvenih nemira i pobuna. Dejvis smatra da su za društva brzog ekonomskog napretka i bez velikih socijalnih razlika posebno opasni periodi ekonomskih kriza, pa čak i kratkotrajnih re-

cesija[160]. Sasvim prihvatljivo u ovom delu, njegovo učenje to svakako nije u onome u kome se tvrdi da isti uzrok neminovno vodi ka revoluciji. Dok u ekonomski i politički nerazvijenim društvima materijalna beda predstavlja još uvek jedan od ključnih osnova za masovne proteste i nemire, u razvijenijim društvima politički protesti, pored ove, nalaze i svoj novi društveni osnov. Npr. trka u naoružanju kao gomilanje ratnog, posebno nuklearnog potencijala producira masovne osećaje egzistencijalne ugroženosti i jača politički protest mirovnih pokreta kao vid otpora uplašenog uma i pokušaja samo-organizovane prinude. Njima treba priključiti i raznovrsne proteste protiv ugrožavanja ma čije slobode i demokratije, protiv razrastanja potrošačkog mentaliteta, proteste mladih zasnovane na »revoltu protiv uniformnosti, standardizacije, i zatvorene krutosti«[161] koji nastaju kao rezultat obilja i otpora robovanju lažnim potrebama potrošačkog društva kao i organizovane proteste protiv ugrožavanja čovekove okoline kao njegovog prirodnog i jedino mogućeg miljea i bitnog uslova njegovog krajnjeg opstanka.

Pored opštih antagonističkih klasnih suprotnosti postoje i posebne naslage nacionalnih, rasnih, etničkih i drugih protivurečnosti i trvenja koje se mogu javiti u formi političkog protesta ili kao opšta reakcija protiv vladajućih zbog klasnog, nacionalnog ili rasnog ugnjetavanja, ili kao reakcija jedne strane u konfliktu ukoliko njeni pripadnici ocenjuju da vlasti koje trebaju da posreduju u sporu ili sukobu u okviru sistema to ne čine na način i u meri kojom se mogu zaštititi interesi date strane, ili smatraju da se, njima, pak, favo-

160 Davies, J. C.: Op. cit., s. 185.

161 Kuvačić, I.: *Obilje i nasilje*, Zagreb, 1979, s. 137.

rizuje druga, obično nacionalna, odnosno verska, ili etnička grupacija.

Primera radi, nemiri u severnoj Irskoj danas obuhvataju raznovrsne forme političkog protesta protiv Britanaca koji dolaze i sa jedne i sa druge sukobljene strane. Tradicionalno, vladajući režim se od strane »katolika« smatrao »protestantskim«, te od većine katoličkog stanovništva uvek bivao i sad biva ignorisan u smislu priznavanja njegove legitimnosti i legaliteta, jer upravo u »vladanju protestanata« oni nalaze glavni uzrok političke diskriminacije katolika. Suprotno njima, protestanti su uvek videli represiju režima kao nužnu za održavanje sistema za čiju nefunkcionalnost je isključivi krivac, smatraju oni, »katoličko odbijanje« da priznaju legitimnost režimu. Međutim, od 1969. g. kada je zbog intenziteta i obima nemira britanska vlada bila prinuđena da pošalje oružane trupe[162] u Severnu Irsku, sve manje važi tvrdnja da protestanti u Severnoj Irskoj sebe smatraju Britancima, a katolici Ircima. Naime, sve veće nezadovoljstvo protestanata britanskom »direct rule« politikom bez vidljive alternative se proporcionalno manifestuje u njihovom sve masovnijem izjašnjavanju za ustanovljavanje nove, posebne »Ulsternacije«[163]. Uz to, treba imati u vidu da je pogrešno svođenje nemira u Severnoj Irskoj samo na formu »crkvenog rata« i pored toga što su sukobljene strane različito konfesionalno opredeljene. Konflikt je duboko klasne prirode, a bitna osnova nemira nije toliko verska koliko socijalna segregacija.

---

162 Na dan 2.1. 1986. britanske trupe u Severnoj Irskoj su brojale 9.000 vojnika (Politika« od 3. 1. 1986).

163 Vidi: Rose, R.: *Governing without Consensus — An Irish Perspective*, London, 1971, s. 485. i dalje.

Naime, stalna ekonomska i politička premoć protestanata u novijoj istoriji Severne Irske je dovela ne samo do političke diskriminacije katolika nego i do ekonomskog izrabljivanja »katoličke manjine« što je rezultiralo njenim hroničnim lošijim ekonomskim i uopšte socijalnim položajem u severnoirskom društvu. Tako npr. i danas teško ekonomsko stanje, a posebno visoka stopa nezaposlenosti, daleko više pogađaju katolike. Prividu »čisto verskog sukoba« doprinosi vešti propagandni i institucionalni manevri vlade, crkvi i partija kojima se odvlači pažnja sukobljenih od klasnih uzroka, a u prvi plan stavljaju etnička i konfesionalna dimenzija koje prikrivaju njegovu klasnu suštinu i čine sve drugo da kao klasni sukob ne ostane samo brižljivo prikriven verskim omotačem, nego i da ostane na nivou nemira, jer, kako primećuje Sorel, »ako je vešto usmeren, nemir može biti krajnje koristan« onima koji se »hvale da znaju ublažiti revoluciju«[164].

Uzroci ideološke, religijske i etničke prirode su uvek tesno povezani sa ekonomskim. Ipak do izražaja oni dolaze najviše u kriznim situacijama stvorenim neumešnošću političkog upravljanja, ili ekspanzivnim prodorom po sistemu vrednosti datog društva dezintegrirajućih obično novih političkih i moralnih stavova i sl. Uzroci političkog protesta se razlikuju od njegovog p o v o d a kao događaja čiji je redosled zbivanja doveo do njihovog manifestovanja.

Svaka klasifikacija političkog protesta treba da zavisi od:

1. broja i kompaktnosti aktera — učesnika, kako posrednih tako i neposrednih,

---

164 Sorel, G.: *Revolucija i nasilje*, Zagreb, 1980., s. 47.

2. stepena njihove organizovanosti i akcione sposobnosti (da li postoji čvrsto akciono jezgro odnosno politička organizacija, ili ne)
3. resursa — sredstva i mogućnosti kojima se raspolaže (informacionih, finansijskih i razornih),
4. izbora metoda, tipa i pravaca vođenja akcije,
5. ciljeva (neposredno-taktičkih i strateški projektovanih).

Kao osnovne vrste kolektivnog, odnosno masovnog nasilnog protesta možemo odrediti nasilne demonstracije, nerede, nemire i ustanak, dok je pobuna vid i ličnog i masovnog političkog protesta. Nekakvu sasvim oštru granicu između tih vrsta protesta je nemoguće precizno povući zbog prelaznih svojstava i semantičkog preklapanja pojmova. Njihova pojmovna srodnost podrazumeva i neke zajedničke definicione, pre svega, sadržajno-akcione komponente koje se izražavaju nejednakim intenzitetom i u nejednakim oblicima.

Razvoj i uspeh političkog protesta zavisi i od date sredine, odnosno društveno-ekonomskog trenutka u kojem se odvija, od motivacione i interesne osnove protesta aktera, odnosno baze iz koje se regrutuju učesnici, od odnosa sistema prema protestu i njegovom razvoju (institucionalni tretman), od interesa, mogućnosti i spremnosti činilaca da guše, odnosno potpomažu razvoj protesta, od tempa kojim se akcija vodi i ostvaruju ciljevi itd.

Povoljni uslovi za širenje razmera političkog protesta, posebno nereda i nemira, mogu biti veoma raznovrsni i prividno kontradiktorni: npr. dovoljan nivo svesti o svom položaju, ali, ujedno, i nizak nivo svesti koji omogućuje manipulaciju akterima nemira, zatim relativna klasna, rasna, nacionalna ili socijalna homogenost ojačana geografskom homogenošću ili lokacionim

grupisanjem kao etničkom izolacijom. Skoro svi ti uslovi postoje danas na Kosovu. Podvojenost koja nastaje usled »ograničenog opštenja i slabe međusobne povezanosti«[165] među učesnicima svakog političkog protesta, a posebno kod složenih formi kao što je npr. ustanak, jeste negativna pretpostavka po njihov uspeh. Kako primećuju još Marks i Engels »svi veliki ustanci u srednjem veku poticali su sa sela, ali isto tako nisu imali uspeha zbog podvojenosti i primitivizma seljaka koji je posledica te podvojenosti«.[166]

Da socijalni protesti poprimaju sve lakše i sve češće forme političkog nasilja nego što bi se to površnim pregledom njegove prisutnosti u savremenom društvu moglo zaključiti, pokazuje i primer nereda koje su u toku 1985. g. izazvala sportska borilačka društva Madagaskara nakon odluke vlade da se zabrani učenje ovih veština kao nehumanih i štetnih po zdravlje (posebno karate i kung fu) i koji na prvi pogled mogu biti protumačeni isključivo kao nepolitički izlivi masovnog nezadovoljstva. Međutim, članovi sportskih društava na koje se odnosila zabrana su u toku mirnih demonstracija izazvali nerede u kojima su bukvalno polomili vrat oko stotini omladinaca isključivo provladine orijentacije čime su neredi poprimili politički karakter, a pripadnici navedenih udruženja dobili tretman ne samo sportskih, već i političkih štetnih i u društvu nepoželjnih lica.[167]

Neredi nastaju kao rezultat pokušaja pobuna, ustanaka ili neke druge forme vršenja nelegalnog nasilja od strane više aktera, ali i kao rezultat prirodnih, ili na tehnički način izazvanih katastrofa, koje su do-

165 Marx, K., Engels, F.: *Nemačka ideologija*, Op. cit. s. 49.
166 ibid. s. 48.
167 Vidi »NIN« od 15. 09. 1975. g.

voljno intenzivne da bi uznemirile građane i dovele do masovnog paničnog i haotičnog ponašanja suprotnog važećim moralnim i pravnim normama. Tako npr. kataklizme, koje svojim pojavnim intenzitetom i teškim posledicama prekidaju normalan tok života velikom broju ljudi, uvek predstavljaju uzrok ispoljavanja do tad čoveku nepoznatih, potisnutih nagona za samoodržanjem, koji se u datim okolnostima ispoljavaju i kao nesolidarno, nelegalno i nemoralno masovno postupanje onih pripadnika društva kojima je to inače apriori strano kao vid ponašanja u normalnim uslovima. Dakle, neredi, za razliku od nemira, mogu da nastaju i kao rezultat delovanja elementarne nepogode na psihu čoveka, jednako npr. i kao rezultat socijalne provokacije, npr. usled nekontrolisanog izliva navijačkih strasti i sl. Iako mogu imati i jasnu političku konotaciju, ona obično nije izražena u toj meri kao kod nemira.

Kao nasilne političke nerede možemo odrediti one forme internog političkog protesta koje se ispoljavaju kroz asocijalno i destruktivno politički motivisano ponašanje grupe aktera koje karakteriše direktna kolektivna upotreba sile sa pretežno političkim instrumentalnim i simboličkim sadržajem, širokom violentno-pojavnom skalom i ograničenom mogućnošću uticanja na izmenu vladajuće političke strukture, i, obično, bez bitnog uticaja na promenu društveno-ekonomskog uređenja, pre svega zbog nedovoljnog stepena organizovanosti aktera i vremena njihovog trajanja. Tek unošenjem višeg stepena organizacije neredi mogu prerasti u više organizacione forme masovnog političkog nasilja kao što su npr. nemiri ili ustanak.

Razlika između nemira i nereda je i u tome što se u neredima više i eruptivnije oslobađaju prigušene emocije usled mogućnosti anonimnog i nekažnjenog

delovanja u gomili. Delovanje gomile kao oblik iskazivanja političkog protesta i kolektivnog, pretežno nagonskog i sugestivnog, reagovanja, ispoljeno u emocionalnom nastupanju bez naglašenog limita lične odgovornosti jeste krucijalna karakteristika svakog nereda. U ostalim, kao organizovanijim formama kolektivnog političkog protesta, ovako oblikovano delovanje je manje prisutno, jer je i manja mogućnost trenutnog gubljenja ličnog identiteta, odnosno njegovog utapanja u identitet mase. Usled različitog nivoa svesti koja i nije odlučujući agens niti uključivanja u nerede, a ni učestvovanja u njima, velik deo učesnika nereda je pre rukovođen emocijama, nagonima, radoznalošću kao težnjom za doživljajem novog i sl. nego jasno definisanim interesom i svešću o potrebi društvene opravdanosti izvođenja takvih aktivnosti.

Nasuprot tome, odlika nemira je dosezanje određenog nivoa svesti i njegovih učesnika o nekoj društvenoj pojavi, odnosno problemu, odnosno tuđem i sopstvenom položaju i stanju u društvu, kao i o položaju društvene grupe kojoj pripadaju, a koji je pretežno nastao kroz ideološko-političko delovanje (agitacija, propaganda i sl.). Nemiri se kao oblik složene političke aktivnosti razlikuju od nereda i po nizu nekih drugih svojstava kao što su viši stepen organizovanosti, veći broj permanentnih učesnika, veći teritorijalni i sadržajno-akcioni obim, vreme trajanja, trajnost motiva i interesa koji ih pokreću, intenzivnija intencionalnost, planiranje, jasnije definisani ciljevi akcije i teže razrešavanje i otklanjanje nemira kao forme socijalnog konflikta. Neredi su, dakle, uži pojam od nemira i njihov uvek mogući sastavni deo.

Pošto predstavljaju oblik protesne instrumentalne prinude radi ostvarenja konkretnih ciljeva političke ne-

rede ili manje nerede zbog relativno niskog stepena organizovanosti karakterišu više njihova simbolička i instrumentalna nego političko komunikativna funkcija. I kada su izolovani od širih društvenih gibanja, što npr. znači, ukoliko nisu sastavni deo jedne revolucije, oni predstavljaju i upozorenje prinudom i protestni signal vlastima na socijalni, ekonomski i politički položaj učesnika u neredima, demonstracijama, pobunama, ili, pak, indikator iskazivanja šireg političkog stava klasne, nacionalne ili rasne baze protesta npr. prema nečijoj trenutnoj politici, vlastima koje je sprovode, ili obliku društveno-ekonomskog uređenja. Upozorenje, odnosno protestni signal, nosioci i učesnici nereda nikada ne šalju u svoje ime, već i u ime onih čije interese žele i nameravaju zastupati ili to stvarno čine. Ograničenje nemira na legalni protest omogućuje šire uključivanje, odnosno mobilisanje učesnika. Kada je to svesni čin onih koji organizuju i vode nemire, može se govoriti o manipulaciji koja može ali ne mora imati negativnu konotaciju. U okvire manipulacije spadaju i nastojanja da se npr. neredima dâ oznaka potpune spontanosti, čak i kroz namerne propuste, jer savršenost organizacije u izvođenju nereda može da izazove podozrenje masa, pa i njihovu uverenost u postojanje manipulacije. Inače, kao segment političkog protesta, spontanost najčešće predstavlja snažan katalizator nereda, a potvrđuje se kroz iskazivanje emocija, što u okviru manipulacionog delovanja, kako pokazuju istraživanja[168], takođe može biti organizovano. Što su neredi ograničeniji na užu društvenu grupaciju (npr. pripadnici samo jedne manje nacije u višenacionalnoj sredini, studenti) utoliko se više povećava mogućnost da u cilju realiza-

168 Turner, R. H.: Op. cit., s. 177.

cije nužno tendiraju stvaranju čvrstog komunikacionog kanala sa onim društvenim snagama čiji bi direktan ili indirektan pritisak na vlast, bilo legalnim putem, bilo direktnim priključivanjima neredima i nemirima bar kao potvrda solidarisanja, omogućio realizaciju interesa aktera nemira, uzgred budi rečeno, uvek objektivno užih od proklamovanih i zastupanih. Tipičan primer za to je obraćanje francuskih i jugoslovenskih studenata 1968. g. radnicima. Karakteristična potvrda za ovaj stav je i ponašanje relativno malobrojnih protestnih grupa koje, što manje raspolažu sa snagom direktne prinude masovnog zamaha, sve više nastoje stvoriti komunikacioni kanal sa sredstvima informisanja. Onima koji su dovoljno moćni, dobro organizovani i brojni, i uživaju snažnu materijalnu i moralnu podršku spolja ili iznutra, borba za naklonost javnih glasila nije potrebna, zacelo bar ne u tolikoj meri.

Nakon obezbeđenja učešća masa, odnosno dovoljnog broja učesnika u neredima i nemirima nestaje potreba za iskazivanjem spontanosti i počinje organizovan rad od strane akcionog jezgra sa onima koji su se spontano, pa čak i olako priključili akciji. Dakle, iako mogu izgledati spontani, neorganizovani i neplanirani oni su to najčešće samo pojavno, odnosno za većinu posmatrača pa čak i učesnika. U praksi su uopšte jako retki oblici kolektivne političke prinude koji nisu bili deo taktike, odnosno plod planske akcije nekog organizovanog akcionog jezgra. Pri tom je svejedno da li se radi o rasnim, studentskim, etničkim odnosno nacionalističkim, ili čak, kao indikativno najbanalnijim, zatvorskim političkim neredima. Ilustracije radi uzećemo kao primer taktiku održavanja nemira u Severnoj Irskoj.

Taktika održavanja i razvijanja nemira u Severnoj Irskoj koji sa prekidima traju od 1966. g. izražena u paralelnom korišćenju legalnih puteva stvaranja nezavisnosti od strane Provisional Sinn Fein-a kao partije koja je legalno političko krilo pokreta i terorističkih akcija IRE nije obaranje postojećeg režima, ili primoravanje istog na željene ustupke kroz direktno oružano suprotstavljanje koje bi rezultiralo direktnim, nasilnim frontalnim duelom snaga vlade i separatista, već je to taktika iscrpljivanja protivnika kao stalna provokacija nasiljem i pretnjom koja izaziva atmosferu permanentne napetosti i hipersenzibilacije u tretmanu svakog, pa i najmanjeg političkog slučaja, dakle, atmosferu povoljnu za politizaciju masa u željenim pravcima političke akcije koja se sprovodi u datoj sredini, što sve zajedno, naravno uz sticaj nekih drugih, za ovu temu od manjeg značaja, iako ne i nebitnih okolnosti, poput posrednog porasta nemotivisanosti za rad i pada produktivnosti, doprinosi visokom stepenu nesnošljivosti političke i ekonomske situacije, kako na mikroplanu, tako i na nivou čitave političke zajednice. Strateški gledano, takva taktika treba da u određenoj etapi svoga razvoja kulminira kao ostvarena nemogućnost daljeg funkcionisanja društveno-političkog sistema usled nepostojanja pretpostavki za njegovo dalje legalno i legitimno funkcionisanje. Ili, drugačije rečeno takva taktika, ukoliko se iskaže u praksi kao potpuno uspešna, treba u tom momentu da, ili izazove poraz vladine politike koji bi se očitavao u priznavanju i ostvarenju zahteva autonomista, ili, u zavisnosti od stepena masovnog političkog nezadovoljstva, stepena naoružanosti i organizovanosti pristalica autonomista itd., da tek tada dovede do prerastanja postojećeg u jedan širi oružani sukob, koji treba rezultirati određenim, bar minimal-

nim ustupcima vlade autonomistima u svakoj fazi uspostavljanja bezkonfliktne političke situacije. Stoga smatramo da nije u pravu ni Benit[169], ni drugi analitičari delovanja irskog autonomističkog pokreta koji isključivo na osnovu ukupnog broja ubijenih pripadnika vladinih snaga, pre svega policajaca i vojnika, zaključuju da nijedna, pa ni britanska vlada ne može biti ovakvom taktikom čak ni ozbiljnije ugrožena, a da ni u kom slučaju ne može pred njom politički kapitulirati. Takođe, ne treba ni tako lako odbaciti broj ubijenih u irskom sukobu koji je 1969. do 1972. g. iznosio preko 2.200 žrtava.[170] Eskalacija nasilja izražena brojem žrtava ostao je značajan indikator za određivanje usmerenosti akcije i stepena ostvarene provokacije. Podaci za pojedine godine, uzeti sami za sebe govore o periodičnom dosezanju stanja sa atributima karakterističnim za građanski rat, mada ima godina koje su, gledano po ostvarenosti političkih efekata, bile uspešne u većoj meri po konačne ciljeve IRE iako je broj žrtava te ili prethodne godine bio daleko manji. Od ukupnog broja ubijenih do 1972. g. IRI se pripisuje ubistvo oko 600 pripadnika bezbednosnih snaga i institucija, i oko 300 policijskih saradnika, protestanskim paramilitarističkim organizacijama UDA i UVF oko 600, dok broj nedužnih iznosi oko 400 lica[171]. Pored broja ubijenih u bilans nemira u Severnoj Irskoj treba dodati i sledeće cifre[172] za period od 1968. do 1978. g.: oko 6.000 eksplozija bombi, preko 20.000 ranjenih, razorene čitave gradske četvrti itd. U taktiku nemira treba svakako uvrstiti i izazivanje znatnih materijalnih izdataka za održavanje

169 Vidi npr.: Bennett, R.: *The Black and Tans*, Boston, 1959.
170 Tieger, P. M.:*Irland*, München, 1984, s. 64.
171 ibidem.
172 Prema: Süddeutsche Zeitung« 21/22, 10. 1978, s. 13.

»normalnog stanja« funkcionisanja društveno-političkog sistema date sredine, što u savremenim uslovima svetske ekonomske krize predstavlja dodatni, ne samo politički već i ekonomski kamen oko vrata svakoj vladi čija zemlja traži izlaz iz postojećih ekonomskih teškoća.

I dok se kao taktički ciljevi »Provisional IRA« mogu odrediti onemogućenje funkcionisanja političkog sistema, prisiljavanje Britanaca na povlačenje, suzbijanje »unionizma« kod protestanata i sl., njeni strateški ciljevi su sticanje nezavisnosti, a sve više i ostvarenje socijalističkog društva. Glavna uloga u preoblikovanju osnovnog istorijskog zahteva IRE za nezavisnošću uz zahtev za stvaranje federacije sa Velikom Britanijom kao prelaznog rešenja do ostvarenja konačnog cilja — Irske Socijalističke Republike, se pripisuje vice prezidentu »Provisional Sinn Fein-a« — Geri Adamsu[173].

Forme u kojima se mogu ispoljiti nemiri su vrlo raznovrsne, a jedna od najčešćih su demonstracije. Prethode im dogovorni skupovi ili zborovi. Njihova odlika je javnost u organizovanom, planskom i ciljnom masovnom izražavanju (ne)saglasnosti sa određenim političkim stanjem, zbivanjima i procesima, odnosno odlukama i rešenjima, kako u datoj sredini tako i van nje. Kao osnova grupisanja u demonstracijama se obično iskazuje solidarnost u kolektivnom reagovanju i saglasnost sa mišljenjem akcionog jezgra koje planira, priprema i vodi demonstracije. Stoga se ni uzrok, odnosno povod demonstracije ne mora neposredno ticati svih učesnika — demonstranata. Osnovna odlika demonstracija je emotivno, i svesno kolektivno, reagovanje na iste podsticaje. Po svojoj ciljnoj usmerenosti predstavljaju ambivalentnu manifestaciju protivljenja,

173 Vidi npr.: Tieger, P. M.: op. cit., s. 64.

jer je njima uvek izraženo protivljenje nekom kao istovremena podrška nekom drugom, i obrnuto. Prema obuhvatu i prostoru mogu se kretati od usko lokalnih do internacionalnih.

Politička pobuna se može odrediti kao vid lične, grupne ili kolektivne aktivnosti na planu suprostavljanja oficijelnom, legalnom ili priznatom, kao i nametnutom vođstvu, odnosno upravljačkoj strukturi usled nesaglasnosti sa postojećim ili planiranim stanjem i odnosima koju karakteriše veći ili manji stepen usklađenosti akcija organizovanih učesnika u pravcu ostvarenja ciljeva koji se, prema proceni vođstva pobune, ne mogu realizovati mirnim putem, odnosno, kojima se povećavaju izgledi za pospešivanje realizacije kroz organizovano izvođenje nasilja.

Svetozar Marković određuje bune (pobune) kao forme ličnog, grupnog ili masovnog političkog ili socijalnog protesta koje mogu biti izraz i indikator opstajanja »osećanja čovekovog dostojanstva i prvog čovekovog prava: vlastitost od sebe samog«[174], a posebno u situacijama kada se permanentno vrši brahijalno nasilje nad jednim narodom. Tada je »svaki ustanak prirodan, neizbežan, dakle zakonit čim je izazvan nasiljem čoveka nad čovekom i čim je upravljen na to da se sloboda ličnosti utvrdi«.

Pored istorijski progresivnih buna, kao buna organizovanih od strane akcionog jezgra koje ima jasno određene, progresivne ciljeve, on razlikuje i bune sa konfuznim programom ili bez njega, koje nastaju i završavaju kao prosti izlivi masovnog politiziranog nezadovoljstva ispoljeni u nasilju nad stvar-

---

174 Svetozar Marković: *Buna i revolucija*, Sabrani spisi, Beograd, 1965. g., knj. II, s. 387—388.

nim protivnikom ili simbolima njegove vladavine, koji u suštini osporavaju legitimnost režima, a neretko se i obraćaju sa svojim zahtevima visokim, tradicionalnim autoritetima, i kao treću vrstu — kontrarevolucionarne pobune kao one »bune koje su upravljene na to da obore ustanove koje ujemčavaju narodnu slobodu«[175]. Njihova kontrarevolucionarnost proističe iz činjenice da se vrši nasilje nad narodom, jer po njemu, dok nasilje klase nad klasom može biti istorijski opravdano i revolucionarno ukoliko je u funkciji klasnog oslobođenja, svako nasilje nad jednim narodom nema svoga opravdanja i sa stanovišta ostvarenja socijalističke revolucije nužno je kontrarevolucionarno i kontraoslobodilačko. Zato i podvlači da se pri određivanju karaktera bune »ne meri po uspehu, već po tome: kakvim je pobudama izazvana i kakav joj je cilj«[176].

Istražujući zakonitosti izrastanja masovnog iz pojedinačnog i grupnog nacionalnog otpora Svetozar Marković, ponet njemu bliskom slobodoljubivom tradicijom srpskog naroda, uzima srpske hajduke za primer efikasnog individualnog nacionalnog protesta izraženog u formi lične pobune protiv ugnjetačkih društvenih odnosa. Mada je sa stanovišta procene krajnjih konktretnih učinaka njihov otpor bio iracionalan, on je kvalitetom akcije, kao osvetničkog herojstva par ekselans, projektabilno doprinosio podizanju morala i razrastanju svesti o potrebi otpora, kao i širenju akcione spremnosti, doprinoseći time i kvantitetu pobune koja iz lične, hajdučke, prerasta u širu, grupnu ili čak opštenarodnu. Po njemu, više istim motivima pokrenutih pobuna prerastaju, ukoliko postoji mogućnost borbenog

175 ibid., s. 388.
176 ibidem.

komuniciranja u ustanak koji zbog svoje masovnosti može biti forma otpočinjanja revolucije, jer »tek kad se u jednom pokorenom narodu pojavi mnogo ljudi, koji po svom ličnom osećanju ne mogu da trpe nasilje, onda je tek mogućan zajednički rad za oslobođenje od tiranije: prevrat ili revolucija«[177].

Proces artikulacije i organizacije otpora klase i njegovo manifestovanje u formi pobune pregnantno je izložen u »Manifestu«: »radnici otpočinju da stvaraju koalicije protiv buržoazije; okupljaju se za održavanje svoje najamnine. Oni osnivaju čak i trajna udruženja da bi se snabdijevali sredstvima za slučaj bunta. Borba se mestimično pretvara u pobunu«[178].

Pobuna sadrži mogućnost fokusiranja agresivnosti na jedan određeni objekat, ali istovremeno i mogućnost njene socijalne entropije. Ostvarenje prve mogućnosti još uvek nije siguran dokaz uspeha pobune, kao što ni druga varijanta ne znači uvek njen poraz. Entropija može doprineti i rasprostiranju ideja ili iniciranju drugih pobuna na širem planu, što može imati veće efekte za pobunu koja je malih razmera nego što je uništenje nekoga objekta na koga je fokusirana agresivnost pobunjenih.

Sami po sebi neredi i nemiri, kao ni ustanak, nisu revolucionarni, kao što nisu ni kontrarevolucionarna pojava. Da bi jedan nasilni otpor, odnosno socijalni nemir ili ustanak stekao atribut revolucionarnosti neophodno je u cilju adekvatnog određenja pomno istražiti njegove uzroke i mesto javljanja, kao i obim i intenzitet ispoljavanja, utvrditi ko su mu nosioci, kojim sredstvima se koriste (ili nameravaju da se koriste) i

177 ibidem.
178 Marx, K., Engels, F.: *Manifest Komunističke partije*, Dela, t. 7, s. 387.

raspolažu u datim uslovima, čiju i kakvu podršku očekuju, čiju i kakvu podršku već uživaju, kakve su realne mogućnosti prerastanja u više organizacione forme političkog nasilja i, posebno, kakvi su im ciljevi.

Svako paušalno određenje samo na osnovu jednog ili nekoliko ovih elemenata ostaje na nivou nenaučnog nagađanja o njihovom karakteru i kao takvo samo hipotetičke vrednosti. Tvrditi, na primer, da je svaki politički protest koji se javlja u okvirima kapitalističkog društva revolucionaran samo zato što se događa u njemu, jednak je zabludi da su svi politički protesti kontrarevolucionarnog karaktera ako se javljaju u socijalizmu. Npr. protesti, posebno nenasilni, mogu predstavljati izraz političkog protestnog držanja čitavog društva, a ne samo klase ili partije, uperenog protiv nametanja ideje i načina društvenog razvoja, sa strane, tuđih specifičnom biću toga društva, kao što je to bio slučaj 1948. g. Politički protesti, dakle, nemaju samo ciljno-interni već i ciljno-eksterni karakter. Različiti vidovi nemira i kolektivnog revolta se mogu javiti i povodom eksternih uzroka koji ne ugrožavaju direktno nosioce otpora, što, na primer, previđa Gar, kao, uostalom, i, svi drugi bihevioristi. Karakterističan primer za to predstavljaju i brojne demonstracije i drugi vidovi ispoljavanja masovnog revolta u SFRJ upereni protiv vođenja rata u Vijetnamu i intervencije u ČSSR 1968. g. i sl.

Kao i sve ostale forme političkog nasilja i neredi i nemiri mogu biti povezani sa nekim drugim violentnim oblicima političkog ponašanja. Npr. nasilne demonstracije mogu biti sastavni deo građanskog rata, ili u neposrednoj vezi sa revolucijom ili kontrarevolucijom koja se priprema i izvodi u datom društvu. U

tom slučaju lakše se da odrediti njihov profil kao vid revolucionarnog, revolucionarno neutralnog ili kontrarevolucionarnog delovanja.

Politički protesti ispoljeni kao neredi i kao nemiri su mogući u svakom klasnom društvu i svakom tipu društveno-ekonomskog uređenja, pa i u socijalističkom, jer ni njegov razvitak nije rasterećen od objektivnih i subjektivnih slabosti, niti teče pravolinijski. I ono, kao i svako klasno društvo, ima svoje klasne neprijatelje kao i zastupnike zlonamernih ili dobronamernih ideoloških stranputica čiji su interesi suprotni istorijskim ili strateškim interesima radničke klase i njene avangarde. Kao klasno, socijalističko društvo mora posedovati potencijalnoj kontrarevolucionarnoj opasnosti relevantnu odbrambenu moć ukoliko hoće da se kao takvo održi. Stoga su brojne naučne tvrdnje o nemoći socijalizma da savlada unutrašnje slabosti nenasilnim putem najčešće samo u službi komparativnog isticanja fiktivne prednosti kapitalističkog poretka na tom planu, kao što je, na primer, i ova Valdmanova: »Samo u pluralističkim društvima, u kojima je državna sila ograničena, uspevaju se pobunjenički pokreti obuzdati i dobiti karakter jedne ograničene epizode«[179].

Zbog bizarnosti, štrajk gladu kao oblik političkog protesta zaslužuje posebnu pažnju.

Kao oblik političkog ponašanja štrajk glađu je, najkraće rečeno, specifičan vid autodestruktivnog, politički motivisanog protestnog ponašanja, koje u biti predstavlja ništa drugo do svesno i sistematsko (političko) nasilje nad sobom, koje u zavisnosti od postavljenih ciljeva, zahteva, stepena razumnosti onih kojima je

179 Waldmann, P.: op. cit., s. 40.

upućeno i uslova da se zahtevima štrajkača izađe u susret, može rezultirati u rasponu od psihofizičke iscrpljenosti do smrti.

Štrajk glađu se ispoljava kao nelegalan (zakonom nepredviđen) medijski atraktivan vid pritiska na vlast sa ciljem pridobijanja dela javnosti za ostvarivanje zahteva za koje se procenjuje da se mogu, ili tek unekoliko mogu, ostvariti legalnim putem. U tom smislu štrajk glađu je politički angažman kojim se u prvi plan dešavanja nastoji staviti onaj koji štrajkuje i isključivo njegova volja; to je svojevrsni voluntarizam u politici nezavisno od toga da li su zahtevi štrajkača opravdani ili ne.

U zavisnosti od demokratičnosti sistema u kojem se odvija može biti, s jedne strane, iznuđen oblik političke borbe, poslednje sredstvo ukazivanja na čin nepravde, onda kada su iscrpljena sva druga sredstva komuniciranja u okviru institucionalizovanih političkih rešenja. Na drugoj strani, može biti ne samo vid političkog eksentrizma, već socijalni egzibicionizam kojim se često uz najavljenu ili izraženu pretnju demokratičnosti sistema, nastoji manipulisati delom javnosti da bi se ostvarili ciljevi štrajka koji, inače, ne moraju uvek biti realno ostvarljivi, niti u vezi sa istinskim zadovoljenjem društvene, pa čak i lične pravde.

Budući da je štrajk glađu uvek i svojevrsni apel savesti koji po pravilu nailazi na širok odjek, ako ne sopstvene onda inostrane javnosti, uvek je spojen sa očekivanjem realne ili pretpostavljene solidarnosti zbog čega može imati kolektivni, pa i masovni karakter.

4.2.2. Terorizam

Kao višedimenzionalni politički fenomen savremeni terorizam se može teorijski najopštije odrediti kao složeni oblik organizovanog, individualnog i ređe institucionalizovanog političkog nasilja obeležen zastrašujućim brahijalno-fizičkim i psihološkim metodama političke borbe kojima se obično u vreme političkih i ekonomskih kriza, a retko i u uslovima ostvarene ekonomske i političke stabilnosti jednog društva, sistematski pokušavaju ostvariti »veliki ciljevi« na način potpuno neprimeren datim uslovima, pre svega društvenoj situaciji i istorijskim mogućnostima onih koji ga kao političku strategiju upražnjavaju.

Društveno-ugrožavajući opus terorizma obuhvata otmice, ucene, pretnju silom u okviru intenzivno psihološko-propagandne delatnosti, psihofizičko zlostavljanje, atentate, sabotaže, diverzije, pojedinačna i masovna politička ubistva, intenciju ispoljavanja ređe nad stvarnim i potencijalnim protivnicima, a češće nad nevinim žrtvama.

Kao vid individualnog, nelegitimnog, nelegalnog i neinstitucionalnog nasilja terorizam je uvek okrenut protiv određenih institucija nekog društva, odnosno in concretum protiv neke države. Ukoliko je vid državnog nasilja, čak i kada je formalno-pravno legalan, ne nalazi legitimne osnove u relevantnom etičkom i progresivnom pravnom kodeksu međunarodne zajednice.

Pod državnim terorizmom mogu se smatrati po formi i sadržini klasični teroristički akti specifični po tome što su javno izvedeni od strane pripadnika vojnih, policijskih ili plaćeničkih snaga neke zemlje izvan njenih granica, a po odluci njenih vlasti, kao specifični vid ostvarenja politike sile u međuna-

rodnim odnosima. Najsvežiji primeri državnog terorizma su izraelsko bombardovanje naselja PLO u Tunisu i američka otmica egipatskog aviona u novembru 1985. g. U širem smislu pojam državnog terorizma takođe obuhvata i javno ili direktno dirigovani individualni terorizam od strane nekih država odnosno njihovih institucija.

Po svojoj ideološkoj osnovi terorizam može biti fašistoidan (ultradesni) ili anarhoidan (ultralevi) vid političkog delovanja, a najčešći motivi koji ga pokreću su usko-nacionalne, separatističke ili neke druge teritorijalno-pretenzione, kao i religiozne, rasne ili revanšističke prirode.

Pored niza naučnih pokušaja, pri određenju definicionog okvira terorizma javlja se i čitav niz raznovrsnih nenaučnih pokušaja koji rezultiraju odgovarajućom pojmovnom zbrkom koja dalje izaziva njoj relevantne kolokvijalne zabune. U cilju pojmovnog pojašnjenja terorizma bilo bi neophodno ukazati bar na dve osnovne greške koje često srećemo pri definisanju terorizma.

Prva greška je podvođenje borbe istinskih oslobodilačkih pokreta pod terorizam i ona je uslovljena uglavnom razlozima ideološke prirode, te je upravo stoga najčešće prave autori[180] iz onih država i struktura koje i inače nastoje ugušiti ili bar omesti oslobodilačke i druge progresivne pokrete u zemljama u razvoju. Simptomatično je da paralelno sa istom tezom nastupaju i njihovi zvanični predstavnici u raznim međunarodnim forumima, pre svega u Organizaciji ujedinjenih nacija, težeći da sve oslobodilačke pokrete podve-

180 Kao tipičan primer u mnogobrojnom nizu sličnih radova izdvajamo: Parry, A.: *Terrorism from Robespiere to Arafat*, New York, 1976.

du pod pojam terorističkog delovanja čime pokušavaju obezbediti i odgovarajuće sankcije međunarodne zajednice prema njima. Pokušajem izjednačavanja stvarnih boraca za nacionalno, socijalno i klasno oslobođenje sa teroristima teži se ostvarenju dvostrukog međunarodnog efekta. Prvi je diskvalifikacija antikolonijalne i uopšte revolucionarne borbe na svetskom planu, a drugi efekat treba da bude perfidno uzdizanje pojedinih desničarskih terorističkih grupacija, iza kojih stoje ne samo reakcionarni krugovi, nego i vlasti određenih zemalja, na nivo boraca za slobodu. Zagovornici ove teze, kao po pravilu, traže oslonac za nju u postojanju međunarodno priznatog prava na pobunu, zaboravljajući ili previđajući da je ono legitimna osnova za nasilno političko delovanje samo ukoliko ne postoji ni jedan drugi put realizacije fundamentalnih ljudskih prava što kod terorizma očigledno nije slučaj.

Druga, takođe veoma česta definiciona pogreška jeste nerazlikovanje terorizma od ostalih mnogobrojnih oblika političkog nasilja, odnosno svođenje svih oblika političkog nasilja pod nazivnik terorizma iako je on samo jedan od složenih oblika društvenog nasilja ispoljenog u sferi politike. Posebno je upadljivo nerazlikovanje terorizma od terora.

4.2.3. Subverzija

Kao složeni oblik institucionalnog nasilja koje karakteriše indirektna i direktna primena sile, subverzija se može definisati kao nastojanje i realizacija nastojanja maksimiliziranog prodora takvih globalnih ideoloških, ekonomskih i kulturnih obrazaca i odnosa, i po ukupan profil društva bitnih društvenih i privred-

nih usmerenja, (kao i parcijalnih poput načina vojne obuke, tržišne orijentacije i sl.), sve do načina individualnog i kolektivnog življenja (potrošački mentalitet) koji omogućavaju realizovanje strateškog cilja nosioca subverzije, u odgovarajuće pore društva — objekta subverzivne penetracije. Strateški cilj svake subverzije je destabilizacija određenog društveno-političkog sistema iznutra, putem suptilnih penetracionih i rušilačkih tehnika u takvoj meri da nosilac subverzije može, u prvom redu bez vojne intervencije, međunarodne osude i uopšte posledica, a sa relativno malim materijalnim ulaganjem i neznatnim ljudskim gubicima ili bez njih[181], realizovati svoje strateške, političke, privredne i vojne interese prema objektu subverzivne penetracije, ili, u meri da se usled slabljenja odbrambenog potencijala objekta subverzije znatno može olakšati, kako direktna vojna intervencija zemlje, — nosioca subverzije, tako i prevratnička politička akcija određenih političkih struktura i snaga unutar zemlje — objekta subverzije, čije političke aktivnosti vode ostvarivanju ciljeva istovetnih sa ciljevima nosioca subverzije.

Tehnike subverzija su vanredno širokog spektra, te ne isključuju ni jednu moguću aktivnost ukoliko ona vodi željenom cilju. Odlika uspešno organizovanog subverzivnog delovanja jeste iznalaženje za datu sredinu upravo njoj primerenih metoda što često otežava prepoznavanje nekih suptilnih subverzivnih aktivnosti

181 Rat u Vijetnamu je koštao između 350—400 milijardi $, njime se nisu ostvarili predviđeni ciljevi, trajao je 15 godina i doneo puno međunarodnih i unutrašnjih problema SAD. Nasuprot njemu, subverzivno angažovanje SAD u Čileu je koštalo svega 8 miliona $, operacija je trajala veoma kratko, ostvaren je ekonomski efekat denacionalizacijom rudnika bakra, a bez direktnog angažovanja vojne sile SAD i ijedne ljudske žrtve.

kao što su špijunaža i sabotaža, sve dok one ne dobiju izrazito vidljiva obeležja. Ipak, neki od metoda subverzivnog delovanja se mogu izdvojiti kako po svojoj očitosti (terorizam i diverzija), tako i po učestalosti, odnosno omiljenosti primene od strane nekih nosilaca subverzije.

S obzirom na to da su u okvirima subverzivnog delovanja na planu izazivanja i produbljivanja kriznih situacija, rukovodeći politički, kao i privredni, vojni i naučni slojevi jednako važan, ako ne i važniji cilj »subverzivne obrade« od mase, češće je subverzivna pojava planiranje i ostvarivanje korumpiranja rukovodećeg političkog, privrednog, vojnog i naučnog kadra zemlje — objekta subverzije, nego sama indoktrinacija masa na koju se inače, mnogo upozorava od strane tih istih slojeva koji sebe neretko smatraju, već po svojoj društvenoj funkciji, odnosno, po samoj prirodi svoga mesta u društvu, imunim na subverzivne uticaje, zaboravljajući da su oni pri tom poželjniji, i zato i napadaniji objekt indokrinacije i uopšte subverzivne aktivnosti iz više mogućih razloga. Kao prvo, koherentniji su kao sloj, to je lakše i brže moguće izgraditi tehniku pristupa, drugo, čitav sistem se lakše i brže okreće u željenom pravcu njihovom »obradom« nego npr. izazivanjem nemira u bazi društva koje je često potom za nosioca subverzije teško i usmeravati i kontrolisati, treće, u planovima zemalja — nosilaca subverzije »obrada« rukovodstva ima, i za njih ne bez značaja, daleko povoljniji finansijski efekat, jer po pravilu zahteva daleko manje investicije od onih koje su potrebne za »obradu masa«, a koje jednako poželjno vode realizaciji njihovih interesa. Iz svih tih, kao i mnogih drugih razloga, subverzivna »obrada« rukovodstva uvek ostaje kao primarni i trajni cilj i metod

subverzije, bez obzira na to što paralelno možda teče uspešna subverzivna aktivnost u masama sa ciljem stvaranja određenih, po zemlju nosioca subverzije poželjnih i bitnih promena u širim društvenim slojevima i uopšte u društvenom biću.

Kako je zajedništvo jedna od najvećih prepreka svakoj subverziji, razbijanje teritorijalnog integriteta i svakog vida društvenog zajedništva se takođe može svrstati u klasične metode subverzivne aktivnosti koje vode gubitku nezavisnosti objekta subverzije.

Najčešće korišćena u tom cilju je tzv. »tehnika društvenog rascepa«, odnosno, korišćenje jedne ili više od sledećih mogućih *divide et impera* varijanti:

1. rascep u političkim, privrednim, vojnim, naučnim i kulturnim vrhovima datog društva,
2. rascep između određenih vrhova (npr. između političkih i vojnih ili naučnih i političkih),
3. rascep odgovarajućeg vrha i baze (npr. političkog ili privrednog rukovodstva i baze),
4. rascep u bazi društva (između određenih društvenih grupa korišćenjem međunacionalnih ili religioznih problema ali i ubrzavanjem raslojavanja putem socijalnih razlika i sl.).

Do ostvarenja ciljeva nosioca subverzije može dovesti primena jedne ili više varijanti tehnike raskola, pri čemu, neretko, uspešno ostvarena jedna od varijanti, preduslovljava ostvarenje drugih. Nije stoga retkost da se u subverzijom inficiranom društvu postigne mogućnost korišćenja svih kombinacija istovremeno, pri čemu je manje verovatno to da se sve one jave u podjednakom intenzitetu. Osnovi rascepa: klasni antagonizam, i posebno nacionalna i religijska netrpeljivost, nedostatak demokratije, izražene velike socijalne nejednakosti u uslovima nagle, duboke, trenutne ili

trajne, ekonomske i političke krize, postojanje nekih specifičnih tradicionalnih žarišta i nemira i sl.

Kao osnovna, mogla bi se odrediti tri kanala subverzije na ovom planu njenog razvijanja koji pritom nisu oštro razdvojeni, već, naprotiv, njihovi ogranci su mahom čvrsto isprepletani:

1. ideološko-kulturni kanal subverzije (prodor ideologije, kulture i jezika),
2. privredni kanal subverzije (različiti oblici stvaranja ekonomske, a time i političke zavisnosti kroz niz represivnih ekonomskih radnji),
3. vojno-obaveštajni kanal subverzije (od vezivanja putem kupovine oružja do vojno-policijske obuke, ili do stvaranja raznorodnih saveza i ugovora o pomoći i sl.).

Subverziji se jedno društvo može uspešno suprotstavljati na razne načine, a u prvom redu se mora, ne samo radi preventive, poslužiti podizanjem svesti i uopšte ideološkom akcijom. Najbolja zaštita od subverzije je stvaranje svog sopstvenog ideološkog identiteta primerenog datom društvu u svakom pogledu, jednako kao i stvaranje neovisnih privrednih, vojnih i samozaštitnih resursa moći koji obezbeđuju snagu samostalnosti društva. Tek onda se može uspešno ostvariti i svaka druga preventivna zaštita sa punim uspehom, jer, tek u tom slučaju postoji realna osnova globalne antisubverzivne preventive. Pri ovakvim razmatranjima uvek ostaje otvoreno pitanje suprotstavljanja subverziji nasiljem u cilju zaštite društva. Ono što je po nama nesporno jeste da kao vid nasilja koji se može koristiti u cilju zaštite društva od subverzije ostaje, u prvom redu, realnoj opasnosti primereno, institucionalizovano, kao legalno i legitimno, protivnasilje.

4.2.4. Represija

Polazeći od toga da je osnovna karakteristika svake države postojanje represivne funkcije može se reći da u istoriji ljudskog društva nema poretka ni društveno-političkog sistema koji se ne služe represijom, odnosno ne pretpostavljaju represiju kao način svoga održanja i ostanka vladajuće klase na vlasti, odnosno regulisanja socijalnih konflikata i obezbeđenja poštovanja važećih pravnih, pa, ponekad, i nekih verskih, običajnih i moralnih normi putem državne prinude. Svaka klasa na vlasti, u svakom obliku vladavine, je u istorijskoj poziciji da se radi realizacije svojih posebnih interesa služi i represijom, pa je stoga svako klasno društvo — društvo koje karakteriše prisutnost represije.

Dok građanski teoretičari napadaju svaku represiju u socijalističkom društvu, a često nalaze sasvim logično reaktivnom represiju sistema nad snagama koje u buržoaskom društvu pokušavaju izvesti revoluciju, u redovima neomarksista i neoliberala svaka vrsta represije smatra se neopravdanom zbog svoje nasilne, kao nehumane dimenzije, navodno potpuno strane biću socijalizma, odnosno, univerzalnog humanizma, a teoretičari »realnog socijalizma«, su, (pre)poznati po tome što u krajnjoj liniji uvek (pro)nalaze opravdanje za sve vrste represija u socijalističkom društvu ukoliko one kao sredstvo nalaze svoju formalnu opravdanost u cilju bez obzira na njihovu određenost, odnosno neodređenost njime. Ipak, ono u čemu bi se svi oni mogli složiti jeste činjenica da već raznorodnost pojavnih formi represije kao složenog oblika političkog nasilja u svakom društvu nameće, kao uostalom i njihova kauzalna složenost, sasvim pažljiv pristup i analizu. Represija, kao sistem legalnih prinudnih aktivnosti

vladajućih, sama po sebi, kao uostalom i svaki drugi oblik političkog nasilja, iako nepoželjna, nije nezavisno od ukupne politike ni pozitivna ni negativna. Ona je uvek sredstvo i deo politike vladajućih čiji će karakter odrediti ne samo cilj već i nužnost njene upotrebe, koji, iako ga ne mogu apsolutno etički opravdati kao sredstvo, ipak mu određuju karakter u smislu pretežnosti njegove konotativne akcione pozitivnosti odnosno negativnosti, što znači da je represija sredstvo vladanja čiji intenzitet i obim trebaju u slučaju primene u socijalističkom društvu biti proporcionalni izraženoj potrebi zaštite istinskog klasnog, a ne grupnog ili pojedinačnog interesa, i kao takvo i moguće opravdano krajnje nužno klasno sredstvo zaštite revolucije.

Represija je nemoguća ukoliko vlast nema apsolutnu kontrolu i punu naredbodavnu moć nad v o j n o m s i l o m. Smanjenje naredbodavne moći i kontrole nad njom automatski povlači i smanjenje represivnih mogućnosti, a time i prerogativa same vlasti. U »Klasnim borbama u Francuskoj« Marks pokazuje svu nesuvislost zahteva stranke reda za represijom u uslovima kada se »njena represivna snaga desetostruko smanjila, dok se otpor ustostručio«.[182] I, dalje, podrugujući se njenoj nemoći na planu kontrole i izvođenja vojne akcije: »Zar na glavno oruđe same represije, na vojsku, ne treba da se primeni represija?«[183], pokazujući tako da vlast nije stvarno vlast ukoliko nema instrumente za sprovođenje vladavine, odnosno mogućnosti da kazni one koji joj otkazuju poslušnost, nepriznajući je u stvari kao vlast. Socijalni preventivno-

182 Marx, K.: *Klasne borbe u Francuskoj*, Dela, t. 10, s. 78.
183 ibidem.

-kontrolni model represije ima svoj puni učinak samo ukoliko je legalno postavljen kao socijalno pravedan, primeren suzbijanju opasnosti po društvo, nekompromitovan i prospektivan. Prema intenzitetu represije se kreću od manje povezanih sa direktnom upotrebom sile da bi se skala violentne intenzivnosti represija povećavala i najzad završila sa represalijama koje karakteriše veoma intenzivni nasilni metod sprovođenja obeležen izrazitom brutalnošću. Represija se može i usled objektivnog sticanja okolnosti intenzivirati pa da sistem ipak još uvek ne preraste u strahovladu, ali ne i ukoliko represija i po svom obimu i po intenzitetu u dužem periodu, čak iako je neminovno bitno uvećana, postane jedna od najvažnijih funkcija date države, jer se onda, potpuno kao i u slučaju nepravednog hipertrofiranog trenda rasta represije može govoriti o tom sistemu kao o sistemu terora. Ili, kraće rečeno, kada nasilje predstavlja osnovno načelo, a represija stil vladanja i organizacije života jednog društva, to znači da se vladajući poredak u njemu može označiti kao terorski. Za stanje hiperrepresije je posebno karakteristično vansudsko, dakle, nelegalno, iako institucionalizovano nasilje.

Represalija je konkretna forma obično nelegalne nediskriminativne represije masovnih razmera od strane vlasti ili zavojevača na zauzetoj teritoriji nad mesnim stanovništvom u cilju odmazde ili zastrašivanja jer su moguće žrtve ne samo odrasli kao potencijalno sposobni da pruže otpor, već svi, što znači, npr. i deca[184]). Od savremenih primera velik broj je

184 Prema anketi Vilijama Tajpera, direktora Dečjeg instituta Mersi koledža, (Njujork), objavljeno u časopisu »Remparts« 1 /66, u vijetnamskom ratu je ubijeno 250. 000, a ranjeno 750.000 dece. Vidi: Raselov sud, Beograd, 1967, s. 392.

vezan za vijetnamski rat. Dosledno sprovođenje doslednog slogana represalije zamišljene na »američki način« (»sve uništiti, sve spaliti, sve pobiti«) je, pomoću prekog suda i češće bez njega, rezultiralo spaljivanjem živih Vijetnamaca, javnim silovanjima, klanjem dece i neumornim radom najnovijeg egzekutivno-dželatskog pronalaska — montažne giljotine koja je u tom ratu zaobišla tek poneko selo. Poseban vid represalije je retalijacija, uzvraćanje neke države, odnosno međunarodnog subjekta, istim činom na neki čin povrede međunarodnog prava.

Za razliku od sistema terora sistemi u kojima postoji represija primerena potrebama socijalne sigurnosti datog društva omogućuje pojedincu da živi bez straha od kazne ukoliko je nevin, što nije slučaj sa načinom života u terorskim sistemima. Svaka hipertrofirana, objektivnoj potrebi klase proletarijata neprimerena represija samo može u biti da škodi stvarima revolucije i socijalizma. S jedne strane, ona institucionalno jača socijalističku revoluciju, ili s druge, bitno umanjuje veru masa u njenu emancipatornu funkciju, i u demokratičnost novog sistema od čega je daleko veća šteta nego što je moguća korist od bilo kakve institucionalizacije revolucije. Kao »zakonito nasilje« nasleđeno od starog društva represija treba sve više da postaje strano biću socijalizma ne tako što će se čekati na otklanjanje objektivnih činjenica koje je uslovljavaju, i ne samo tako što će kao praksa sve više nestajati i javljati se sve više kao iznimna praksa revolucionarnog subjekta, nego i tako što će sve manje biti i sama mogućnost socijalizma.

Kada je reč o primeni represivnih mera u socijalističkom društvu treba reći i to da je svaki zahtev za

ukidanjem represije u uslovima postojanja države i klasnog društva ništa drugo do anarhoidna besmislica. Svaka klasa na vlasti koristi represiju u cilju zaštite poretka. No, u socijalističkom društvu ona treba da je koristi se izraženom tendencijom odumiranja i kao oblik legalnog i legitimnog nasilja u granicama zakona ili Ustava težeći pritom afirmaciji svojih novih demokratskih institucija i odnosa. Na planu doslednosti tom principu socijalističko društvo treba da predstavlja uzor tako što će se u njemu, u spektru mogućih mera koje su u funkciji odbrane i zaštite revolucije i društva, represija stvarno nastojati da koristi kao poslednje moguće sredstvo zaštite revolucije i u obimu primerenom stvarnoj opasnosti. Nažalost, istorija socijalizma je puna obrnutih primera. Upravo i po tome se na ovom planu SFRJ razlikuje od onih »zapadnih demokratija«, i socijalističkih zemalja koje su sredstva državne prinude intenzivno koristile u prošlosti, ili i danas koriste, kao primarni faktor zaštite poretka. Stoga je i svaka teorijska dilema da li se na sadašnjoj etapi razvoja samoupravnog socijalizma mogu primenjivati sredstva represije veštačka. Ona se mogu i ponekad moraju koristiti, ali pri tom ne treba ni zaboraviti da sredstva državne prinude, odnosno represivne mere, treba primenjivati samo onda kada je to zaista neophodno sa gledišta odbrane socijalističkog i samoupravnog poretka.

Ključno i primarno pitanje budućnosti socijalizma nije i ne može biti pitanje oblika i sredstava represije, već ono koje mu je rodno tlo, a to je pitanje potrebe njenog opstanka i njene perspektive tj. važenja u budućnosti, odnosno pitanje doslednosti u prevazilaženju svakog nasilja, pa time i represije.

4.2.5. Teror

4.2.5.1. SISTEM TERORA

Nerazlikovanje terora od terorizma, koje je vrlo često, vodi pojmovnoj i kolokvijalnoj upotrebnoj zbrci, što zahteva na ovom mestu njihovu distinkciju.

Sličnost terora i terorizma je u tome što su oba oružje manjine, što su im žrtve najčešće nedužna lica i što teže izazivanju straha ne kod žrtve, već straha žrtvom kod društvene grupe kojoj žrtva pripada. Polazni kriterijum njihovog razlikovanja je odnos izvršenog nasilja i vlasti. Teror je pretežno vršenje nasilja u okviru procesa sprovođenja moći sa ciljem održanja na vlasti, odnosno zadržanja ili uvećanja moći vladajućih, dakle nasilje vlasti, dok je terorizam vršenje nasilja protiv neke i nečije vlasti, dakle, oblik nasilnog suprotstavljanja vlasti. Međutim, kao što teror nije oznaka za svako nasilje vlasti, već samo za strahovladu, tako ni terorizam nije prisutan u savremenom društvu samo kao oblik nasilja protiv nedemokratske, totalitarne vladavine, već je mogući vid subverzivnog delovanja protiv svake, pa čak i vrlo demokratske vlasti. Kao i terorizam i teror predstavlja direktno nasilje, ali nasilje institucija i to masovno, sa izraženom komunikativnom funkcijom. I drugi pol — instrumentalnost, ekstremno je razvijen kod terora s obzirom na, ili broj pogođenih nasiljem, ili na intenzitet metoda izvođenja. I drugi autori, težeći terminološkom i pojmovnom razgraničenju terorizma i terora, navode njihove sličnosti i razlike uzimajući za polazni kriterijum njihovog razlikovanja odnos izvršenog nasilja i vlasti[85]. Teror je vršenje nasumičnog na-

---

185 Vidi npr. Dimitrijević, V.: op. cit. s. 111.

silja u cilju održanja vlasti ili njenog učvršćenja, dok je terorizam vršenje nasilja protiv neke i nečije vlasti.

Simbolička funkcija nasilja u teroru se ne ogleda u nameri vršenja direktnog nasilja nad svima, već u domenu egzemplarne egzekucije izrasle iz mogućnosti da svako bude objekt nasilja, i isto toliko usled stvorene nemogućnosti, da se, bez obzira na potpunu nedužnost, ostane zaštićen. S toga, suštinska odlika terora, jeste organizovano, plansko i ciljno izvršenje izazivanja straha širokih razmera da bi se kroz željeno ponašanje i delovanje zastrašenih postigli odgovarajući ciljevi, odnosno realizovali konkretni interesi zastrašivača. Vršenje neselektivnog nasilja nad nekim sa kim se ostali članovi zajednice ili grupe po stepenu vinosti ili nevinosti mogu identifikovati izaziva kod njih nejasan osećaj krivice i strah koji parališe[186]), prvo usled stvorene neizvesnosti o sopstvenoj, ličnoj sudbini, i drugo, usled pomešanosti straha sa nadom da će i pored izražene neselektivnosti primenjenog nasilja zbog svoje potpune nedužnosti biti baš oni, bar slučajno, pošteđeni. Tako oblikovan strah ima za posledicu bitno smanjenje volje za otpor, a posebno u delovima stanovništva još nepogođenim nasilnim merama. Međutim, kako primećuje Hana Arendt[187]) i s punim pravom podvlači Dimitrijević[188]), od straha nisu pošteđeni ni oni koji terorišu. Upravo strah i nesigurnost i jesu osnovni pokretači njihove nasilne akcije, mada postoje i funkcionišu i drugi što dovodi do posebnih sistemskih formi terora.

---

186 Kada govorimo o strahu onda pre mislimo na »osnovno raspoloženje čoveka koji doživljava n e o d r e đ e n, produžen strah od nepoznatog (podvukao DS)« Vidi: Jerotić, V.: *Bolest i stvaranje*, Beograd, 1976, s. 38; nego na ono što Hajdeger naziva plašnjom (Furcht) i što je prouzrokovano relacijom prema nekom o d r e đ e n o m licu ili predmetu.

187 Arendt, H.: op. cit. s. 56.

188 Dimitrijević, V.: op. cit. s. 183.

4.2.5.2. STALJINSKI SISTEM TERORA

Već 1930. g. Korš je pisao »izričito napominjem da se... ideološka diktatura ... razlikuje od sistema duhovnog ugnjetavanja koji se u ime navodne diktature proletarijata sada provodi u Rusiji. Ona je ponajpre diktatura proletarijata, a ne diktatura nad proletarijatom. Drugo, ona je diktatura klase, a ne partije ili partijske vrhuške. Treće, ona je u prvom redu revolucionarna diktatura, tj. jednostavni deo onog radikalnog društvenog procesa preobražaja koji sa odstranjenjem klasa i klasnih suprotnosti stvara pretpostavke za »odumiranje države« i istovremeno za prestanak svakog ideološkog pritiska«[189].

Mada se diktatura nad proletarijatom u građanskom društvu po mnogo čemu razlikuje od diktature nad proletarijatom koja se sprovodi u društvu u kome se teži izgradnji socijalizma, njihova zajednička crta jeste teror kao »organizovano varvarstvo«[190] u različitim pojavnim oblicima. Kao i svaki drugi i staljinski teror je i izraz diskrepance u stepenu posedovanja i kvalitetu resursa moći. Pojavu staljinskog terora je svakako uslovilo i postojanje stanja skoncentrisane ogromne moći birokratskog partijsko-državnog aparata koja je stvorila i atmosferu »zaoštrene klasne borbe« koja opravdava teror, ali i nemoći klase izražene kao nepostojanje dovoljnih i kvalitetnih resursa moći proletarijata primerenih za otpor teroru birokratije. Mada je bitna osobina i staljinskog, kao i svakog drugog terora, da je u krajnjem ništa drugo do sistemski legalizovana subjektivnost neke elite, pa čak i jedne osobe

189 cit. prema: Rusconi, G. E.: op. cit. s. 113.
190 Rusconi, G. E.: op. cit. s. 159.

u neslobodnom društvu, centralno pitanje staljinskog terora ipak nije pitanje vođe nego pitanje države koja postaje ciljem umesto da ostane sredstvo revolucije.

Kakve opasnosti prete i pokretu i poretku u času kada nasilje pokreta prerasta u nasilje poretka pokazuje ambivalentnost stava nove sovjetske vlasti prema institucionalizovanom nasilju. Dok je sa jedne strane smrtna kazna na inicijativu Lenjina ukinuta, pa nakon godinu dana ponovo uvedena radi opasnosti od kontrarevolucije, sa druge je postepeno, ali ipak brzo, rasla moć ČEKA — novorođene tajne policije proletarijata. Tako npr., ČEKA je već tokom 1918. g. počela da vrši ubistva »na licu mesta« i druge oblike nediskriminisanog nasilja nad »kontrarevolucionarnim elementima«, a iste godine su osnovani i prvi koncentracioni logori za čije je popunjavanje opet bila zadužena ČEKA. Uskoro je došlo i vreme kada je zakonom legalizovano deportovanje u logore bez suđenja i bez preciziranja trajanja kazne. Tako se razvoj represivnih institucija revolucije već rano pokazao kao jedan od sigurnih indikatora njene degeneracije.

U sistemu terora uloga političkih institucija kao otuđenih činilaca politike raste proporcionalno opadanju uloge i mogućnosti uticaja radničke klase u političkom životu, a zatim, raste samo uloga represivnih institucija proporcionalno ili neproporcionalno, ali paralelno sa opadanjem uloge i značaja ostalih političkih institucija, pa i onih koje su svojevremeno bile zagovornik porasta uloge represivnih, smatarajući, dosledno logici »lenjog mišljenja«, da je nasilje ključni instrument za razrešavanje svih problema revolucije.

U staljinskom sistemu terora sudi se svim i sudi se na sve moguće načine. Kontrarevolucionarima se su-

di zbog kontrarevolucionarnog delovanja, pasivnim zbog pasivnosti koja je ravna kontrarevoluciji, a revolucionarima egzemplarno zbog održanja morala i čistote revolucije, ali i zbog iskazivanja revnosti. »Revolucija traži žrtve« slogan je Staljinovog vremena, koji podrazumeva da se i revolucionarima sudi za krivicu i kad je ima i kada je nema, jer, oni su »najsvetlije žrtve«. Poruka klasi i masi je jasna: kada smo nemilosrdni prema nama, kako ćemo tek biti prema vama ako nas ne sledite na Staljinovom, kao jedino ispravnom putu. Pošto dogma nadrasta *racio,* na svakom suđenju se sudi iz perspektiva prezenta i budućnosti, pa čak i za nekadašnje ponašanje koje je svojevremeno bilo u duhu vremena i okvirima normi partijskog života sasvim ispravno, ali koje u vremenu u kome im se sudi nije ni ispravno, ni dozvoljeno, uostalom kao i obrnuto.

Kako je za staljinski sistem terora posebno karakteristična preventivna hiperrepresija, puna nediskriminisanost terora se ogleda upravo u tome što niko nije i ne može ni po kom osnovu ostati pošteđen od nesigurnosti i straha od sistema, ili od njega fizički neugrožen, pa čak ni deca. Tako npr. »Sovjetskaja Sibir« izveštava čitaoce 1939. g. u brojevima 17, 21, 22, 23 i 24 o »uspehu« pripadnika NKVD koji su »otkrili« čak 160 dece u starosti između 12 i 14 godina koja su »priznala« da su održavala veza sa Gestapoom i bavila se špijunažom i terorizmom[191].

Sa stanovišta teme staljinski model terora možemo odrediti kao hipertrofirano institucionalno nasilje masovnih razmera u zemljama sa socijalističkim uređenjem koje u cilju apsolutne zaštite i ostvarenja sopstvenih kao uskoposebnih interesa vrši birokratski esta-

191 Prema: Dimitrijević, V.: op. cit. s. 221.

blišment, a koje je najčešće ispoljeno u obliku raznovrsnih vidova represija ne samo nad stvarnim, nego i mogućim, pa i pretpostavljenim protivnicima sistema pri čemu praktično svi mogu biti tretirani kao sumnjivi, a time i mogući protivnici sistema, i zbog čega se iskazuje kao očevidno nasilje nad klasom u ime te iste klase i zaštite njene revolucije, neprimerno stvarnim opasnostima po društveno-političko uređenje, pri čemu mu je glavna karakteristika kvalitativna intenzivnost represija sa relativno širokim i difuznim mogućim obimom onih nad kojima se izvodi u datom društvu zbog čega, pored delimično slepe instrumentalne, ostvaruje opsežno i svoju komunikativnu funkciju kroz efikasno održavanje straha kao svojevrsnog indikatora shvaćenosti signala o potrebi respektovanja sistema po osnovi spoznaje moguće stalne i totalne lične ugroženosti, i, ujedno, nemogućnosti racionalne zaštite od nje i sistema kao izvora te ugroženosti.

Na osnovu toga može se zaključiti da je staljinizam zacelo predstavljao onu istorijsku mogućnost prerastanja socijalizma iz pokreta u sistem i poredak koja je na pragmatsko-vulgaran način korenspondirala sa marksizmom kao teorijom revolucije, što u stvari znači da nije ni korenspondirala. Zato je i konačan učinak staljinizma na polju rezultata korišćenja autentične revolucionarne prakse apsolutno negativan, jer on, u stvari, usled neprimernog nekorenspondiranja sa teorijom revolucije, nije ni mogao nikada stvarno korenspondirati sa revolucionarnom praksom. Kao »najveća ljaga u istoriji socijalizma«[192] staljinizam je i po svojim konsekvencama i po svojoj društvenoj suštini izdaja autentičnog duha revolucije, a time i nje same.

---

192 Vranicki, P.: *Historija marksizma*, Zagreb, 1971., knj. 2, s. 87.

4.2.6. Gerila

Uprotreba termina je počela od vremena francusko-španskog rata (1807—1814 g.) kada je gerila predstavljala poseban vid suprotstavljanja španskog naroda Napoleonovoj armiji, a danas je široko prihvaćen za označavanje određenih formi borbe za dekolonizaciju zemalja u razvoju, i uopšte za socijalno i nacionalno oslobođenje.

Nastanak gerile je uvek uzrokovan postojanjem snažnih klasnih kao ekonomskih i političkih suprotnosti, odnosno, prisutnošću rasnih, nacionalnih ili religioznih razdora u jednom društvu, ili, okupacionim prisustvom nečijih oružanih snaga, zbog čega dolazi do formiranja naoružanih ilegalnih snaga za otpor koje još uvek nisu dovoljno brojne ni organizovane da bi mogle povesti jedan širi, partizanski način borbe. To što se najčešće kao cilj gerile javlja i ostvarenje političke, pa često i socijalne revolucije, prouzrokovano je činjenicom da revolucionarne ideje najlakše nalaze plodno tlo za svoje ukorenjivanje tamo gde su im i protivurečnosti najveće. Međutim, ne vodi svaki gerilski rat socijalnoj revoluciji. Njeni ciljevi mogu biti i otcepljenje, promena političke garniture, kontrarevolucija i sl.

Gerila se može definisati kao forma borbeno-organizovanog političkog delovanja malih, naoružanih, vrlo mobilnih ilegalnih grupa koje pretendirajući na zastupanje interesa naroda i nalazeći uporište u njemu vrše kolektivnu upotrebu oružane sile kao direktnog nasilja protiv vladajućih, zavojevača ili okupatora.

Presudan faktor za stvaranje i održavanje gerile je svestrana aktivna ili bar pasivna politička i materijalna podrška stanovništva usled identifikacije ciljeva i inte-

resa. Ukoliko se ne obezbedi ta podrška, gerila se svodi na periodičnu akciju pobunjenika izolovanih od narodnih masa što se već graniči sa avanturizmom. Ako gerila preraste u partizanski rat uvećavaju joj se bitno šanse za uspeh. Pri tome treba imati na umu da samo uspešna gerila prerasta u partizanski rat kroz proporcionalni porast snaga i sredstava dovoljnih za definitivni obračun sa protivnikom. Sličnosti gerile sa partizanskim ratom su najpre u metodima. Međutim, kod partizanskog ratovanja cilj je uvek širi, npr. potpuno oslobođenje zemlje, dok kod gerile ciljevi mogu biti i znatno uži, npr. dobijanje izvesnog stepena autonomije, promena politike vlade, i sl. Od gerile se partizanski rat razlikuje i po masovnosti, organizovanosti, posedovanju slobodne teritorije kao i stepenu ugrožavanju protivnika.

Kao osnovne ciljeve revolucionarne gerile razlikujemo:

a) taktički cilj — prerastanje u partizanski rat,
b) strateški — oslobođenje zemlje od stranih posednika ili promena društveno-ekonomskog uređenja, odnosno socijalistička revolucija.

Ciljevi gerile se obično izlažu u programskim dokumentima njenog vojno-političkog vođstva. Analizom »Programa gerilske organizacije narodnih fedajina Irana« da se utvrditi sledeće. Prvo, zagovara se jačanje nacionalne svesti o potrebi otpora Homeinijevom režimu i vođenja »antiimperijalističke i antikapitalističke borbe«[193] sopstvenim snagama. U tom cilju se »radnicima, seljacima i revolucionarnoj inteligenciji«

193 *Um das Programm der Guerillaorganisation der Volksfedayin Irans*, Hrsg. von der Iranischen Studentenorganisation OIPFG, W. Berlin.

vrši obraćanje sa porukom da pristupe gerili jer ih niko ne može spasiti od rata i terora nepravednog režima do oni sami.[194] Kao osnovni cilj delovanja određuje se »revolucionarno rušenje režima Islamske i uspostavljanje Demokratske republike«[195]. Uz poziv na podizanje opšteg oružanog ustanka u celoj zemlji narod se upućuje i na dodatne akcione mogućnosti na planu pomoći gerilcima, kao što npr. generalni štrajk. Potencira se stvaranje novih organa vlasti na sigurnoj teritoriji, ali i u ilegali, počev od lokalnog nivoa do nivoa vođstva ustanka. Ne krije se nastojanje da gerila preraste u partizanski rat omasovljenjem i stvaranjem »partizanskih centara«[196] odnosno, javnih pozadinskih, lokalnih »vlasti masa« kao pretpostavke demokratskog i revolucionarnog konstituisanja skupštine. Kao strateški elementi programa mogu se označiti svi oni koji upućuju na neophodnost promene društveno-ekonomskog uređenja i stvaranje novog demokratskog poretka u kome će odlučujuću reč imati proletarijat, odnosno »radnici i seljaci na vlasti«, i u kome će svima biti zagarantovane političke slobode, puno razdvajanje države i crkve, predaja zemlje seljacima, podržavljenje šuma i krupne industrije, pravo na rad, besplatno obrazovanje i zdravstvena zaštita za sve, dakle, njihovo ostvarenje znači izvođenje političke, odnosno ostvarenje socijalne revolucije.

Osnovna taktika gerile svodi se na dugotrajno fizičko i psihičko iscrpljivanje protivnika usled stalne inicijative, praćeno istovremenim porastom sopstvenih snaga pri čemu se odlučujući oružani frontalni sudar

194 ibid. s. 23.
195 ibid. s. 6.
196 ibidem.

sa daleko nadmoćnijim protivnikom odlaže bar do momenta brojnog i tehničkog izjednačenja snaga.

Gerilsku borbu odlikuje iznenadno izvođenje nekonvencionalnih borbenih dejstava, izbegavanje frontalnih i dugotrajnih sudara sa brojno i tehnički nadmoćnijim protivnikom i potenciranje faktora iznenađenja čemu pogoduju velika pokretljivost i brzina gerilskih jedinica omogućene lakim naoružanjem i relativno dobrim poznavanjem terena — prostora vođenja borbe. Objekti napada su najčešće manje, tehnički nezaštićene jedinice, važni komunikacioni objekti, saobraćajnice od važnosti za snabdevanje protivnika, vojna i privredna postrojenja od strateškog značaja i sl.

Neka od opštih uputstava za uspešno vođenje gerile iskazuju odnos prema određenju mesta nasilja u gerilskoj borbi, npr. da hranu, odeću i slične potrepštine treba prvenstveno oduzimati od neprijatelja, a nikako nasilno od stanovništva, a ako je to već nužno, onda ih treba platiti; takođe, nikada se ne smeju sprovoditi represalije nad stanovništvom, a posebno individualno, politički nemotivisano nasilje kao što je silovanje i sl. Uz ove principe obično idu i drugi, npr. o načinu vođenja života — ne živeti bolje od stanovništva u pogledu hrane, smeštaja i odeće, i obaveza podizanja nivoa kulture i obrazovanja, kako kod gerilaca, tako i kod stanovništva i, posebno, obaveza stvaranja začetaka nove vlasti.

Uspeh na planu pokretanja i omasovljavanja gerile u velikoj meri obezbeđuje i sprovođenje principa brzog, ali ne i ishitrenog procesa odabiranja i uvežbavanja nadprosečnog borbenog kadra. Pošto je za gerilu daleko važniji kvalitet nego broj boraca, začetno borbeno jezgro gerile, uvek predstavljaju najčešće profesionalni

revolucionari[197], ali je omasovljenje uvek nužno radi učvršćenja korena revolucionarnog pokreta. Uz to, Če Gevara je npr. smatrao da je neophodno regrutovati nove pripadnike prvenstveno iz područja u kome gerilci izvode akcije, jer je, po njemu poznavanje terena »jedan od najvažnijih faktora gerilske borbe« te će od samog pristupanja gerili učinak jednog novog gerilca biti zbog toga veći, čemu sigurno doprinosi i stepen njegove informisanosti o događajima u toj oblasti, kao i motivisanost da se bori »za svoje« selo, porodicu i sl., što posmatrano sa psihološkog aspekta bitno doprinosi jačanju samopouzdanja, odnosno borbenog morala novog gerilca. Če Gevara je u tome momentu nalazio i uslov za brže sazrevanje revolucionarne svesti, jer, ako je nekome »oblast gerilske operacije istovremeno njegov zavičaj, to jača njegovu svest da brani svoju svojinu kao i svog suseda«[198].

Prema prostoru, načinu i ciljevima izvođenja gerilskih dejstava razlikujemo s e o s k u gerilu, sa osloncem na mase i na širu teritoriju, i g r a d s k u, strogo kadrovsku gerilu. Uobičajeno je da se gerila na širem teritoriju, obično locirana potpuno van gradova i sa osloncem na široke mase, smatra pravom gerilom. Gradska gerila se zbog svoje pojavne srodnosti sa terorizmom u građanskoj nauci najčešće odbacuje kao zaseban pojam i podvodi ili pod terorizam, ili se definiše kao neka vrsta ploda izmešanih terorističkih i gerilskih ideja. Neki autori idu u potcenjivanju gradske gerile tako daleko da je definišu »kao vrstu trke sa državom u

197 Samo 82 gerilca su započela ustanak u Kubi koji se pretvorio u pobodonosnu socijalističku revoluciju i pored toga što ih je nakon prvih bitaka preostalo samo 12.

198 Guevara, E. Che: *Guerilla — Theorie und Methode*. Werke in Zwei Banden, Berlin, 1968, Bd. 2, s. 54.

izbegavanju nenaklonosti građana«[199]. No, pojavom gradske gerile nastaje i potreba za naučno zasnovanijim razlikovanjem gerile od terorizma nego što su mnoga dotadašnja, npr. da li se oružje nosi javno ili ne[200]. Bez namere polemisanja oko korisnosti gradske gerile može se reći i gradska, kadrovska gerilska borba, iako se svodi na pojedinačne akcije, diverzije i atentate, ima svoj smisao i perspektivu, iako, doduše, samo onda kada je sastavni ili sarađujući deo opšteg političkog otpora povezan sa gerilom na širem teritoriju koja ima oslonac u širokim masama, ili, ukoliko je segment delovanja jednog šireg, npr. partizanskog narodnooslobodilačkog ili revolucionarnog pokreta. Verovatno najpoznatiji strateg gradske gerile Brazilac Karlos Marigela ne samo što navodi da se »revolucionarni rat ispoljava kao gradska gerila, psihološki rat i seoska gerila«[201], nego i podvlači da je osnovni cilj gradske gerile »podrška seoskoj gerili«[202]. Sasvim slične stavove, koji takođe potenciraju istovremeno postojanje i gradske i seoske gerile, nalazimo i u drugim priručnicima i programskim dokumentima gerilaca, između ostalih i u čuvenoj »Filozofiji gradske gerile« čiji je autor takođe latino-američki gerilac Abraham Giljen.

Gradska gerila se izvodi na relativno uskom, urbanom prostoru gde su objekti napada dostupniji i gde postoje veće mogućnosti za prikrivanje, opskrbu materijalom i municijom. Posebno u mnogomilionskim gradovima Južne Amerike, koji su inače i njeno rodno mesto, dolazi do izražaja mogućnost uspešnog konspi-

199 Waldmann, P.: op. cit., s. 60.
200 Ovaj kriterijum razlikovanja gerile od terorizma, kao glavni, navodi: Däniker, G.: *Antiterror-Strategie*, Stutgart, 1978, s. 31.
201 Marighela, C.: *Handbuch des Stadtguerillero*, s. 5.
202 ibid. s. 6.

rativnog i iznenadnog efikasnog nasilnog delovanja čemu doprinosi smanjena mogućnost upotrebe moćne, teške ratne tehnike, jer se u uslovima borbe na gradskom području neutralizuje protivnikova prednost u teškom naoružanju. Taktički cilj je iscrpljivanje i demoralisanje protivnika usled stalne napetosti i pokazivanje neposrednim posmatračima — građanima protivnikove vojne i organizacione nemoći u slamanju gerile čime se najdirektnije vrši propaganda ideja delom. Akteri gradske gerile su obično konspirativno obučavan kadar iz redova gradskog stanovništva. Demografska uslovljavanja pripadnošću gradskoj ili seoskoj gerili zasnovana na proceni psihofizičke izdržljivosti seoskog stanovništva da izdrži napore gerilskog ratovanja na širem teritoriju treba smatrati nedovoljno naučnim.[203] Gradsko stanovništvo predstavlja aktere gradske gerile upravo iz istog razloga iz kog je seosko stanovništvo najviše zastupljeno u redovima gerile na širem teritoriju — zbog poznavanja terena. Za uspeh gradske gerile od velikog značaja je i mogućnost stvaranja informacionog aparata i prodora u institucije protivnika.

Odlike seoske gerile su da se javlja u agrarnim, brdsko-planinskim ili šumovitim područjima zemalja u razvoju, zbog osnovne orijentacije traženja oslonca u redovima seoskog proletarijata, da joj je najčešći cilj spoj nacionalnog oslobođenja i socijalističke revolucije i da ne počiva na tako strogom sprovođenju kadrovskog principa, naročito nakon uspešnog početka vođenja borbe. Eventualna pomoć gerili sa strane se danas često pojednostavljeno tumači kao sastavni deo blo-

---

203 Haffner, S.: Uvod u knjizi: *Mao Tse-tung, Theorie des Guerillakrieges oder Strategie der Dritten Welt*, Hamburg, 1970, s. 31.

kovske politike stvaranja i jačanja interesnih sfera bez koje gerila prema nekim, po nama nedovoljno argumentovanim mišljenjima[204], nema nikakvog izgleda na uspeh. O uspehu, odnosno o sudbini svake gerile odlučuje narod na koji se gerilci oslanjaju. Smrt Če Gevare i gašenje njegove gerilske grupe nije uspeh bolivijskih vlasti i CIA nego njegov neuspeh koji je prouzrokovan prvo, širim neprihvatanjem njegovih gerilaca od strane bolivijskog naroda, koje svoju osnovu ima zacelo i u tome što kubanski model vođenja gerile i podizanja ustanka nije bio mehanički prenosiv na bolivijske uslove, i drugo, što Če i njegovi gerilci, ne samo što mahom nisu bili Bolivijanci, nego su ubrzo pokidali sve kontakte sa levim bolivijskim snagama nacionalnog otpora odmah po dolasku u Boliviju.

Kao neke opšte metode vođenja dosadašnjih borbi protiv gerile mogli bi se navesti: spaljivanje naselja, kao i uništavanje izvora snabdevanja; tretiranje svih borbeno sposobnih stanovnika kao potencijalnih gerilaca; masovno korišćenje odmazde u cilju izazivanja straha i pasivnosti stanovništva, pre svega masovna hapšenja, zlostavljanja i ubistva, smeštanje što većeg broja privredno sposobnog stanovništva u logore da bi gerila ostala ne samo bez kadrovske baze već i materijalne i informacione pomoći, korišćenje unutrašnjih razdora datog društva, pre svega verskih, nacionalnih i rasnih, u cilju stvaranja antigerilskih snaga ili bar antigerilskog raspoloženja u datoj sredini, pojačana psihološkopropagandna delatnost prema stanovništvu za koje se smatra da predstavlja stvarnu ili potencijalnu bazu gerile u cilju njegove pasivizacije, korišćenje

---

204 Hahlweg, S.: *Guerilla, Krieg ohne Fronten*, Stuttgart, 1968, s. 19.

specijalnih antigerilskih policijskih i vojnih jedinica[205] obezbeđivanje pomoći sa strane ukoliko razmere gerile ugrožavaju dalji opstanak režima, likvidacija vođa gerile, najčešće uz pomoć stranih obaveštajnih službi što potvrđuje i angažovanje CIA u praćenju, ugrožavanju i ubistvu gerilskih lidera Če Gevare (od Kube, preko Afrike do Bolivije) i Karlosa Marigele, pri čemu se nisu štedeli ni nevini životi drugih, pa čak ni svojih sunarodnika[206].

Kako teror u cilju suzbijanja gerile ne pogađa najčešće deo stanovništva koje se aktivno bori, protivnik gerile postiže masovnim represalijama obično kontraefekat pretvarajući, do tada, manje-više pasivne delove stanovništva u svoje otvorene neprijatelje.

Neuspeh gerile je najčešće uzrokovan lošom taktikom organizovanja i vođenja gerile i nesrazmernim odnosom snaga. Npr., bez obzira na svu gerilsku borbenu upornost Kurda hronična malobrojnost je bitan uzrok njihovog neuspeha. Kao tipični problemi vođenja gerile obično se javljaju problem zaposedanja gradova i neuviđanje da nema konačne pobede bez prerastanja gerile u partizanski rat. Ipak, ono što može biti označeno kao presudan faktor njenog (ne)uspeha jeste klasno opredeljivanje za bazu. Oslonac nesme biti samo jedan, društveni sloj (npr. samo seljaštvo ili samo inteligencija), ili samo deo stanovništva iste rase, ili iste nacionalne, odnosno religijske pripadnosti u više nacionalnoj, odnosno višekonfesionalnoj sredini. Sama

205 Vidi npr.: Kelly, J. F.: *U. S. Army Special Forces, 1961—1971*, Vietnam Studies, Deportment of the Arny, 1973.

206 Da bi se domogla ovog poznatog brazilskog profesora za koga se smatra da je otac gradske gerile protiv američkog imperijalizma u Latinskoj Americi, CIA nije prezala npr. ni od toga da ugrozi život 49 putnika u avionu za koji je znala da treba biti otet. Prema: Marchetti, V.; Marx, J. D. *The CIA and The Cult of Intelligence*, New York, 1974.

suženost baze već izaziva nezainteresovanost za uključivanje kod drugih delova stanovništva ili njihovu podozrivost prema gerili, što je ponekad već samoniklo seme antigerilskih, ne samo raspoloženja već i snaga. Protivnici gerile bez sumnje će, bilo da su spolja ili već unutra stacionirani, koristiti uvek takav prilaz gerile bazi radi produbljivanja rascepa u bazi, a time i za stvaranje protivnika gerile u samom narodu. Samo ujedinjenje čitavog naroda u borbi za opšte ciljeve vodi opštem uspehu. Sve ostalo, gledano sa pozicije potrebnog nivoa ostvarenog jedinstva, donosi parcijalne uspehe koji se odražavaju prostim egzistiranjem gerilskog pokreta kome zbog sužene kadrovske baze preti stalna opasnost totalnog uništenja.

4.2.7. Ustanak

Za ustanak je pored visokog stepena organizacije karakteristično još i daleko šire učešće masa nego u socijalnim neredima i nemirima te svaki ustanak kao takav, za razliku od njih, predstavlja sigurno uvek mnogo više od nasilne epizode u životu nekog društva. Takođe, po svim svojim razmerama, a posebno opet na planu organizovanosti i masovnosti, i pobuna je uži pojam od ustanka koji podrazumeva opšte ili šire društveno oružano suprotstavljanje neke veće društvene grupe, obično klase ili nacije, postojećim sopstvenim ili tuđim vlastima na prostoru na kome zajedno egzistiraju. Ustanak može početi na različite načine što znači da može da počne i kao nenasilni otpor nasilju vladajućih kao što je to bio slučaj u Indiji. Individualne kao i grupne pobune, organizovanih oružanih grupa, pa čak i dela vojne organizacije se još uvek ne mogu označiti

kao ustanak već i zato što se pod njim podrazumeva masovni otpor neke veće društvene grupe. Ustanak može početi i u uslovima postojanja i nepostojanja nereda i nemira, kao što može biti sastavljen i od niza pobuna, ali ne kao njihovog prostog mehaničkog zbira, već kao njihove agregacije nastale njihovim slivanjem u jedinstveni front protesta usled očevidne saglasnosti aktera u ciljevima, metodama i sadržaju ispoljenih aktivnosti. Da bi buntovništvo mase preraslo u organizovani oružani oblik političke borbe potrebno je da se ispuni više uslova. Pre svega, neophodno je oformljenje čvrstog akcionog ustaničkog jezgra koje mora biti priznato kao vođstvo od ostalih učesnika, zatim, da bi spontani revolt mogao prerasti u organizovano delovanje potreban je određen nivo svesti učesnika, zbog čega je takođe bitan kao faktor i protok određenog vremena, kao i postojanje niza drugih uslova kao što su objektivnost vođstva u određivanju ciljeva i metoda, posedovanje materijalnih sredstava za borbu, stepen realne snage vladajućih izražen u sposobnosti vladajućih da guše ustanak sami ili uz pomoć spolja, mogućnost podrške ustanicima spolja i drugi, što varira u zavisnosti od situacije do situacije. Specifičnost svakog ustanka je sadržana u iznalaženju autentične kao sopstvene forme. Posebno revolucionarni ustanci moraju iznaći svoju specifičnu, objektivnoj situaciji primerenu formu razvoja, jer su u protivnom odmah ili u perspektivi osuđeni na neuspeh. Još jedan faktor svakog revolucionarnog ustanka je uvek od presudnog značaja za njegov uspeh. O f a n z i v a je upravo ono što daje ustanku ne samo njegovu instrumentalnost, već ono što iskazuje i snagu njegovih ideja, revolucioniše mase, tera ih u pokret i stvara revolucionarni zanos praćen širenjem baze ustanka. Svako povlačenje ustanka u okvi-

re dostignutog *status quoa*, svako zadovoljavanje postignutim (kao odsustvo ofanzivnosti) jeste izraz defanzive i nagoveštaj kraja ustanka, pa je zato defanziva smrt svakog oružanog ustanka.

Ciljevi ustanka mogu biti klasno, nacionalno, političko i svako drugo oslobođenje i u praksi su najčešće tesno isprepleteni. Zavisno od toga koje društvene snage učestvuju u ustanku, ko ih vodi i kakvi su im ciljevi, ustanci su određuju kao progresivni ili reakcionarni.

Da je ustanak stalni pratilac klasnog društva pokazuje niz ustanaka protiv različitih vidova ugnjetavanja u svim istorijskim epohama. Ustanci robova, poput Spartakovog, mnogobrojni ustanci seljaka, pa čak i neki savremeni pokušaji vođenja antikolonijalne borbe u formi ustanka, imali su kao svoje osnovne slabosti, prvo, podvojenost aktera što je činilo problem savezništva nerešivim i dovodilo do izolacije ustanika, i, drugo, nepostojanje jasno definisanih političkih ciljeva i programa. Zbog toga su po svom dometu uglavnom i predstavljali slabo organizovane osvetničke izlive masovnog nezadovoljstva koji su pre svog konačnog poraza dovodili i do uzajamnih masovnih krvoprolića, a kasnije i surovih odmazdi nad ustanicima.

Tako npr. »slovenački seljaci. . . su već 1513. g. podigli ratnu zastavu »za stare pravice«, što se 1515. g. pretvorilo u »osvetnički rat stalno obmanjivanog naroda. Kao i u Mađarskoj, svuda su razarani zamkovi i manastiri, a zarobljenim plemićima sudili su seljački porotnici i odrubljivali im glave. U Štajerskoj i Koruškoj uspeo je carski kapetan Ditrihštajn da brzo uguši ustanak. U Kranjskoj je ustanak ugušen tek napadom na Brežice (ujesen 1516 g.) i bezbrojnim aus-

trijskim zverstvima, koja su zatim usledila i koja se sasvim mogu staviti u red s gadostima mađarskih plemića«[207].

Kako su izgledale te represalije nad ustanicima Engels podrobno opisuje na više mesta. Plemstvo je sve uhvaćene pobunjenike nabijalo na kolac, vešalo i svirepo mučilo, a posebno surove represalije su vršene nad vođama ustanka. Iz naše istorije poznato je krunisanje užarenom krunom seljačkog vođe Matije Gupca pre njegovog pogubljenja, dok je npr. »Dòzsa bio zarobljen, pečen na usijalom prestolu i njegovi ljudi su ga živog pojeli, jer im je samo pod tim uslovom poklanjan život«[208]. Rezerva prema stihiji seljačkih ustanaka kao »žakeriji« ostala je dosta dugo prisutna i socijalističkoj misli, što je bio i jedan od razloga da se velik broj socijalistički orijentisanih mislilaca opredeli za tzv. gradske ustanke. Ipak, kod nekih od tih, kao npr. kod Babefa, bila je prisutna i određena rezerva o ograničenju ustanka samo na gradski prostor. Međutim, kako preneti revoluciju iz grada u šire prostore bio je za njega i njegovo vreme nerešiv problem. Po njemu, ustanku može i nemora prethoditi stanje učestalih nereda i nemira, ali je zato z a v e r a značajan elemenat svakog ustanka. U pokušaju zbacivanja buržoazije sa vlasti proletarijat mora koristiti zaveru kao »zaveru jednakih« koji će kroz ustanak uspostaviti i pravedno društvo. Mada prilično napredna za svoje vreme, Babefova misao o ustanku je ostala u raskoraku zagovaranja zavereništva i nužnosti agitacije, jer, upravo, agitacija prouzrokovana potrebom širenja ideja revolucije, smanjuje stepen konspiracije prisiljujući zaverenike na

207 Engels, F.: *Nemački seljački rat*, Dela, t. 10, s. 312.
208 ibid., s. 311.

javne kontakte i istupe što je potpuno u suprotnosti sa načelima zavereništva onako viđenim kako ih je izložio sam Babef.

Takođe, i Blankijeva koncepcija ustanka podrazumeva nasilnu političku akciju gradskih masa predvođenih zaverenicima. Prvi profesionalni revolucionar je ostavio za svoje vreme neprevaziđena uputstva za ustanak u kojima do u tančine izlaže taktiku njegovog vođenja, što je sve potkrepljeno raznovrsnim skicama i planovima građenja i rasporeda barikada. Takođe, uočio je da su podvojenost ustanika, uslovljena baš samim barikadama, i uopšte dezorganizacija, slabe tačke svakog ustanka koje dovode do toga da se vlasti ustremljuju svom silom na jednu po jednu barikadu ili otpornu tačku i tako postepeno, ali sigurno, slamaju ustanak. Zato u cilju koordinacije ustaničkih akcija predlaže raznovrsne inovacije, npr. korišćenje kanalizacione mreže i sl. Međutim, i pored sve podrobnosti u objašnjenju veštine vođenja ustanka za Blankija svaki ustanak kao gradski ne ide dalje od nivoa »uličnog rata«. Znatno kasnije, i Đerđ Lukač smatra da je ustanak u gradu nužno sredstvo za stvaranje jedinstva pokreta što je dobrim delom i posledica njegovog tadašnjeg rezervisanog stava prema seoskim masama.

Danas, posle Marigele, Erik Hobsboum spada u one koji pri analizi ustanaka još prvenstvo daju ustancima u gradovima. Povodom svih tih i drugih mišljenja može se o ustancima u gradovima reći sledeće. Moguća povoljnost za podizanje ustanka u gradovima je svakako u tome što su gradovi centri ekonomske i političke moći i ujedno komunikacioni centri (TV, radio, PTT i dr.), kao i to što su uvek moguća žarišta političkog protesta, posebno nereda i nemira zbog sjedinjenih socijalnih suprotnosti. Naime, zbog lokacione klasne

stambene politike dolazi do guste koncentracije određenih slojeva, pa i klása, u, za njih namenjenim, stambenim četvrtima. Karakteristično je za sve gradove uopšte, da najbogatiji, odnosno vladajući, i proletarijat ne stanuju na istom mestu. To, sa jedne strane, doprinosi bržem širenju i dužem trajanju nemira u sirotinjskim četvrtima usled teritorijalne homogenosti proletarijata, a sa druge, zbog lake dostupnosti »bogatih četvrti« povećava i mogućnost direktnog pritiska ustanika na one koji odlučuju o njihovom socijalnom položaju. Pri tom je od ne male važnosti eventualno postojanje univerzitetskih naselja i njihov položaj. Takođe, po Hobsboumu kao posebno povoljne okolnosti za vođenje ustanaka u gradovima određuju se još: nepostojanje velikih vodenih površina u gradu, posebno reke koja ga pregrađuje, i nepostojanje mnogo mostova pošto se isti lako blokiraju od strane vlasti[209]. Na ovom mestu treba reći da Hobsboum ipak, za razliku od Marigele, ne daje neke savete za ustanak već samo analizira mogućnosti vođenja ustanka u gradovima, mada vrlo detaljno, kao npr. kad procenjuje da su od svih savremenih priručnih sredstava za pravljenje barikada najbolji tramvaji, jer njihova težina, dužina i metalna konstrukcija omogućuju laku blokadu saobraćaja i nadiranje policijskih vozila[210].

Međutim, pri podizanju ustanaka u gradovima treba takođe imati u vidu i to da je istorijsko iskustvo već odavno nagnalo vladajuće da preduzimaju i odgovarajuće preventivne korake od strateškog značaja za suzbijanje ustanaka u gradovima, počev od arhitektonskog rasporeda (npr. u Beču ogromni prstenovi zelenila) drugačije

209 Hobsbawm, E. *Revolution und Revolte*, Frankfurt a. M. 1977. s. 304.

210 ibid., s. 303.

gradnje ulica (upravo zbog uskih gradskih ulica pogodnih za brzo prodiranje barikada poznati francuski arhitekta Bulevar dobio je svojevremeno zadatak od vlasti da napravi takve ulice u kojima se ne mogu lako praviti barikade), modernizacije policijskih jedinica u obuci i opremi (tenkovi, helikopteri), što bitno doprinosi suzbijanju ustanaka u svakom gradu, a neke tehnike ustanaka i tamo gde su pogodne — npr. barikade u gradovima sa užim ulicama, čini potpuno anahronim; zaključno sa tendencijom izmeštanja centara vlasti iz najvećih gradova (Versaj, Vašington, Hag, Bon, itd.) i paranoičnim preventivnim reakcijama[211]. Da, ipak, ni jedno rešenje ma kako brižljivo planirano nije ni trajno, ni bez mane, pokazuju danas upravo arhitektonska rešenja poput širokih bulevara i velikih trgova. Ono što je nekada otežavalo građenje barikada, a time i ustanak, danas olakšava novi vid ispoljavanja političkih protesta u velikim gradovima, posebno masovnih demonstracija i nereda. Takođe, da ovi, tehnički faktori ipak ne moraju imati odlučujuću ulogu za ishod jednog ustanka pokazao je primer ruske revolucije 1917. g. koja je počela upravo u Petrogradu, gradu koji prema svim ovim pravilima, a posebno zbog svog plana građenja, nije bio smatran podesnim za izvođenje ustanka. Zato se može reći da su gradovi, a pogotovu danas, jednako kao i šira teritorija, pogodni za otpočinjanje ustanka ukoliko su se stekli svi bitni uslovi za otpočinjanje i vođenje. U okviru savremene revolucionarne strategije organizovanja ustanaka i revolucionarne bor-

211 Npr., kada su 1968. g. u SR Nemačkoj izašla sabrana dela Ogista Blankija, pod nazivom *Instrukcije za ustanak* u kojima je, između ostalog, i jedan detaljan plan barikada uz upustvo za ulične borbe, odmah je usledila predostrožna zabrana dela od strane vlasti koja je, doduše, posle zgražavanja i podsmeha, ne samo naučne javnosti, ubrzo i povučena.

be ustanak se kao jedan od mogućih puteva, odnosno formi revolucije, po pravilu ne javlja niti samo na selu, niti samo u urbanim sredinama, niti ima nekakvog opšteважećeg pravila gde prvo počinje. To, uostalom, potvrđuje i iskustvo uspešnog ustanka naroda i narodnosti Jugoslavije 1941. g. kojim je rukovodila KPJ, kao i iskustvo niza uspešnih oslobodilačkih ustanaka kao formi antikolonijalnih revolucija. Kao bitni za procenu pokretanja, ali i ocenu značaja i dometa ustanka slovo sledeći faktori: mogući stepen organizovanosti i masovnosti ustanka, stepen sposobnosti akcionog jezgra ustanka, stepen uticaja na mase radi njihovog priključenja akciji ustanika ili dobijanja njihove podrške, stepen stabilnosti vlasti, sposobnost vlasti, odnosno klase na vlasti da uguši ustanak izražena pored nivoa ekonomske i organizacione moći i u brojnosti i obučenosti snaga za uspostavljanje reda, ali i vremenom u kome to može da izvede, spoljna situacija izražena u stepenu postojanja mogućnosti uticaja i pomoći izvana kako vlastima tako i ustanicima.

4.2.8. Vojna intervencija

Vojne intervencije predstavljaju složeni oblik institucionalizovanog nasilja koji obuhvata različite forme mešanja oružane sile jedne ili više zemalja, ili neke međunarodne organizacije, u unutrašnje poslove neke druge zemlje radi ostvarivanja konkretnih političkih, ekonomskih i vojno-strateških interesa. U užem smislu, pod vojnom intervencijom se smatra neposredna upotreba oružane sile kao otvoreno i direktno mešanje u unutrašnje poslove neke zemlje, dok vojna intervencija u širem smislu obuhvata i posredne oblike mešanja

kao što su demonstracija snage i pretnja silom koje nisu praćene neposrednom upotrebom oružane sile.

Nekada su vojne intervencije vršene radi ostvarenja vrlo uskih ciljeva kao što su npr. naplata državnog duga, zaštita ambasade i svojih građana i sl., da bi sve više ti i slični ciljevi služili samo kao povod (npr. 1881 g. britanske grupe su izvršile okupaciju Egipta pod maskom naplate duga), a danas se izvode uglavnom u vidu »pomoći« nekoj od strana u internom oružanom sukobu.

Posebno su velike sile te koje danas, radi izbegavanja izazivanja rata širih međunarodnih razmera, kao i osude svetske javnosti, nastoje da sve više realizuju svoje ciljeve »racionalno« i u što kraćem vremenu, zbog čega favorizuju vojnu intervenciju kao sukob niskog intenziteta u odnosu na rat. Na to vrlo indikativno ukazuje i nagli razvoj njihovih snaga za brze vojne intervencije. Tako npr., SAD su razvile snage za brze vojne intervencije (Rapid Deployment Forces) do te mere da su one sastavljene iz svih rodova i broje (stanje 1982) preko 200.000 ljudi[212]. Pored sopstvenih snaga SAD vrše pripremanje, obuku i ubacivanje i tuđih snaga. Primera radi, SAD su do kraja 1984. g. ubacile u Nikaragvu iz Hondurasa i Kostarike oko 5.000 kontrarevolucionara, a planiraju ubacivanje još oko 6.000[213]. Francuske snage za brze vojne intervencije su 1984. g. brojale 23.000 ljudi, angažovane su u Čadu, a predviđeno je da se do 1988. g. razviju do cifre od 47.000 ljudi[214].

---

212 Müller, H.: *Die schnelle Eingreiftruppe der USA:* Rapid Deployment Forces, »Antimilitarismus information«, 12/82, s. III — 195.

213 Šotra, Ž.: *Snage za brze vojne intervencije — stalna opasnost od oružane agresije,* »Savremeni strategijski problemi«, 11/85, s. 91.

214 ibid., s. 93.

Takođe, i snage za brze vojne intervencije Velike Britanije i Italije broje oko 20.000 ljudi. I SSSR vrši i planira vojne intervencije ili sa specijalnim snagama ili sa nekim delovima svojih regularnih trupa. Treba napoili Generalne skupštine OUN, i mogućnost intervencije OUN protiv svake države koja je ne samo narušila mir, nego i protiv svake one koja ga ugrožava.

4.2.9. Rat

Ukupni društveni i civilizacijski razvoj čovečanstva ispunjen je hiljadugodišnjom istorijom ratova. Prema proračunima pedantnih švajcarskih istraživača u poslednjih 5500 godina čovečanstvo je ratovalo čak 14.513 puta, dok broj ubijenih u svim dosadašnjim ratovima u istoriji ljudskog društva iznosi 3,640.000.000 ljudi[215].

Već odavno, a posebno danas, definisati rat »kao nešto neprirodno«[216] znači, bez obzira na svu prihvaćenost definicije, nezadovoljiti čak ni osnovne pretpostavke za naučno-istraživačke potrebe analize ovog fenomena, pa se takvo definisanje pojavljuje kao indikator strukturalizma i specifičnog metodskog empirizma kao pokušaja depolitizacije nauke kroz distanciranje polaznih postavki od svakog ideološkog tla sa jedinim ciljem — da istraživanje »na kraju vodi konkretnim rezultatima«[217].

---

215 Denker, R.: *Steuerung der Aggression*, u: Schmidt, R.: *Aggression und Revolution*, Stuttgart, 1868, s. 11.

216 Galtung, J.: *Friedensforschung in Norwegen. Ein Interview mit der Arbeitsgemeinschaft Friedensforschung*, Heidelberg, u: »Zukunfts — und Friedensforschung«, Heft 4 /1970, s. 84.

217 Galtung, J.: *Friedensforschung. Vergangengeitserfahrungen und Zukunftsperspektiven.* U: Galtung, J.: Strukturelle Gewalt, Hamburg, 1975, s. 37.

Štaviše, Galtung ide čak toliko daleko da razlikuje negativni mir, koji definiše kao odsustvo personalnog nasilja, od pozitivnog mira čija se definicija svodi na odsustvo strukturalnog nasilja koje posledično uzrokuje prisustvo socijalne pravde, ispoljene u jednakoj raspodeli moći i društvenih resursa[218], što je samo još jedno u nizu negativnih određenja ovoga pojma, pošto on govori o miru kao o onome što on nije, a ne šta on jeste.

Marksističkoj misli pripada zasluga za naučno objašnjenje rata kao društveno-istorijske pojave koja nastaje na određenom stepenu razvitka ljudskog društva kao rezultat društvenih protivurečnosti, a time i za smeštanje u muzej starina dotad rasprostranjenih teza o prirodno-biološkom i nadprirodno-duhovnom poreklu rata. Otkrivši stvarne uzroke pojave ratova u ljudskom društvu Marks i Engels su objasnili socijalnu suštinu rata kao kompleksnog i intenzivnog sveobuhvatnog društvenog sukoba, kao sukoba ne samo na planu masovne i organizovane oružane borbe između zaraćenih strana nego i kao njihovog sukoba na političkom, ekonomskom, vojnom i svakom drugom planu, a time i kao jednog od najsloženijih društvenih procesa. Ambivalentnost istorijske uloge rata u razvoju društva, koja se ogleda u tome što se rat iskazivao i kao činilac ubrzanja društvenog razvoja i njegovog kočenja (mada se ratom društveni razvoj uspeo zaustavljati samo na kraće vreme), ima svoj uzrok u podeljenosti ljudskog društva na klase i dubokim političkim, ekonomskim, socijalnim i drugim suprotnostima koje iz toga proizilaze, dakle u klasnoj suštini rata. Marksova misao, da

218 Vidi opširnije: Galtung, J.: *Gewalt, Frieden und Friedensforschung*, s. 88.

se društvo razvijalo i pomoću ratova nalazi svoju potvrdu u saznanju da ne samo rat, već i svaka priprema za njega, u veoma velikoj meri utiču na proširenu društvenu reprodukciju[219], a sledeći tu misao, mogli bismo reći i to da je rat ponekad intenzivnije i pre uticao na razvoj ekonomskih odnosa nego mir. Da Marks ne boluje od ekonomskog determinizma potvrđuje i njegovo promišljanje o ratu upravo na ovom planu, kao npr., kada u »Kapitalu« kaže da je »rat usavršen ranije nego mir, način kako su se ratom i u armijama itd. razvili izvesni ekonomski odnosi, kao najamni rad, mašine itd. ranije nego u unutrašnjosti građanskog društva«[220].

Uobičajeno je da se pri razmatranju odnosa rata i politike koristi Klauzeviceva definicija da je rat nastavak politike drugim sredstvima. Nju su, uostalom, prihvatili i Marks i Engels. Međutim, treba imati u vidu i sledeće.

Za razliku od građanske misli koja tumači rat kao nastavak spoljne politike, marksistička misao, tumači rat kao nastavak politike koja predstavlja jedinstvo spoljne i unutrašnje politike. Takođe, svaki rat kao produkt tako shvaćene politike, jeste složeni politički proces. Rat je najsloženija forma političkog nasilja, pošto nije ništa drugo do nastavak politike nasilnim sredstvima koja je započeta nenasilnim sredstvima. Za stav da je i sam rat politika, Marks je nalazio argumente u činjenici da se politika vodi i nasilnim jednako kao i nenasilnim sredstvima, dok Engels često precizira da je rat ne samo neki, od politike za-

219 Vidi: Pilić—Rakić, V.: *Marksov metod ekonomske analize u 4 toma Kapitala* (posebno deo »Teorija društvene reprodukcije i JNA«), Beograd, 1982.

220 Marx, K.: *Kapital*, op. cit. s. 29.

sebni deo, i kao takav njen produžetak, već je »do kraja politika«. Suprostavljenost ekonomskih i političkih ciljeva i interesa određenih klasa, država, institucija (crkveni ratovi) i naroda dovodi do rata uvek onda kada se nagomilane društvene protivrečnosti zaoštre do tih granica da sva ostala sredstva sem intenzivnog, oružanog, političkog nasilja postanu nedovoljna za njihovo razrešavanje. Društveno-istorijski karakter rata uslovljava i njegovu klasifikaciju. Polazeći od moguće revolucionarne, odnosno reakcionarne uloge rata u društvenom razvoju Marks i Engels su ratove delili na odbrambene i napadačke. Izvestan nedostatak ove podele, koji se ogledao pre svega u tome što revolucionarni ratovi mogu biti napadački, prevazišao je Lenjin svojom klasifikacijom ratova na pravedne i nepravedne, pri čemu su pod pravedne svrstani nacionalnoodbrambeni, oslobodilački i revolucionarni ratovi, a pod nepravedne imperijalistički, osvajački i kontrarevolucionarni ratovi.

Moguće jedinstvo revolucije i rata kao kompleksne forme nasilja Engels dovodi na onaj istorijsko-materijalistički nivo razmatranja toga problema koji je u *Antidiringu* bio samo zacrtan, tek u radu *Uslovi i izgledi jednog rata svete Alijanse protiv revolucionarne Francuske 1852. g.* Pri tom, kao bitan faktor svakog modernog rata on ustanovljava borbeni moral, čija uloga, po njemu, posebno dolazi do izražaja u revolucionarnim ratovima. R e v o l u c i o n a r n i rat se najkraće može odrediti kao kompleksni oblik intenzivne primene sile eksploatisane klase nad vladajućom u cilju stvaranja i učvršćenja novog, progresivnog društveno ekonomskog uređenja u kome revolucionarna klasa ima rukovodeću ulogu u društvu.

Kao intenzivni oružani sukob koji se odvija između društvenih grupa (pre svega klasa) u okviru jednog

globalnog društva, i koji može i ne mora postojati isprepletan sa eksternim, g r a đ a n s k i rat je samo onda revolucionarnog karaktera, ukoliko jeste ili prerasta u rat između rata i kapitala. Tako npr., zaštita ruske socijalističke revolucije je ostvarivana na vojnom, odnosno ratnom polju dvojako. Protiv spoljnih intervenionističkih snaga vođen je klasičan odbrambeni rat, a u unutrašnjim okvirima sudar snaga revolucije i kontrarevolucije prerastao je u građanski rat koji je obuhvatio čitavu zemlju, tj. u oružanu borbu jednog dela naroda protiv drugog.

Da su o s l o b o d i l a č k i ratovi, a posebno danas u zemljama u razvoju, kao putevi antikolonijalne revolucije uvek nužno pravedni nije potrebno posebno dokazivati. Na tu formu nužnosti skoka porobljenih naroda bar u carstvo nacionalne i političke kao nepotpune slobode ukazuje odavno već i činjenica da su se kolonijalni sistemi u poslednjoj fazi svoje vladavine održavali samo kroz »mučenja, silovanja i masakre«[221].

Marksistička teorija o pravednim i nepravednim ratovima se odnosi samo na ocenu karaktera rata koji je izbio neizbežno i nezavisno od radničke klase ili joj je bio nametnut i njenog odnosa prema takvom ratu, a nikako ne znači to da radnička klasa treba da bude za rat, odnosno da se čak bori za jedan rat koji bi mogao da bude pravedan. Podelu ne treba tumačiti u dogmatskom duhu, tj. da je jačanje socijalizma uslovljeno vođenjem ratova. Rat nije neizbežan ukoliko se prihvati stanovište da je osnovna društvena potreba socijalizma mir i da dalji razvoj socijalizma k o j i s e n e o d r i č e o d b r a m b e n o g r a t a zavisi

221 Fanon, F.: *Für eine afrikanische Revolution*, Frankfurt a. M., 1972, s. 76.

od uspeha u borbi za mir. Ovakvo stanovište o potrebi aktivne miroljubive koegzistencije je neophodno zastupati tim pre što savremeni svet sve više karakteriše zloupotreba proizvodnih moći, i to tako što se one sve više koriste za stvaranje potencijala za oružanu destrukciju sveta.

Mada je za razvoj ljudskog društva karakteristično upravo to da je čovek uvek, od svih svojih instrumenata i oruđa kao najsavršenije posedovao i razvijao ne one koji su namenjeni za rad, ili spasavanje i produženje ljudskog života, već upravo one koji su namenjeni ubijanju i razaranju, izgleda kao da je taj svojevrsni apsurd razvitka klasne civilizacije stigao danas do svoje zenitne tačke. Primera radi, navodimo da i pored toga što je ukupni nuklearni razorni potencijal već odavno toliki da celokupna zemljina kugla može biti uništena više desetina puta, danas preko 20% od ukupnog broja svih naučnika na svetu veoma marljivo neposredno rade i na daljem usavršavanju oružja i uopšte sredstava za ubijanje i razaranje. Poslednja reč ratne tehnike su danas akceleratorska oružja koja deluju na principu fantastičnog ubrzanja atomskih čestica u jednom snopu, i tzv. geofizička oružja koja su ništa drugo do zloupotreba prirode, jer se pod njima podrazumeva veštačko izazivanje zemljotresa, orkana, svih vrsta vremenskih nepogoda, razornih morskih i okeanskih talasa, naglog pada ili porasta temperature vazduha itd. Šta tek reći za najnovija biohemijska oružja[222] koja podrazumevaju pored upotrebe nekih starih, čovečanstvu već dobro poznatih, opakih virusa

222 Za uništenje života na jednom km^2 potrebno je danas potrošiti ako se uništenje vrši klasičnim naoružanjem 2000 US dolara, nuklearnim 800 US dolara, hemijskim 600 US dolara, a ako se uništenje vrši biološkim oružjem samo jedan US dolar!

i bakterija, kao što su izazivači kuge i velikih boginja i upotrebu novih, proizvedenih mutacijom u laboratorijama (između ostalog, najverovatnije je eksperimentisano i virusom SIDE).

Pritom treba imati i to na umu da besomučna trka u naoružanju velikih, koja stimuliše i uslovljava stalni svetski trend porasta vojnih izdataka, prinuđuje i male na stalno usavršavanje i kupovanje oružja, pa makar ono bilo isključivo za odbranu, što im bitno povećava društvene ukupne rashode i slabi njihovu ekonomsku moć, a kod zemalja u razvoju dovodi čak i do novog vida eksploatacije radi njihove prinuđenosti da se zbog tehnološke nemoći u potpunosti naoružavaju putem uvoza oružja što povratno još izaziva i nove forme tehnološke zavisnosti. Naime, danas su izdaci za naoružanje u zemljama u razvoju dostigli iznos koji je trostruko veći od ukupne oficijelne pomoći koju te zemlje primaju za svoj razvoj. Besmisao svakog, ne samo svetskog, već i svakog nepravednog rata kao »strahovite socijalne nesreće« i »političkog bezumlja«[223] je danas očito veća nego ikad ukoliko socijalizam ostane dosledan u svom nastojanju da pokaže kako je za razvitak socijalizma i progres čovečanstva neophodan mir i da je tendencija njegovog razvoja praćena borbom za porast omogućenja konačne eliminacije rata iz društvene prakse.

5. O KRAJU NASILJA

U okvirima savremenih razmišljanja o kraju nasilja i uspostavljanju nenasilne civilizacije postoje najmanje dva različita, međusobno oštro suprotstav-

223 Marx, K.: *Građanski rat u Francuskoj*, op. cit. s. 24.

ljena stanovišta. Prvo stanovište, koje po mnogo čemu lavira između ortodoksnog marksizma i sveta dogmi, smatra da se nasilje ne može dokinuti drugačije do nasiljem. Međutim, problem koji se javlja u teorijama zastupnika ove teze, među kojima su najpoznatiji Mao Tse Dung i Franc Fanon, jeste, čime uništiti novo nasilje koje može biti rođeno kao svojevrsno protivnasilje tom uspostavljenom i dominirajućem protivnasilju projektovanom kao poslednjem nasilju. Drugo, sve rasprostranjenije i teorijski pomodnije, stanovište o kraju nasilja, zastupa tezu o prevladavanju nasilja isključivo nenasiljem. Pored učenja Mahatma Gandija koje se u različitim modusima pojavilo transformisano u različitim teorijskim okvirima savremene građanske i, sve više, i marksističke misli, rasprostranjenju ove teze u mnogome su doprineli hipipokret 60-ih, i raznovrsni mirovni pokreti 80-ih godina. Zajednička karakteristika svih ovih shvatanja je apsolutno odbacivanje svake upotrebe sile, pa čak i u odbrambene svrhe. Po njima, svako nasilje je zlo i kao takvo ne može i ne sme uopšte biti korišteno u prevladavanju nekog drugog nasilja, tim pre, što neizbežno rađa novo nasilje kao novo zlo u društvu. Primarna aporija ovog stanovišta, izražena u nemogućnosti objašnjenja zašto apsolutno nenasilje i kad je pretpostavljeno kao aktivan odnos nema opšti uspeh u transformaciji sveta, možda ipak nalazi svoj ključ ukoliko se objektivno pođe od nesavršenosti sveta koji nas okružuje i to stanje prihvati kao njegova nedovršenost. Jer, kako primećuje Merlo Ponti, »apsolutno nasilje, u krajnjoj liniji počiva na ideji o stvorenom, i to dobro stvorenom svijetu (podvukao DS)[224]« a za ovaj

224 Merlo-Ponty, M.: op. cit. s. 132.

svet u kome se već želi delovati isključivo nenasilno, ta pretpostavka očito ne stoji.

Mada se i jednoj i drugoj struji ne mogu odreći bar progresivne intencije, i jedna i druga predstavljaju svojevrsno teorijsko zastranjenje prouzrokovano slepilom jednostranosti koje ne poštuje istorijske mogućnosti subjekta nasilja na planu samooslobađajuće stvaralačke prakse. Nastanak nasilja se ne može ostvariti samo putem suprotstavljanja protivnasilja nasilju, niti samo putem suprotstavljanja nenasilja nasilju. I jedna i druga varijanta pripadaju kuhinjama ekstremne recepture, radionicama misli koje proizvode šeme, dogme i obrasce koji isključuju sve druge mogućnosti. Nestanak nasilja se može i treba ostvarivati samodelatnom aktivnošću autentičnog revolucionarnog subjekta i na jedan i na drugi način, a u kojoj meri će se ti načini koristiti, i pri tom koliko dugo nasilje, to mogu odrediti samo specifični uslovi datog tla i vremena u saglasju sa mogućnostima revolucionarnog subjekta i opštim, istorijskim ciljevima socijalističke revolucije. Uz to, treba reći da uzajamno prožimanje nasilnih i nenasilnih aktivnosti na planu razrešenja društvenih konflikata predstavlja ujedno i racionalni put podruštvljavanja politike kao put njenog rastvaranja u društvu u kome sve slobodniji i svesniji ljudi sve više komuniciraju humanijim i racionalnijim putevima opštenja nego što je nasilje. Uopšte, bilo bi dobro da svaka rasprava o budućnosti nasilja, a time i revolucionarnog nasilja, pođe od utvrđivanja njihovog eventualnog smisla u svetu budućnosti, jer stepen ograničenosti i potisnutosti nasilja iz ljudskih odnosa danas i sutra jeste istovremeno i stepen nepotčinjenosti i postignute ljudske slobode.

Tako dugo dok egzistira nasilje ljudsko društvo ne može biti ništa drugo do otuđeno društvo. Nasilje je indikator i postojanja i njegove otuđenosti i opstajanja njegove otuđujuće klasne floskule. Zato, »pozitivno ukidanje svakog otuđenja« pretpostavlja ukidanje i nasilja kao otuđene i otuđujuće delatnosti kao sine qua non uslova za »povratak čovjeka... u svoje ljudsko, tj. društveno postojanje«[225]. Zahtev za ukidanjem socijalne i političke alijenacije u budućem društvu je zahtev da čovek postane stvarno društveno biće kao rodno biće koje se »prema sebi odnosi kao prema univerzalnom, te stoga slobodnom biću«[226] u svom empirijskom životu. U okviru toga, perspektiva nasilja je sledeća: čim društvo bude uspelo da ukine empirijsku suštinu nasilja i njegove pretpostavke, ono će biti onemogućeno[227]. Time će se konačno rešiti i ta, kao i svaka druga dimenzija sukoba između čoveka i čoveka, kao i između čoveka i prirode.

Kao vid ljudskog otuđenja političko nasilje nestaje zajedno sa nestankom politike kao načinom ostvarivanja ljudskog ponašanja putem institucionalnih prinuda. Ukidanjem političkog posredovanja u društvenom životu ukida se i političko nasilje. Kraj političkog nasilja kao vida političke prakse i nužnosti klasnog društva koincidira sa krajem na klase podeljenog društva politike kao izrazite klasne tvorevine i prakse dominacije.

Marks i Engels su, pak, perspektivu individualnog nasilja vezivali za sposobnost gospodarenja ljudi kao slobodnih bića sobom, a ne drugima, jer »s ukidanjem baze, privatne svojine, s komunis-

225 Marx, K.: *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, op. cit. s. 237.
226 Marx, K., op. cit. s. 221.
227 Vidi: Marx, K.: Prilog jevrejskom pitanju, op. cit., s. 149.

tičkim regulisanjem proizvodnje i s njim povezanim uklanjanjem otuđenosti, s kojom se ljudi odnose prema svom sopstvenom proizvodu, isčezava i moć odnosa ponude i tražnje, i ljudi opet počinju da gospodare razmenom, proizvodnjom, načinom na koji se ponašaju jedni prema drugima«[228]. Zato po njima, proces odumiranja nasilja i ima svoj kraj ne u nestanku svake kazne, nego u nestanku kazne kao spoljne prinude institucija i ljudi. Nestanak nasilja podrazumeva uspostavljene ljudske odnose među ljudima, »a u ljudskim odnosima kazna stvarno neće biti ništa drugo do sud onoga koji greši o samom sebi. Ljudi ga neće hteti ubeđivati da spoljašnje nasilje, koje su mu drugi učinili, jeste nasilje koje je sam on sebi učinio. U drugim ljudima on će pre naći prirodne izbavitelje od kazne koju je sam on izrekao, tj. odnos će se upravo obrnuti (podvukli KM i FE)«[229]. Samo razrastanjem emancipacije stvaraju se uslovi za konačno učvršćivanje svesti o nužnosti odbacivanja svakog nasilja i dokidanja ritualizacije regulisanja odnosa među ljudima silom. U tom kontekstu će i moguće personalno nasilje biti radikalno ograničeno i učinjeno neškodljivim, novim, kao univerzalno važećim moralnim normama usled dostignutog nivoa svesti, i naravno, sve radikalnijeg otklanjanja uzroka u društvu koji ga rađaju, a konačnim nestankom uzroka socijalnih konflikata nestaće i svaka potreba njihovog nasilnog regulisanja.

Ipak, neki značajni mislioci marksističke orijentacije nisu sigurni u kraj nasilja već su uvereni samo u

228 Marx, K., Engels, F.: *Nemačka ideologija*, op. cit., s. 34.
229 Engels, F., Marx, K.: *Sveta porodica*, op. cit., s. 157.

mogućnost njegovog kraja u »carstvu slobode«. Npr. govoreći o tzv. »toploj struji« u marksizmu, Bloh napominje da je »ona ta koja izaziva revolucionarno oduševljenje, koja ljude tera da ne prezući smrt odu na barikade za prelaz iz carstva nužnosti u carstvo slobode, u kojem nasilje i moć mogu postati suvišni (podvukao DS)«[230].

Pitanje koje se ovde nameće jeste: može li se doći do apsolutnog kraja nasilja ukoliko dezintegracija starog kao represivnog istorijskog totaliteta predstavlja stalni uslov razvoja društva? Odgovor je — može, ukoliko zadato kretanje društva sve manje ima ne samo formu, već i suštinu nasilja nad čovekom, a sve više nad dominacijom, eksploatacijom i samim nasiljem kao obogotvorenom komunikacionom formom; sve više kao negacija političkog nasilja kao »večnog« nasilja, a afirmacija revolucionarnog kao »smrtnog« nasilja koje gubi svoj brahijalni terorski karakter u onoj meri u kojoj se pretvara u rastvarajući, nužno poslednji i sve bespotrebniji segment jedinstvenog revolucionarnog delovanja koje podrazumeva neproporcionalno jedinstvo nasilno-radikalnog i humanog permanentnog preispitivanja zatečenih formi i sadržaja datoga sveta. Jer, potsetimo se, i nasilje može biti humano ukoliko je jedino moguće oslobađajuće sredstvo porobljenih, ugnjetenih i potčinjenih od raznovrsnih formi potčinjenosti i dominacije, ukoliko mu se ne oduzima atribut istorijskog, niti pridaje atribut večnog pratioca ljudskog društva.

Danas sve veća opasnost od gubitka kontrole nad silom opominje da je krajnje vreme da se shvati da sve veća materijalna osnova nasilja izražena u kvantitativnom uvećanju sredstava prinude, dominacije i to-

230 Bloch, E.: Praxis, 1 /2, 1969. g. s. 5.

talnog uništenja, rađa sve veću mogućnost njihove upotrebe usled pritiska koji vrše sama ta sredstva upravo tim svojim kvantitetom. Ukoliko društvo zaista hoće mir i humanizaciju ljudskih odnosa ono se mora odreći tih sredstava, ali i eliminisati društvene protivrečnosti koje permanentno uslovljavaju »potrebu« njihove produkcije i eventualne reprodukcije. U tom pravcu treba jačati moć društva ne radi uvećanja mogućnosti vršenja nasilja, nego radi uvećanja mogućnosti njegovog nevršenja, kao uvećanje moći rešavanja konflikata nenasilnim demokratskim putem, jer jedino demokratija bez nasilja omogućuje ostvarenje ljudske zajednice oslobođene svake otuđenosti, neslobode i potčinjenosti. Prevazilaženje nasilja je moguće samo kao proces koji čoveka potvrđuje kao tvorca sopstvene istorije. Svesno pospešivanje procesa prevazilaženja nasilja u ljudskom društvu podrazumeva afirmaciju racionalnih i humanih sredstava u komuniciranju među ljudima u kojima će dominirati stvaranje umesto razaranja, dogovaranje i sporazumevanje umesto netolerancije i nesporazumevanja. U onoj meri u kojoj svest bude određivala čovekov svet kao sve manje svet netrpeljivih, on će se potvrđivati kao sve više stvaralački, a sve manje dominiran i zavisan od nasilja i vladavine institucija.

PREGLED ZNAČAJNIJIH POLITIČKIH UBISTAVA I ATENTATA

Pre naše ere:

514.
Hiparh, tiranin Atine. Ubijen od Harmodija i Aristogeitona koji otada važe za prve republikanske martirere.

370.
Jason, tiranin Fere, osnivač tesalonijske države. Ubijen jer je težio hegemoniji u Grčkoj.

353.
Dion, tiranin Sirakuze. Ubijen od svojih najbližih kada se saznalo da je kriv za smrt svoga prethodnika.

337.
Artakserkses III, kralj Persije. Otrovao ga evnuh Bagoas koji je kasnije (335) uklonio i njegovog sina i naslednika Arsesa.

336.
Filip Makedonski. Na nagovor njegove žene Olimpije ubio ga je telohranitelj Pausanije.

330.
Darije III, persijski kralj. Posle poraza od Aleksandra Makedonskog ubijen od prestolonaslednika Besosa.

316.
Olimpija, majka Aleksandra Makedonskog. Posle njegove smrti, da bi osvojila vlast, pobila pola svoje porodice da bi na kraju i sama bila ubijena.

129.
Scipion Afrikanac Mlađi, rimski konzul i pobednik u bici za Kartaginu. Iz nepoznatih razloga postao žrtva rimskih zavereničkih borbi.

125.
Tiberije Sempronije Grah, rimski državnik. Od političkih protivnika tučen do smrti i onda zajedno sa 300 ubijenih pristalica bačen u Tibar.

72.
Sertorije, rimski vojskovođa. Ubijen od zamenika Pesperne.

52.
Klodije, starorimski demagog. Batinan do smrti.

48.
Pompej, protivnik Cezara. Ubijen u Egiptu.

44.
Cezar, rimski vojskovođa i konzul. Zbog težnje za uspostavljanjem monarhije ubijen od zaverenika-republikanaca Bruta, Kasija i drugih.

43.
Ciceron. Ubijen na svom imanju kod Formije po nalogu Marka Antonija.

U našoj eri:

37.
Tiberije, rimski car. Na Kapriju ga zadavio jastukom zapovednik pretorijanske garde.

41.
Kaligula, rimski car. Ubio ga pretorijanac Kasije Herea.

54.
Klaudije, rimski car. Otrovan gljivama na zapovest njegove treće žene Agripine, Neronove majke.

59.
Agripina, majka rimskog cara Nerona. Prisvojila suviše vlasti pa je organizovano njeno ubistvo.

69.
Galba, rimski car. Ubijen od pretorijanaca po nagovoru njegovog naslednika Ota.

96.
Domicijan, rimski car. Ubijen od zarobljenika koga je oslobodio.

192.
Komod, rimski car. Ubijen od zaverenika.

222.
Elegabel, rimski car. Ubijen od zavernika.

235.
Aleksandar Severus, rimski car. Ubili ga nezadovoljni vojnici u vojnom logoru kod Majnca.

913.
Anastasije III, papa. Otrovan od kurtizane Teodore.

928.
Leon VI, papa. Ubijen po nalogu kurtizane Mauricije.

929.
Jovan X, papa. Ubijen u zatvoru po nalogu kurtizane Mauricije.

974.
Benedikt VI, papa. Ubio ga kardinal Feruči.

982.
Oto II, nemački kralj. Ubijen u Rimu pomoću otrovnih rukavica.

984.
Jovan XIV, papa. U Engelsburgu zatvoren u tamnicu i udavljen.

1170.
Beket Tomas, kanterberijski nadbiskup, borio se protiv engleske kraljevske vlasti zahtevajući veću moć crkve. Isečen od četiri viteza u katedrali.

1208.
21. 6. *Filip od Švapske,* nemački kralj. Ubijen od Ota fon Vitelsbaha po nalogu svog suparnika kralja Ota IV.

1308.
1.5. *Albreht I,* nemački kralj. Ubio ga nećak.

1400.
14. 2. *Ričard II,* pri nasilnoj smeni vlasti od strane Henrika IV.

1404.
Bonifacije IX, papa. Otrovan smokvama.

1478.
26. 4. *Đulijano Mediči,* vladar Firence. Ubijen u crkvi uz saglasnost pape Sikstusa IV.

1503.
Aleksandar VI (Rodrigo Bordžija), papa. Otrovan vinom.

1555.
Marsel II, papa. Otrovan, vladao 22 dana.

1562.
18. 2. *Fransoa Giz,* vojvoda, vođa katolika u Francuskoj. Ustreljen u Orleanu od jednog hugenota.

1572.
24.8. *Kolinji,* admiral, vođa francuskih protestanata (hugenota). Njegovo ubistvo (po nalogu porodice Giz) izazvalo »bartolomejsku noć«.

1584.
10. 7. *Viljem Oranski,* holandski namesnik. Po nalogu španskog kralja ustrelio ga u Delfima Baltazar Žerar.

1588.
23. 12. *Anri Giz,* vojvoda, vođa francuske katoličke »lige«. Ubijen po nalogu Anrija III koji je sa pravom video u njemu pretendenta na prestol.

1589.
2. 8. *Anri III,* kralj Francuske. Ubijen od Žaka Klemana po nalogu porodice Giz.

1590.
Sikst V, papa. Otrovan po nalogu jezuita i španskog kralja Filipa II.

1610.
14. 5. *Anri IV,* kralj Francuske. Posle više uzastopnih pokušaja ubio ga Fransoa Ravajak.

1634.
25.2. *Valenštajn fon Fridland,* vojvoda. Ubijen u Egeru po nalogu cara Ferdinanda II.

1672.
20. 8. *Jan i Kornelije Vit,* braća, holandski državnici. Ubijeni u Hagu.

1757.
5.1. *Ludvig XV,* kralj Francuske. Atentat nožem, motiv nejasan.

1762.
17. 7. *Petar III,* ruski car. Ubijen od grupe oficira koje je predvodio Aleksej Orlov.

1792.
17. 3. *Gustav III,* švedski kralj. Ubijen na maskenbalu iz pištolja.

1793.
13. 7. *Žan Pol Mara,* vođa francuske revolucije. Izbola ga u kadi Šarlota Korde.

1800.
24. 12. *Napoleon Bonaparta,* francuski vojskovođa i konzul. Atentat mu je poslužio kao izgovor za napad na jakobance.

1801.
23. 3. *Pavle I*, ruski car, duševno poremećen. Ubijen od zaverenika koje je predvodio grof Palen.

1808.
28. 7. *Selim III*, turski sultan. Ubijen na podstrek njegovog nećaka koji je potom stupio na presto kao Mustafa IV.

1809.
12. 10. *Napoleon I*, francuski car. Atentat Nemca Štapsa u Šenbrunu.

1819.
23. 3. *August fon Kocebi*, nemački pisac i ruski državni savetnik. Ubijen od Sanda.

1820.
13. 2. *Šarl Ferdinand*, francuski vojvoda i sin Karla X, poslednji od Burbona. Ubijen u Veneciji zbog prestola.

1831.
9.10. *Kapo d'Istria*, grof, grčki predsednik. Zbog rusofilstva ubijen od braće Konstantina i Georgija Mauromihalisa.

1835.
28. 7. *Luj Filip*, kralj Francuske. Atentat izvršio italijanski avanturista Fiši pomoću paklene mašine koja se satojala od 24 puščane cevi. Poginuo maršal Martije i 11 ljudi iz kraljevog obezbeđenja.

1836.
25. 6. *Luj Filip*, kralj Francuske. Atentat.
27. 12. *Luj Filip*, kralj Francuske. Atentat.

1840.
10. 6. *Viktorija*, kraljica Engleske. Atentator kelner Oksford.

15. 10. *Luj Filip*, kralj Francuske. Atentat.

1842.
30. 5. *Viktorija,* kraljica Engleske. Atentat.

1846.
16. 4. *Luj Filip,* kralj Francuske. Atentat.

29. 7. *Luj Filip,* kralj Francuske. Atentat.

1848.
15. 11. *Grof de Rosi,* italijanski državnik i istaknuti teoretičar prava. Ubijen kao papski poslanik.

1849.
12. 7. *Princ Vilhelm,* kasnije pruski kralj i nemački car. Atentat u Nidrigenhajmu kod Majnca.

1850.
22. 5. *Fridrih Vilhelm IV,* kralj Pruske. Atentat izvršio umobolnik Zefeloge.

1852.
2. 2. *Izabela,* španska kraljica. Atentat izvršio sveštenik Martin Merino.

1853.
18. 2. *Franc Jozef I,* car Austrougarske. U Beču atentat nožem izvršio mađarski nacionalista Libanji.

1854.
27. 3. *Karlo III od Parme.* Ubijen zbog strahovlade.

1855.
28. 4. *Napoleon III,* francuski car. Atentator Italijan Belamare.

8. 9. *Napoleon III,* francuski car. Atentator Italijan Pianori.

1856.
8. 12. *Ferdinand II,* italijanski kralj. Atentator Agezilao Milano.

1858.
14. 1. *Napoleon III,* francuski car. Bombu bacio italijanski grof Feliće Orsini.

1860.
12. 8. *Danilo I,* crnogorski vladika. Ubijen s leđa u Kotoru od Todora Kadića.

1861.
14. 7. *Vilhelm I,* pruski kralj. Atentator nemački nacionalista Beker, mesto Baden-Baden.

18. 9. *Amalija,* grčka kraljica. Atentator grčki student Drosios.

1862.
3. 7. *Konstantin,* ruski veliki knez, namesnik Poljske. Vilopoljski, ruski grof, upravnik Varšave. Atentat izvršen prvi dan po njihovom dolasku u Varšavu.

1863.
24.12. *Napoleon III,* francuski car. Atentat.

1865.
14. 4. *Abraham Linkoln,* predsednik SAD. Ubio ga u pozorištu glumac Džon Viks But, južnjački ekstremista.

1866.
18. 4. *Aleksandar II,* ruski car. Atentator nihilista Karakosov.

7. 5. *Bizmark,* pruski državnik. Atentator student Koen-Blind.

1867.
6. 6. *Aleksandar II,* ruski car. Atentat izvršio Poljak Berezovski na svetskoj izložbi u Parizu.

1868.
29. 6. *Mihailo Obrenović,* srpski knez. Ubijen od pristalica Aleksandra Karađorđevića.

1872.
19. 1 .*Amadeus I,* sin italijanskog kralja Viktora Emanuela, prestolonaslednik. Nakon neuspelog atentata odrekao se prestola.

8. 2. *Grof Majo,* engleski vicekralj Indije. Ubijen pri poseti zatvoru u Port Bleru od jednog zatvorenika, fanatičnog muslimana.

2. 3. *Viktorija,* engleska kraljica. Atentator trgovački pomoćnik Roderik Meklin pucao iz pištolja.

1874.
13. 7. *Bizmark,* nemački kancelar. Atentat pištoljem izveo bačvarski pomoćnik Eduard Kulman.

1875.
6. 8. *Prof. Garsija Moreno,* predsednik Ekvadora. Ubijen od svojih najbližih saradnika.

1876.
4. 6. *Abd ul Aziz,* turski sultan. Umoren nakon povlačenja sa prestola.

1878.
5. 2. *Trepov,* gradonačelnik Petrograda. Atentator Vera Zasulič.

11. 5. *Vilhelm I,* nemački car. Atentator limarski kalfa Maks Hedel.

2. 6. *Vilhelm I,* nemački car. Atentator dr Karl Nobiling naneo caru teške povrede hicem iz sačmare.

16. 8. *Mezencev,* general, šef Ohrane u Petrogradu. Atentatori nihilisti.

17. 11. *Umberto,* italijanski kralj. Atentat u Napulju izveo kuvar Pasanante.

1879.
21. 2. *Kropotkin,* guverner Harkova. Atentatori nihilisti.

14. 4. *Aleksandar II,* ruski car. Atentator nihilista Solovjev.

25. 4. *Drentelen,* šef policije u Petrogradu. Atentatori nihilisti.

1. 12. *Aleksandar II*, ruski car. Bačen eksploziv na kočiju.

12. 12. *Lord Liton*, engleski vicekralj u Indiji. Neuspeo atentat.

30. 12. *Alfons XII*, španski kralj. Atentator Gonzales.

1880.
17. 2. *Aleksandar II*, ruski car. Atentat eksplozivom u Zimskom dvorcu u Petrogradu.

3. 3. *Loris Meljikov*, ruski ministar. Atentatori nihilisti.

1881.
13. 3. *Aleksandar II*, ruski car. Ubio ga nihilista Grinevicki.

2. 7. *Džejms Abraham Garfild*, predsednik SAD. Ubijen na železničkoj stanici u Vašingtonu.

1882.
6. 5. *Lord Kevendiš*, ministar za Irsku; Burke, podsekretar za Irsku. Ubijeni od irskih nacionalista u Feniksparku kod Dablina.

25. 12. *Streljnikov*, predsednik vojnog suda u Odesi. Ubijen od nihilista.

1883.
18. 12. *Sudejkin*, šef ruske policije. Ubijen od nihiliste Degejeva.

1887.
13 3. *Aleksandar III*, ruski car. Atentatori nihilisti.

1888.
29.10. *Aleksandar III*, ruski car. Atentat eksplozivom na kočiju kod Bonkog.

1890.
7.7. *Menendez*, predsednik Salvadora. Ubijen nakon što je smenjen.

1891.
27.3. *Belčev,* bugarski ministar. Ubijen od panslavista.

23.5. *Nikolaj,* ruski prestolonaslednik. U japanskom gradu Otsu atentat sabljom izveo žandar Tsuda Sanzo. Motiv: mržnja prema strancima.

1894.
24.6. *Sadi Karno,* predsednik francuske republike. Ubijen nožem od italijanskog anarhiste Kazerija prilikom posete izložbi zanatstva u Lionu.

1895.
15.7. *Stefan Stambulov,* bugarski predsednik. Ubijen od rusofila.

1898.
3.2. *Hoze Marija Rejna Barios,* predsednik Gvatemale. Nakon proglašenja za diktatora ubijen po planu njegovog strica Prospero Moralesa.

10.9. *Elizabeta,* austrougarska carica. Ubio je u Ženevi italijanski anarhista Lukeni.

1900.
16.6. *Klemens fon Keteler,* grof, nemački poslanik u Pekingu. Ubistvo izvršila tajna kineska organizacija »Bokser«.

29.7. *Umberto,* kralj Italije. Ustreljen od anarhiste Gaetana Breši.

16.11. *Vilhelm II,* nemački car. Atentat sekirom izvršila umno poremećena Nemica Šnapka.

1901.
6.3. *Vilhelm II,* nemački car. Atentat izveo lučki radnik Ditrih Vajland iz Bremena.

21.6. *Toru Hoši,* japanski ministar saobraćaja. Atentat izvršio jedan propali student.

6.9. *Mek Kinli,* predsednik SAD. Ubijen u Bufalu od anarhiste Čolgoša.

1902.
6.2. *Kanžšev,* bugarski ministar školstva. Ubijen u Sofiji od nezaposlenog makedonskog učitelja Karanđulova.

mart. *Trepov,* šef moskovske policije. Tri atentata u jednom mesecu.

18.5. *Val,* ruski guverner Vilne. Atentat revolverom izvršio Hirš Lekuh.

15.6. *Sipjagin,* ruski ministar unutrašnjih poslova. Ustrelio ga u Petrogradu student Balbašov.

11.8. *Knez Obolenski,* ruski guverner u Harkovu. Atentat.

1903.
11.6. *Aleksandar I Obrenović,* srpski kralj. Ubijen zajedno sa ženom Dragom Mašin od grupe oficira.

1904.
11.6. *Bobrikov,* ruski guverner Finske, sprovodio politiku rusifikacije. Ubio ga Eugen Šauman.

28.7. *Venzel Plehve,* ruski ministar unutrašnjih poslova. Umro od posledica ranjavanja bombom koju su bacili socijal-revolucionari.

1905.
Nikolaj II, ruski car. Atentat socijalrevolucionara.

Šuvalov, komandant Moskve. Atentat socijalrevolucionara.

17.2. *Veliki ruski knez Sergej,* carev ujak, generalni guverner Moskve. Ubijen bombom koju je bacio student socijalrevolucionar Kaljajev.

1906.
31.5. *Alfons XIII,* španski kralj. Atentat bombom skrivenom u buket cveća izvršio na kraljevom venčanju anarhista Mateo Morales.

25.8 *Staljipin,* ruski ministar. Bombaški napad na njegovu kuću za odmor rezultirao sa 27 mrtvih i 32 povređena. On ostao nepovređen.

1907.
Petkov, bugarski ministar. Ubijen od nihilista.

1908.
Grof Potocki, austrougarski namesnik u Galiciji. Ubijen.

1.2. *Karlos I*, portugalski kralj. Ubijen od republikanaca u Lisabonu.

1.2. *Luis Felipe (Luis III)*, portugalski prestolonaslednik i vladar sa najkraćim stažom u istoriji. Vladao svega 20 minuta.

28.2. *Mohamed Ali*, persijski šah. Revolucionarni atentat.

1909.
Lord Minto, engleski vicekralj u Indiji. Atentat.

1911.
14.9. *Stolipin*, ruski ministar. U Kijevu smrtno ranjen od socijalrevolucionara Mordke Bogrova.

1912.
Lord Herdindž, engleski vicekralj u Indiji. Atentat.

Viktor Emenuel III, italijanski kralj. Atentat.

Grof Stefan Tiča, mađarski predsednik parlamenta. Atentator Kovač.

12.11. *Hoze Mendez*, španski ministar. Ubijen od anarhista.

1913.
18.3. *Georg I*, grčki kralj. Ubijen u Solunu.

1914.
28.6. *Franc Ferdinand*, austrougarski nadvojvoda i prestolonaslednik i njegova žena Sofija. Ubio ih u Sarajevu Gavrilo Princip, pripadnik »Mlade Bosne«.

31.7. *Žan Žores*, vođa francuskih socijalista. Zbog insistiranja na miroljubivoj politici ustreljen od Vilana.

1915.
17.5. *Grof Karl fon Štirgk,* austrougarski predsednik vlade. Ubijen od socijaldemokrate Adlera.

1916.
16.12 *Raspućin,* Grigorije Jefimovič. Ubijen od princa Feliksa Jusupova i zaverenika koji su ga prvo otrovali, zatim više puta pucali u njega i još živog bacili u zaleđenu reku.

1918.
6.7. *Grof Vilhelm Mirbah,* nemački diplomata u Moskvi. Ubijen od socijalrevolucionara.

16.7. *Nikolaj II,* ruski car. Sa celom porodicom likvidiran u Jekatarinaburgu po odluci boljševičkog izvršnog komiteta.

30.7. *Ajhorn,* nemački general, vrhovni zapovednik Ukrajine. Ubijen od boljševika.

30.8. *Lenjin,* Vladimir Iljič, vođa Oktobarske revolucije. Atentat sa tri revolverska hica izvršila Dora (Fani) Rold-Kaplan, pristalica desnih esera. Teško ranjen.

30.8. *Mojsej S. Uricki,* šef ČEKE (tajne policije) u Petrogradu. Ubijen iz pištolja od desnih esera.

31.10. *Grof Ištvan Tiža,* mađarski državnik. Ubijen od revolucionarnih socijalista.

14.12. *Sidonia Paes,* portugalski predsednik vlade. Ubijena.

1919.
15.1. *Roza Luksemburg i Karl Libkneht,* vođe nemačkih komunista. Ubijeni od desnoradikalnih oficira.

19.2. *Klemenso,* francuski političar. Atentat.

20.2. *Habib Ulah,* avganistanski emir. Ubijen od naconalista koje je predvodio njegov brat Nasr Ulah.

21.2. *Kurt Ajzner,* predsednik bavarske republike. Ubijen od potporučnika grofa Arka. Isti dan na njegovog naslednika

Erharda Auera i poslanika Ezela atentat izvršio mesarski kalfa Alojz Lindner. Ubijen Ezel.

12.4. *Oto Nojrih,* saksonski ministar. Ubijen.

7.11. *Hugo Haze,* vođa USPD. Ubijen.

1920.
26.1. *Matijas Erzberger,* nemački ministar. Atentat, treći po redu te godine.

20.5. *Venustijano Karanca,* general, meksički predsednik. Ustreljen.

1921.
15.3. *Talat Paša,* turski ministar. Ubijen.

8.3. *Eduardo Dato e Iradier,* španski predsednik. Ubijen od anarhista.

10.6. *Karl Garajs,* nemački političar. Ubijen od oficira.

26.8. *Matijas Erzberger,* nemački ministar. Ubijen od bivših oficira Tilesena i Šulca po zadatku »Organizacije konzul«.

1922.
2.6. *Henri Vilson,* engleski maršal. Ubijen od irskih nacionalista u Belfastu.

24.6. *Volter Rateman,* nemački ministar spoljnih poslova. Ubijen u Berlinu od bivših oficira Kerna i Fišera.

3.7. *Maksimilijan Harden,* jevrejski publicista. Atentator nemački nacionalista.

14.7. *Aleksandar Etjen Mileran,* francuski predsednik republike. Atentat.

16.12. *Gabrijel Narutovic,* poljski predsednik. Ustreljen ubrzo posle imenovanja.

1923.
5.1. *Rašin,* češki ministar. Ubijen.

10.5. *Vorovski,* ruski ministar. Ubijen u Lozani.

Vila, meksički general. Ubijen.

Genadiev, bugarski ministar. Ubijen.

14.6. *Aleksandar Stambolijski,* bugarski predsednik. Ubijen od oficira-zaverenika.

1924.
1.6. *Ignjac Zajpel,* austrijski kancelar. Atentat.

10.6. *Đakomo Mateoti,* italijanski socijalistički poslanik. Ubijen od fašista sa znanjem Musolinija.

1925.
14.4. i 16.4. *Boris III,* bugarski kralj. Atentati.

1926.
Benito Musolini, vođa italijanskih fašista, Četiri atentata.

1.8. *Primo de Rivera,* španski predsednik. Atentat u Barceloni.

Hirohito, japanski prestolonaslednik. Atentat.

5.5. *Simon Petljura,* ukrajinski egzil-političar. Ubijen u Parizu.

1927.
7.6. *Vojkov,* ruski ambasador u Varšavi. Ubijen.

10.7. *Higins,* irski viceprezident. Ubijen u Dablinu.

11.8. *Georg II,* grčki kralj. Atentat.

30.10. *Konduricios,* grčki predsednik. Atentat.

Karl Zajc, gradonačelnik Beča. Atentat.

1928.
Viktor Emanuel III, italijanski kralj. Atentat.

4.6. *Čang Tso-Lin,* kineski general. Ubijen bombom.

20.6. *Stjepan Radić,* vođa Hrvatske seljačke stranke. Atentat pištoljem u jugoslovenskoj skupštini izvršio radikal Puniša Račić. Umro od zadobijenih rana 8. 8. 1928.

17.7. *Alvaro Obregon,* meksički general i predsednik. Ubijen odmah nakon izbora.

1930.
Kutepov, Aleksandar, beloruski general. Likvidiran u Parizu od GPU.

1932.
8.1. *Hirohito,* japanski car. Atentator Korejanac.

9.2. *Maje,* japanski ministar finansija. Ubijen.

6.5. *Pol Dumer,* predsednik francuske republike. Smrtno ranjen od ruskog emigranta Gorgulova.

15.5. *Invkai,* japanski predsednik. Ubijen od oficira-zaverenika.

29.5. *Šigemicu,* japanski poslanik u Kini. Atentat u Šangaju na njega i japanske generale izvršili Koreanci.

1933.
7.11. *Nadir,* avganistanski kralj. Ubijen.

21.11. *Vakacuki,* japanski predsednik. Atentat.

29.12. *Jon Duka,* rumunski ministar pravde. Ubijen od članova »Čelične garde«.

1934.
25.7. *Engelbert Dolfus,* austrijski kancelar. Ubijen u kongresnoj dvorani u Beču iz pištolja od austrijskog naciste Oto Planeta.

9.10. *Aleksandar II,* jugoslovenski kralj i Žan Luj Bartu, francuski ministar spoljnih poslova. Od hrvatskih nacionalista organizovano ubistvo u Marselju izvršio bugarin Veličko Georgijev.

1.12. *Sergej Mironovič Kirov,* partijski sekretar Lenjingrada. Ubijen po uputstvu Staljina da bi se dobio povod za »čistku«.

1936.
4.2. *Vilhem Gustlov,* vođa švajcarskih nacista. Ubijen u Dovosu u znak odmazde zbog progona Jevreja.

13.8. *Kalvo Sotelo,* španski policijski oficir i monarhistički poslanik. Njegovo ubistvo poslužilo kao povod za građanski rat.

1937.
19.2. *Maršal Gracijani,* italijanski vice-kralj u Abisiniji. Atentat u Adis Abebi.

4.9. *Reis Ignjac,* sovjetski partijski funkcioner. Nakon raskida sa Staljinom likvidiran od GPU u Švajcarskoj.

19.9. *Miler Jevgenije,* beloruski general. U Parizu otet i likvidiran od GPU.

1938.
16.2. *Lev Sedov,* sin Lava Trockog i vođa trockističke IV Internacionale. Ubijen od GPU.

23.5. *Erhen Konovalec,* ukrajinski egzil-političar. Ubijen u Roterdamu.

7.11. *Rat,* nemački ambasador. Atentat pištoljem izvršio u Parizu sedamnaestgodišnji nemački Jevrejin Heršel Grinšpan. Ubistvo je bilo povod za »kristalnu noć«.

1939.
21.9. *Kalinesku,* rumunski predsednik. Ubijen od pripadnika »Gvozdene garde«.

8.11. *Adolf Hitler,* nemački kancelar. Pozadina atentata u minhenskoj pivnici nije rasvetljena.

1941.
20.8. *Lav Trocki,* jedan od vođa Oktobarske revolucije. Po Staljinovom nalogu ubio ga u Meksiku planinarskim pijukom Ramon Merkader.

1942.
4.6. *Rajnhard Hajdrih,* nacistički general, šef službe bezbednosti i protektor Čehoslovačke. Ubijen u Libenu od češkog kaplara Jana Kubiša po nalogu engleske obaveštajne službe.

1943.
13.3. *Adolf Hitler.* Neuspeo bombaški napad grupe nemačkih oficira u Rastenburgu.

4.7. *General Sikovski,* šef poljske vlade u egzilu. Pad aviona nad Gibraltarom.

1944.
20.7. *Adolf Hitler.* Atentat eksplozivom izvršio nemački pukovnik, grof fon Štaufenberg. Hitler ostao nepovređen.

1946.
Vicko Glumčić, jugoslovenski konzul u Napulju. Ubijen u logoru Eboli od združenih četnika i ustaša — emigranata.

1948.
30.1. *Mohandas Karamčand Gandi* — Mahatma, indijski državnik. Ubijen iz pištolja od hinduekstremiste Naturan Vinajak Godsea.

17.9. *Grof Folke Bernadot,* predsednik švedskog Crvenog krsta. Ubijen od jevrejskih terorista.

1950.
1.11. *Hari Truman,* predsednik SAD. Atentatori dvojica Portorikanaca.

1951.
20.7. *Abdalah Ibn Husein,* jordanski kralj. Ubijen u džamiji zbog podrške britanskoj politici.

1952.
27.3. *Konrad Adenauer,* nemački kancelar. Atentat eksplozivom u paketu.

5.12. *Ferhad Hahet,* vođa nacionalnih sindikata u Tunisu. Ubijen od »Crvene ruke«.

1954.
5.12. *Gamal Abdel Naser,* egipatski predsednik. Na mitingu u Aleksandriji na njega pucao iz pištolja Mohamed Latif, pripadnik fundamentalističke organizacije »muslimanska braća«.

1955.
11.2. *Johan Hofman,* predsednik Sara. Atentat eksplozivom.

1957.
16.1. *General Raul Salan,* francuski zapovednik u Alžiru. Atentat bombom izveli pripadnici organizacije »Crvena ruka«.

12.10. *Lev Rebet,* ukrajinski disident u egzilu. Ubijen u Minhenu.

1958.
14.7. *Fejsal II,* irački kralj; Abdul-Ilah, princ; Nuri es Said, predsednik vlade. Ubijeni.

1959.
15.10. *Stefan Bandera,* vođa ukrajinske emigracije. Ubijen u Minhenu.

1960.
11.4. *Ververd,* južnoafrički predsednik. Atentator farmer Dejvid Prat.

28.8. *Hasan Madčali,* jordanski predsednik. Ubijen bombom. Samo 40 minuta kasnije bomba bačena i na kralja Huseina na koga je do tada izvršeno 7 atentata.

12.10. *Inegiro Asanuma,* vođa socijalističke opozicije u Japanu. Ubijen.

1961.
12.2. *Patris Lumumba,* premijer Konga. Ubijen.

20.4. *Sankara Pilai,* visoki indijski diplomata. Ustreljen u Otavi.

12.8. *Salah ben Jusuf,* tuniski ministar pravde u egzilu. Ustreljen u Frankfurtu na Majni.

8.9. *Šarl de Gol,* predsednik francuske republike. Atentat plastičnim eksplozivom izveli OAS-ovci Arman Belvizije i potpukovnik Žan Mari Bastijan Tiri.

18.9. *Dag Hamarsfeld,* generalni sekretar OUN. Pad aviona u Africi.

1962.

4.6. *Bela Lapušnjik,* visoki mađarski oficir-obaveštajac. Nakon bekstva na Zapad ubijen u bečkom zatvoru cijankalij-pištoljem.

22.8. *Šarl de Gol.* Atentat oružjem izveli OAS-ovci uz pomoć tri mađarska emigranta.

29.11. *Momčilo Popović,* jugoslovenski diplomata u Bonu. Ubijen od pripadnika »Hrvatskog križarskog bratstva«. Tom prilikom ranjen i jugoslovenski diplomata Stane Dovgan.

1963.

2.11. *Ngo Dien Diem,* predsednik Južnog Vijetnama. Revolucionarni atentat. Ubijen.

22.11. *Džon Kenedi,* predsednik SAD. Ubijen u Dalasu, prema zvaničnim izveštajima od Li Osvalda.

1965.

21.2. *Malkolm Iks,* vođa američkih »Crnih muslimana«, Ubijen u Harlemu za govornicom. Počinioci ostali nepoznati.

29.10. *Ben Barka,* lider marokanske opozicije. Kidnapovan u Parizu uz pomoć francuske policije i kriminalaca a zatim likvidiran.

8.6. *Antun Klarić,* jugoslovenski konzul u Minhenu. Teško ranjen od pripadnika »Hrvatskog revolucionarnog bratstva«.

1966.

30.8. *Savo Milovanović,* jugoslovenski diplomata u Štutgartu. Ubijen od ustaša-pripadnika »Hrvatskog revolucionarnog bratstva«.

1968.

4.4. *Martin Luter King,* lider crnačkog pokreta u SAD. Ubio ga iz puške u Memfisu rasista Džejms Erl Rej.

11.4. *Rudi Dučke,* lider nemačkih studenata. Teško ranjen iz revolvera od slikara Jozefa Bahmana u Berlinu. Umro od posledica 12 godina kasnije.

5.6. *Robert Kenedi,* senator SAD i predsednički kandidat. Ubijen u Los Anđelosu sportskim malokalibarskim revolverom. Ubica je Sirhan Bišara Sirhan, poreklom Jordanac.

1969.

30.6. *Antun Kolendić,* šef jugoslovenske vojne misije u Zapadnom Berlinu. Teško ranjen od ustaša-pripadnika »Hrvatskog revolucionarnog bratstva«.

1971.

7.4. *Vladimir Rolović,* jugoslovenski ambasador u Švedskoj Ubistvo vatrenim oružjem izveli pripadnici ekstremne hrvatske emigracije. Tom prilikom ranjena i službenica Ambasade Mira Štempihar.

1975.

29.3. *Mladen Đogović,* jugoslovenski vice-konzul u Lionu. Teško ranjen od ustaša-pripadnika »Hrvatskog revolucionarnog bratstva«.

1976.

7.2. *Edvin Zdovc,* jugoslovenski konzul u Frankfurtu. Ubijen od ustaša-pripadnika »Hrvatskog narodnog otpora«.

1978.

16.3. *Aldo Moro,* vođa italijanskih demohrišćana, istaknuti italijanski političar. »Crvene brigade« izvele otmicu u kojoj je pobijena cela Morova pratnja. On je ubijen 9.5.

1981.

29.3. *Ronald Regan,* predsednik SAD. Ranjen u grudi hicem iz revolvera koji je na njega u Vašingtonu ispalio Džon Vernon.

13.5. *Jovan Pavle II,* papa. Ranjen u Rimu iz revolvera. Atentator Turčin Mehmed Ali Agdža.

14.7. *Blagoje Anakioski,* savetnik jugoslovenske ambasade u Briselu; Franc Špidler, službenik jugoslovenske ambasade. Ranjeni od albanskih terorista-pripadnika »Crvenog narodnog fronta«.

4.8. *Stojan Đerić,* službenik jugoslovenske ambasade u Briselu. Ubijen od terorista-pripadnika »Crvenog narodnog fronta«. Tom prilikom ranjen Redžo Zuka, službenik ambasade.

6.10. *Anvar el Sadat,* egipatski predsednik. Ubijen na paradi u Kairu, atentat organizovala fundamentalistička organizacija »Muslimanska braća«. Ubica husein Abas Mohamed je osvajač bronzane medalje u streljaštvu na Mediteranskim igrama u Splitu.

1984.

5.10. *Margaret Tačer,* britanski premijer. Ostala neozleđena iako je bombom ogromne snage raznet hotel u kome se nalazila. Atentat je delo IRE.

31.10. *Indira Gandi,* indijski premijer. Ubijena u vrtu rezidencije u Delhiju od dvojice Sika-pripadnika njene telesne garde — Beanta Singa i Satvant Singa.

1986.

28.2. *Ulof Palme,* švedski premijer. Ubijen iz revolvera po izlasku iz bioskopa u centru Štokholma.

30.7. *Radživ Gandi,* indijski premijer. U Kolombu/Šri Lanka prilikom svečanog ispraćaja atentat pokušao mornar iz počasnog stroja.

2.10. *Radživ Gandi.* U Redžgatu pokušano ubistvo sa tri hica.

SADRŽAJ

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.26/.28

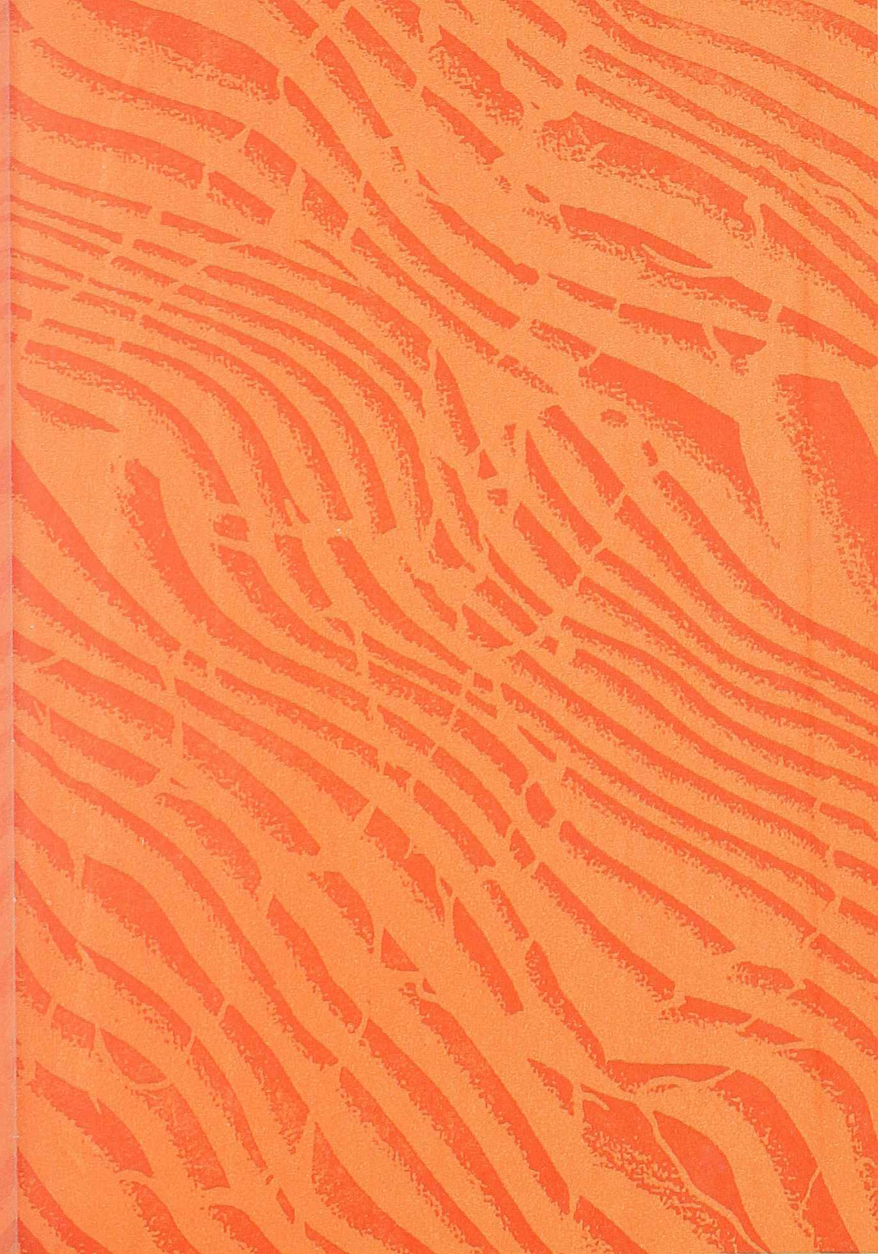
СИМЕУНОВИЋ, Драган

Političko nasilje / Simeunović Dragan. — Beograd : Radnička štampa, 1989. — 208 стр. ; 22 cm. — (Biblioteka »Ideje«; kolo 8)

ISBN 86-7073-060-X

ПК: а. Политичко насиље
б. Тероризам
в. Атентати, политички

U sedmom kolu biblioteke »IDEJE«
objavljeni su sledeći naslovi:

Dr Jovan Đorđević
OTVORENO DRUŠTVO

Dr Milan Matić
MIT I POLITIKA

Dr Vladimir Milanović
OBRAZOVANJE I DRUŠTVO

Dr Ratko Božović
LAVIRINTI KULTURE

Dr Ilija Pavlović
PRINCIP VEĆINE I MANJINE

Harold Laski
SLOBODA U MODERNOJ DRŽAVI

Biblioteka »IDEJE« (prvo kolo) dobila je, na Međunarodnom sajmu knjiga u Beogradu 1973, nagradu Skupštine grada Beograda i Udruženja izdavača i knjižara Jugoslavije za najveći izdavački poduhvat godine.

radnička št